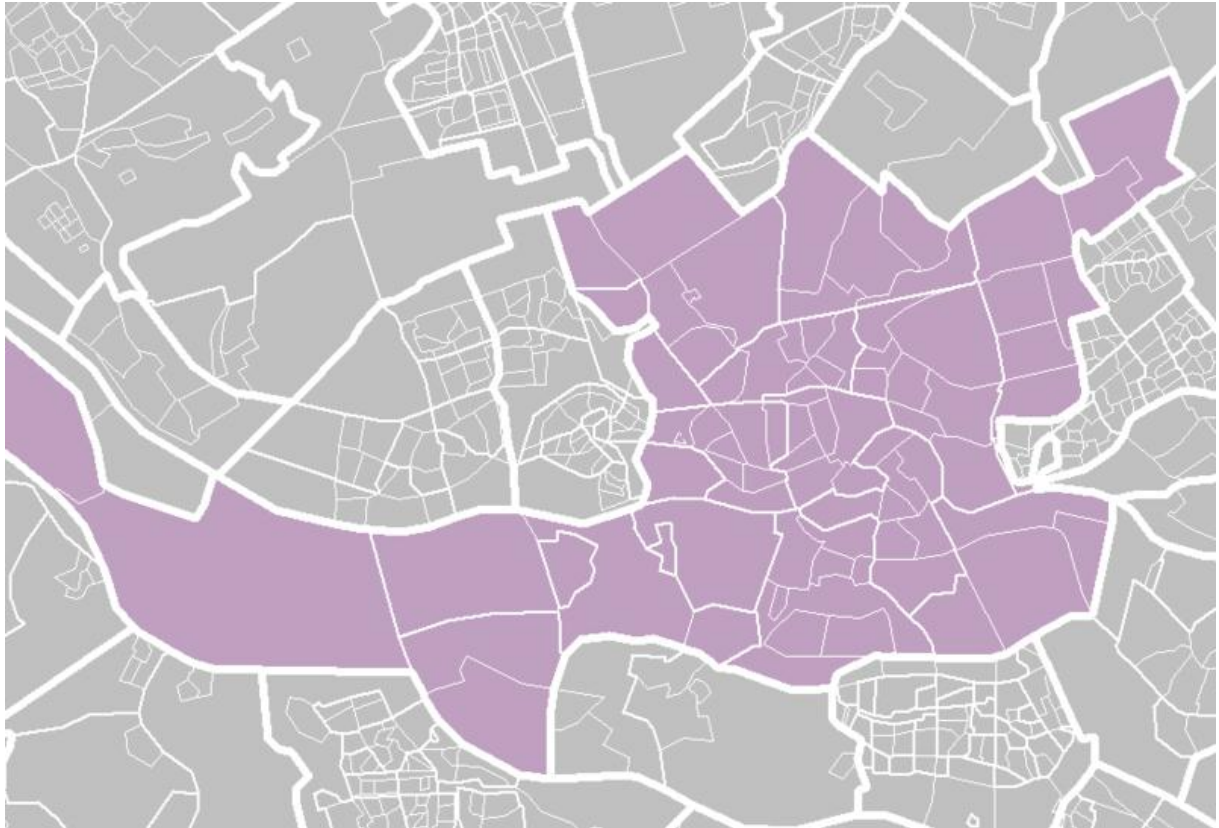

Beeldende kunst in de openbare ruimte van Rotterdam

Erasmus Universiteit Rotterdam
Kunst- en Cultuurwetenschappen 2010-2011
Masterthesis

Sabine K. Schipper MSc 283386
Begeleider: Prof.Dr. A. M. Bevers
Tweede lezer: J. Schaap MA

Inleverdatum: 4 augustus 2014
Eindgesprek: 22 augustus 2014

Inhoudsopgave

Inleiding	5
1. Theoretisch kader	6
1.1 Kunst in de openbare ruimte	6
1.2 Beeldende kunstdisciplines	7
1.2.1 Beeldhouwkunst	7
1.2.2 Schilderkunst	8
1.2.3 Fotokunst	10
1.2.4 (nieuwe)Mediakunst	10
1.3 Typen kunst	11
1.3.1 `Art for art's sake' kunst	11
1.3.2 Herdenkingskunst	12
1.3.3 Sociaal geëngageerde kunst	12
1.4 Rotterdamse, niet-Rotterdamse en internationale kunstenaars	14
1.5 Opdrachtgevers	14
1.6 Motivatie	15
1.7 Financieringspartijen	15
2. Historisch kader	16
2.1 De geschiedenis van Rotterdam	16
2.1.1 1945 - 1975: Wederopbouw	17
2.1.2 1975 - heden: Een vernieuwde stad	18
2.2 Kunstbeleid openbare ruimte	19
2.2.1 Tijdens de wederopbouw: 1945 - 1975	20
2.2.2 Tijdens een vernieuwende stad: 1975 - heden	21
2.2.3 In de toekomst	23
2.2.4 Tweeledig kunstbeleid	23
2.2.5 Stichting Kunst en Openbare Ruimte	25
3. Onderzoeksopzet	27
3.1 Onderzoeksvragen	27
3.2 Verwachtingen	28
3.2.1 Geschiedenis van de wijk	28

3.2.2	Functie van de wijk	29
3.2.3	Nederlands en Rotterdams kunstbeleid	30
3.3	Dataverzameling	31
3.4	Onderzoeksmethode	32
4.	Analyse	33
4.1	Perioden van plaatsing	33
4.1.1	1945 - 1975: wederopbouw	34
4.1.2	1975 - heden: een vernieuwende stad	36
4.2	Kunstdisciplines	39
4.2.1	Beeldhouwkunst	40
4.2.2	Schilderkunst	45
4.2.3	Fotokunst	48
4.2.4	(nieuwe) Mediakunst	50
4.3	Typen beeldende kunst	51
4.3.1	`Art for art's sake' kunst	52
4.3.2	Herdenkingskunst	53
4.3.3	Sociaal geëngageerde kunst	55
4.4	Rotterdamse, niet-Rotterdamse en internationale kunstenaars	59
4.4.1	Rotterdamse kunstenaars	59
4.4.2	Niet-Rotterdamse kunstenaars	62
4.5.3	Internationale kunstenaars	63
4.5	Opdrachtgevers	63
4.5.1	Gemeente Rotterdam	64
4.5.2	Deelgemeenten	66
4.5.3	Woningbouwverenigingen en -coöperaties	68
4.5.4	Bedrijven	71
4.5.5	Inwoners	73
4.5.6	Kunstenaars	76
4.5.7	Stichtingen	78
4.6	Motivatie	80
4.6.1	Bouw of renovatie	80
4.6.2	Geschenk	82
4.6.3	Verfraaiing	83
4.6.4	Manifestatie of festival	85

4.7	Financiering	86
4.7.1	Stadsverfraaiingsfonds	87
4.7.2	Stadsvernieuwingsfonds	87
4.7.3	Woningbouwverenigingen en -coöperaties	88
4.7.4	Gemeente Rotterdam	89
4.7.5	Deelgemeenten	90
4.7.6	Percentageregeling	91
4.7.7	Inwoners	93
4.7.8	Bedrijven	94
4.7.9	Stichtingen	96
5.	Resultaten	98
5.1	Perioden van plaatsing	98
5.2	Kunstdisciplines	100
5.3	Typen beeldende kunst	101
5.4	Rotterdamse, niet-Rotterdamse en internationale kunstenaars	103
5.5	Opdrachtgevers	104
5.6	Motivatie	106
5.7	Financiering	107
6.	Conclusies	111
6.1	Beantwoording hoofdvraag	111
6.1	Aanbevelingen	112
	Bronnen	113
	Digitale bronnen	119
	Bijlagen	122
B.1	Beeldende kunst in de openbare ruimte van Rotterdam	122
B.2	Codeerformulier	135

Rotterdam.

De stad van het Duitse en het vergeten bombardement. De stad van een wereldhaven en ruim 600.000 inwoners. De stad van opgestroopte mouwen en Opzoomeren. De stad van Feyenoord en Bep van Klaveren. De stad van Brainpark en Koopgoot. De stad van kennis en wetenschap. De stad van Corso en Boijmans van Beuningen. De stad van denkers en doeners. De stad van inwoners en bezoekers. De stad van Oude Noorden en Hillesluis. De stad van veertien deelgemeenten en 73 wijken. Maar ook de stad van 542 beeldende kunstwerken in de openbare ruimte.

In dit onderzoek gaan we op zoek naar die kunstwerken. De kunstwerken die op straat, midden in Rotterdam én midden in de samenleving staan. We brengen de beeldende kunstwerken in de openbare ruimte vanaf 1945 tot heden in kaart en kijken naar de feiten achter de kunstwerken. Welke kunstdisciplines kent de openbare beeldende kunst van Rotterdam? Waarom zijn deze kunstwerken geplaatst en wie heeft de opdracht gegeven en ervoor betaald? Zijn de kunstenaars die deze kunstwerken hebben gemaakt echte Rotterdammers? Of is de Rotterdamse openbare kunst juist internationaal georiënteerd? En staat in Oude Noorden een ander type beeldende kunst dan in Hillesluis?

Het onderzoek begint met een verantwoording van het theoretisch kader waarin de begrippen worden gedefinieerd die in het onderzoek gebruikt worden: wat is beeldende kunst, welke kunstdisciplines onderscheiden we in het onderzoek, welke typen beeldende kunst worden in het onderzoek gebruikt en welke opdrachtgevers, opdrachten en financieringspartijen worden gedefinieerd. *Hoofdstuk 2. Historisch kader* draait geheel om Rotterdam. In dit hoofdstuk worden de geschiedenis én het kunstbeleid van de gemeente Rotterdam uitgewerkt waardoor duidelijk wordt wat Rotterdam op het gebied van kunst in de openbare ruimte heeft gemaakt, en nog steeds maakt, tot de stad die het nu is. In *Hoofdstuk 3. Onderzoeksopzet* wordt uitgelegd hoe de dataverzameling voor de analyse tot stand is gekomen, welke onderzoeksmethode is gebruikt, wat de onderzoeksvragen zijn en wat onze verwachtingen voor deze onderzoeksvragen zijn. In *Hoofdstuk 4. Analyse* worden uitgebreid de onderzoeksresultaten uitgewerkt, waardoor in *Hoofdstuk 5. Resultaten* de deelvragen kunnen worden beantwoord en in *Hoofdstuk 6. Conclusies* de hoofdvraag kan worden beantwoord en aanbevelingen worden gedaan voor vervolgonderzoek.

1. Theoretisch kader

In dit hoofdstuk worden de definities die in het onderzoek gebruikt worden uiteengezet: wat is beeldende kunst in het kader van dit onderzoek, welke kunstdisciplines onderscheiden we in het onderzoek, welke typen beeldende kunst worden in het onderzoek gebruikt, welke kunstenaars, opdrachtgevers, opdrachten en financieringspartijen worden gedefinieerd?

1.1 Kunst in de openbare ruimte

Rotterdam heeft een lange traditie wat betreft kunst in de openbare ruimte en is mede daardoor een broedplaats voor nieuwe kunstprojecten en inzichten. Beeldhouwkunst, schilderkunst, fotokunst en (nieuwe) mediakunst, het is allemaal zichtbaar aanwezig in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam. Beeldende kunst in de openbare ruimte van Rotterdam vormt dan ook een aanzienlijk, zeer zichtbaar en toegankelijk deel van het cultureel erfgoed van de stad (icn.nl mei 2012). Maar wat is kunst in de openbare ruimte? Openbare kunst is kunst in parken of op pleinen en in of aan openbare gebouwen (icn.nl mei 2012). Voor het onderzoek voegen we daar kunstwerken die aan of op niet-openbare gebouwen geplaatst zijn en zichtbaar zijn vanuit de openbare ruimte aan toe. Het is immers goed mogelijk dat niet-openbare gebouwen voorzien zijn van kunstwerken die *vanuit* de openbare ruimte zichtbaar zijn omdat de kunstwerken aan de gevel of op het dak zijn geplaatst. Bijvoorbeeld muurschilderingen op de muur van een oud herenhuis of neonkunst op het dak van een modern kantoorgebouw. Deze gebouwen hoeven niet openbaar te zijn om hun kunstwerken vanuit de openbare ruimte te tonen. De definitie van kunst in de openbare ruimte die gehanteerd wordt voor het onderzoek luidt dan ook als volgt: *openbare kunst is kunst in parken, straten of op pleinen en op of aan gebouwen die vanuit de openbare ruimte te zien zijn*. Naast deze verbreding van de definitie, passen we ook een beperking toe. We beperken het aantal kunstwerken in de openbare ruimte door alleen *beeldende kunstwerken* op te nemen in het onderzoek: beeldhouwkunst, schilderkunst, fotokunst en (nieuwe) mediakunst. In een wereldstad als Rotterdam worden veel festivals gehouden waardoor de inwoners en bezoekers ook kunnen genieten van theater, dans en muziek in de openbare ruimte. Ook dit zijn kunstuitingen en zij doen zeker niet onder aan beeldende kunst. Om grenzen aan het onderzoek te stellen is er echter voor gekozen om deze kunstvormen niet mee te nemen in het onderzoek. Hier komen we uitgebreid op terug in de volgende paragraaf.

1.2 Beeldende kunstdisciplines

Nu duidelijk is wat we verstaan onder kunst in de openbare ruimte, kunnen we verder gaan met de uiteenzetting van de definitie *beeldende kunst*. In voorgaande paragraaf zijn verschillende beeldende kunstdisciplines genoemd die onder beeldende kunst vallen, maar wat wordt verstaan onder beeldende kunst zelf? Beeldende kunst is een kunstvorm waarbij het beeldende aspect, de uitbeelding of liever gezegd afbeelding, van het kunstwerk vooropstaat. Deze afbeelding kan diverse vormen aannemen, maar is altijd zichtbaar en ook tastbaar voor de aanschouwer. Dit in tegenstelling tot performance art vormen zoals dans en muziek. Dit zijn ook uitbeeldingen van kunst, maar dan meer als handeling dan als afbeelding (Harlan 1996). Zoals gezegd, kan beeldende kunst verschillende vormen aannemen. Voor dit onderzoek onderscheiden we de volgende beeldende kunstdisciplines: beeldhouwkunst, schilderkunst, fotokunst en (nieuwe) mediakunst. In onderstaande subparagrafen worden deze disciplines uiteengezet in het kader van de plaatsing in de openbare ruimte.

1.2.1 Beeldhouwkunst

Bij de term beeldhouwkunst zal in eerste instantie gedacht worden aan kunst die letterlijk wordt uitgehouwen uit steen. Maar beeldhouwkunst is veel meer dan dat. Het is een verzamelnaam voor ruimtelijke kunstwerken die gemaakt kunnen worden van allerlei denkbare materialen zoals beton, glas, staal, natuursteen, brons, gemengde materialen (mixed media) en polyester. Beeldhouwkunst is een oude kunstdiscipline. Sinds mensenheugenis worden beeldhouwwerken gemaakt. In vroeger tijden vaak voor religieuze doeleinden, maar later ook voor decoratieve doeleinden. Door de eeuwen heen zijn er vele vormen beeldhouwkunst ontstaan. Voor het onderzoek worden de beeldende kunstwerken in twee categorieën onderverdeeld: 'objectkunst' en 'effectkunst'. Tot objectkunst behoren alle beeldende kunstwerken waarbij het materiële voorwerp zelf als kunstobject centraal staat. Deze objecten zijn gemodelleerd of gegoten (plastieken), uitgehouwen (sculpturen), uitgekerfd of uit- dan wel weggesneden (reliëf) of er zijn materialen aan elkaar toegevoegd (installatie en assemblage) (Belhumeur, Kriegman en Yuille 1998. Coulter-Smith 2006). Voorbeelden van objectkunstwerken zijn de stenen sculpturen die op het plein staan, de bronzen plastieken op hun sokkel voor een overheidsgebouw, rijk gedecoreerde reliëf gevelstenen en moderne installaties van materialen als metaal, plastic en beton. Onder effectkunst verstaan we beeldende kunstwerken waarbij het eerder om het effect gaat dat het kunstwerk teweeg brengt op de omgeving dan om het object zelf. Tot deze categorie behoren omgevingskunst en landschapskunst. Omgevingskunst is een "als kunstobject ontworpen omgeving waar van de toeschouwer verwacht wordt deel van te worden om het artistieke effect te ondergaan" (Van Damme, Darge en Vandepitte 1997). Gekeken wordt

naar de omgeving, de gebouwen die er in staan en de natuur die zich er bevindt. Naar aanleiding van de omgeving wordt een passend kunstwerk ontworpen waar de toeschouwer deel van wordt. In landschapkunst worden ingrepen aangebracht in het landschap waarbij de kunstwerken opgaan in het landschap. Bijvoorbeeld door het graven van grachten of het opwerpen van heuvels. De mens neemt als het ware de natuur in bezit door middel van een omgevingsverandering. Over het algemeen worden beeldhouwwerken sinds mensenheugenis gemaakt, maar bij effectkunst is meer sprake van een trend van de laatste decennia. Het is een meer eigentijdse kunstvorm waarbij de ervaring van de kunst net zo belangrijk is als de afbeelding van de kunst (Kastner 2010. ecomare.nl juni 2012).

1.2.2 Schilderkunst

Wanneer je aan schilderkunst denkt, denk je al snel aan schilderkunst op doek aan de muur van een museum, galerie of woonkamer. Schilderkunst komt echter ook voor in de openbare ruimte. De vorm van schilderkunst die het meest verwacht kan worden in de openbare ruimte is de muurschildering. Al eeuwen lang probeert de mens via muurschilderingen in de openbare ruimte een gedachtegang over te brengen, van bijvoorbeeld religieuze of politieke aard, om gevallen helden te herdenken of om goederen aan de man te brengen. Ook muurschilderingen zijn van alle tijden en zijn er in alle soorten en maten. Grofweg kun je de muurschilderingen opdelen in vier categorieën: muurschilderingen als reclamemiddel, muurschilderingen puur voor de kunst en hun decoratieve waarde ('art for art's sake', hier komen we nog uitgebreid op terug), muurschilderingen met een sociale of politieke boodschap en tot slot muurschilderingen ter herdenking (historischegevelreclames.nl juni 2012).

Het gebruik van muurschilderingen als reclamemiddel uit opdracht van bedrijven kwam in Nederland sterk in opkomst na de Eerste Wereldoorlog door de aantrekkende economie. Nieuwe producten werden met nieuwe reclamemiddelen aan de man gebracht. Al bestond de muurschildering al eeuwen, het was als reclamemiddel nieuw. Er werden niet alleen slogans en merknamen op de muren aangebracht, maar ook complete en kleurrijke beeltenissen. Het werden echte schilderijen. In Rotterdam werden de eerste muurschilderingen in ornamentenlijsten als reclamemiddel in opdracht van bedrijven en bioscopen al aangebracht voor de Eerste Wereldoorlog, namelijk rond 1900 (Thissen 2007, historischegevelreclames.nl juni 2012, gemeentearchief.rotterdam.nl mei 2014). In de jaren '20 werd door een overdaad aan muurreclame de eerste beperkende gemeentelijke reclameverordening ingevoerd. Ook de crisis van de jaren '30 werkte mee aan het verdwijnen van de muurschildering als reclamevorm en na de Tweede Wereldoorlog werden voornamelijk andere reclamemethoden ingezet. In een aantal dorpen en steden is een klein aantal historische

muurreclames en andere muurschilderingen overgebleven. Doordat ze zo zeldzaam zijn hebben ze een bijzondere en historische betekenis gekregen (historischegevelreclames.nl juni 2012).

Muurschilderingen puur voor decoratieve doeleinden worden al eeuwen overal ter wereld gemaakt, maar sinds 1970 is de muurschildering voor decoratieve doeleinden niet meer uit het Rotterdamse straatbeeld weg te denken. De vele blinde muren in de stad lonkten naar de kunstenaars tot het beschilderen ervan om zo kleur toe te voegen aan het straatbeeld. Deze muurschilderingen stelden de inwoners van Rotterdam in de gelegenheid om op een laagdrempelige wijze kennis te maken met beeldende kunst, aangezien kunst in die tijd het stempel had elitair te zijn (Thissen 2007. gemeentearchief.rotterdam.nl mei 2014). De inwoners hoefden niet meer naar een museum om schilderkunst te zien. Die was daar waar zij ook waren: midden in de openbare ruimte van de stad.

Daarnaast zijn er muurschilderingen met een sociale of politieke boodschap, oftewel geëngageerde schilderingen. In Rotterdam zijn er muurschilderingen te zien met een sociale of politieke boodschap (Thissen 2007), maar het is duidelijker om het begrip ' sociaal geëngageerde muurschilderingen' uit te leggen aan de hand van een voorbeeld wat iedereen herkent: de muurschilderingen van Noord-Ierland. In Noord-Ierland sieren veel muurschilderingen met een sociale of politieke boodschap de muren van huizen en gebouwen. Het was de protestante arbeidersklasse die aan het begin van de 20e eeuw begint met het beschilderen van de muren, maar door de jaren heen gebruiken zowel de Katholieken als de Protestanten gevelmuren van Noord-Ierse steden. Door het aanbrengen van muurschilderingen kunnen de groeperingen hun identiteit uiten. Ze kunnen op deze manier laten zien wie ze zijn en waar ze voor staan. Het geeft ze bij wijze van spreken een stem. Daarnaast hebben de muurschilderingen een wervende functie. De schilderingen mobiliseren jongeren om zich aan te sluiten bij de betreffende paramilitaire beweging. Ook hebben de schilderingen een territoriale functie. Een bezoeker in een bepaalde wijk ziet aan de schilderingen precies waar hij is en wat het heersende gedachtegoed is in het gebied (Rolston 1991). In Rotterdam hebben de schilderingen niet zo'n zware boodschap als in Noord-Ierland, maar de strekking is het zelfde. De schilderingen geven de makers ervan een publieke stem en de kunst is voor iedereen vrij te zien. In de jaren '70 zijn de muurschilderingen in Rotterdam veelal maatschappelijk betrokken, iets wat past bij de tijdsgeest van deze periode. De muurschilderingen in Rotterdam die in deze tijd worden aangebracht refereren vaak aan de sociale en politieke problematiek van de wijk (Thissen 2007). In sommige gevallen werden de muurschilderingen gemaakt in samenwerking met buurtbewoners (als vorm van 'community art') om samen het aangezicht van de wijk te veraangenamen (gemeentearchief.rotterdam.nl mei 2014). Hier komen we later in het onderzoek nog uitgebreid op terug.

Tot slot kunnen muurschilderingen een herdenking of hommage brengen aan een persoon of gebeurtenis. Bijvoorbeeld om de Tweede Wereldoorlog en de gevallen slachtoffers te herdenken of om een hommage te brengen aan bekende sporters uit de stad. Ook op het onderwerp herdenking en hommage komen we uitgebreid terug.

1.2.3 Fotokunst

Het doel van de kunstdiscipline fotokunst is het vastleggen van de werkelijkheid. Maar hoe echt is de werkelijkheid van de fotografie? Een foto wordt gezien als transparant medium, als een momentopname van de werkelijkheid. Dit is echter lang niet altijd het geval. Een foto is niet alleen zakelijk visuele informatie over of weergave van de werkelijkheid, maar een foto is tegelijkertijd een visie daarop. Een visie die is gekleurd door de beleving van de werkelijkheid door de fotograaf. Zo kan een fotograaf de werkelijkheid zo realistisch mogelijk weergeven, maar een fotograaf kan er ook voor kiezen de realiteit te verstoren door misleidende schaalverhoudingen te gebruiken of vreemde invalshoeken voor de foto's te kiezen. Zo wordt de werkelijkheid die we dachten te kennen geheel nieuw of totaal onherkenbaar. Onze eigen gekleurde waarneming van de werkelijkheid speelt hierbij ook een rol (Giestberg voor skor.nl juni 2012). Fotografie als kunstvorm kennen we allemaal van musea of galleries. Netjes ingelijst aan de muur, maar ook in de openbare ruimte is fotokunst mogelijk. Bijvoorbeeld door foto's af te drukken op acryl doeken en deze aan de muur te hangen, door foto's af te drukken op grote kunststof platen en deze als afscheidingswand te gebruiken, enzovoorts.

1.2.4 (Nieuwe) Mediakunst

Een kunstvorm waar je in de moderne tijd niet meer omheen kunt is (nieuwe) mediakunst. Mediakunst, ook wel nieuwe media genoemd, is overal en de term 'nieuwe media' lijkt net zo populair te zijn als de kunstvorm zelf. Het is een term die veelvuldig gebruikt wordt. Maar wat bedoelen ze er nu mee? Bij nieuwe media worden nieuwe of anders gezegd eigentijdse middelen gebruikt voor de totstandkoming van een kunstwerk. Het Nederlands Instituut voor Mediakunst (NIMk) verstaat onder mediakunst: "alle vormen van tijdgerelateerde kunstwerken, die met geluid- en/of beeldregistratie tot stand komen" (nimk.nl juni 2012). Tijdgerelateerde kunstwerken zijn kunstwerken die veranderen en bewegen. Anders dan de oudere kunstvormen die statisch zijn en stilstaan, zoals beelden en schilderijen. Geluid-, video- en computerkunst (installaties, internetprojecten en videowerken die vertoond worden op een beeldscherm of door projectie) vallen onder tijdgerelateerde kunstwerken (nimk.nl juni 2012). Wanneer (nieuwe) mediakunst precies ontstaan is en waar het vandaan komt is moeilijk te zeggen, omdat er zoveel verschillende

stromingen binnen de (nieuwe) mediakunst bestaan. Halverwege de jaren '60 heeft videokunst een plek binnen de Nederlandse beeldende kunst weten te bemachtigen en sindsdien is het een veel uitgevoerde vorm van (nieuwe) mediakunst. Nederland had dankzij het liberale klimaat van de samenleving en het subsidiebeleid van de overheid een leidende rol wat betreft deze nieuwe vorm van kunst. Tot halverwege de jaren '80 ontdekten kunstenaars de creatieve mogelijkheden van het medium video en experimenteerden zij veelvuldig. De kunstwereld bleek echter toch niet zo open te staan voor deze nieuwe kunstvorm als werd gedacht, ook niet in het liberale Nederland. Door de integratie van video in de samenleving en de grote beschikbaarheid van video montagetechnieken veroverde vanaf de jaren '90 de nieuwe kunstvorm toch een plek binnen de beeldende kunst (Boomgaard en Rutten 2004. nimk.nl juni 2012). In deze tijd zijn videobeelden niet meer weg te denken uit het dagelijks leven, deze beelden zijn net als kunst overal. Maar geldt dat ook voor (nieuwe)media als kunstvorm in de openbare ruimte van Rotterdam?

1.3 Typen kunst

Van kunstwerken wordt verwacht dat ze een bepaalde functie vervullen: om een plein of gebouw te verfraaien, een gebeurtenis of persoon te herdenken of om de geëngageerde gedachtegang van de kunstenaar of opdrachtgever over te brengen. De beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam zijn voor het onderzoek in drie typen verdeeld op basis van de functie die eraan wordt toegeschreven, namelijk: 'art for art's sake' kunst, herdenkingskunst en sociaal geëngageerde kunst. In onderstaande subparagrafen wordt per type de functies van de kunstwerken uitgelegd.

1.3.1 'Art for art's sake' kunst

'Art for art's sake', of eigenlijk 'l' art pour l' art, is een Franse uitdrukking die terug gaat naar het begin van de 19e eeuw. De basis van deze uitdrukking ligt bij de filosoof Cousin, de schrijver Constant, en de dichters Poe, Taylor en Gautier. Het principe houdt in dat kunst geen ander nut hoeft te hebben dan puur kunst te zijn. 'Art for art's sake' gaat niet over de functie in de maatschappij, het gaat niet over de morele functie, het gaat niet over een politieke of economische functie. Het gaat eigenlijk over geen enkele functie, alleen de functie van het kunstzijn zelf en kunst heeft daar geen enkele rechtvaardiging voor nodig. Kunst hoeft geen gebruiksvoorwerp te zijn. Kunst hoeft geen doel te hebben of te dienen. Het gaat om een gevoel, een expressie. Daar moeten mensen van genieten en het accepteren zoals het is. 'Art for art's sake' is een soort kunstzinnige onafhankelijkheid en een verwijdering van de maatschappij door de kunstenaar (Wiener 1973. Prettejohn 2007). Uiteraard zijn er ook critici en tegenstanders van 'art for art's sake' kunst. In de tijd dat deze uitdrukking voor het eerst viel, maar ook nu nog steeds. Deze critici vinden onder andere dat kunstenaars verplicht zijn

om door middel van hun kunstuitingen zo veel mogelijk mensen te bereiken. Kunst heeft in hun ogen wel een functie, namelijk het overbrengen van een boodschap, wat voor boodschap dan ook. Het kunstzijn alleen is niet genoeg. Kunst moet een boodschap hebben en deze overbrengen (Wiener 1973). Trienekens durft zelfs te stellen dat kunst zonder boodschap, zonder engagement, niet bestaat (Trienekens 2006), maar daarover meer in paragraaf 1.3.3 *Sociaal geëngageerde kunst*.

1.3.2 Herdenkingskunst

Wanneer we herdenken staan we stil bij of denken we terug aan een gebeurtenis of aan een persoon uit het verleden. Bijvoorbeeld aan het bombardement op Rotterdam door de Duitsers in 1940, aan alle slachtoffers die zijn gevallen in de Tweede Wereldoorlog, aan de slachtoffers van de watersnood, maar ook aan het verloren gaan van een belangrijk bedrijf of pand binnen de stad. Bij een hommage wordt een eerbewijs of hulde gebracht aan een persoon. Bijvoorbeeld aan een belangrijke Rotterdamse wetenschapper of sporter of directeur van een bedrijf. Deze herdenkingen of hommages nemen een belangrijke positie in in de herinneringen en de cultuur van een groep mensen. De verzameling herinneringen die een groep mensen gemeenschappelijk heeft wordt het collectief geheugen genoemd. De herinneringen worden door deze gemeenschap levend en actief gehouden (Halbwachs 1991). Niet alleen door middel van hun eigen herinneringen, maar ook met behulp van externe informatiedragers zoals privé fotoalbums, artikelen over vroeger in de lokale kranten, archieven op het internet, maar ook door herdenkingskunstwerken in de openbare ruimte. Monumenten, of gedenktekens, in wat voor vorm dan ook (het kan een beeldhouwwerk zijn, een schilderwerk, (nieuwe)mediakunst, enzovoorts) zijn talrijk in de Nederlandse steden aanwezig. De locatie waar een monument geplaatst wordt is vaak van historisch of symbolisch belang omdat op die plek bijvoorbeeld mensen omgekomen zijn of omdat juist daar een belangrijk persoon geboren is. In principe kan iedereen een gebeurtenis of een persoon herdenken of er een hommage aan brengen: de gemeente Rotterdam, of woningbouwverenigingen en -coöperaties, bedrijven en stichtingen, maar ook inwoners kunnen een monument voor een gebeurtenis of een persoon oprichten (Schwartz 1982. Hutton 1993. cultureelerfgoed.nl mei 2012).

1.3.3 Sociaal geëngageerde kunst

Sociaal engagement is een overkoepelend begrip voor kunstenaars die met hun kunst, welke kunstdiscipline dan ook, een maatschappelijke betrokkenheid uitdragen en een sociale verantwoordelijkheid voelen voor de maatschappij (Boomkens 2003). Bijvoorbeeld kunstenaars die een hechte band hebben met de eigen buurt en in samenwerking met de bewoners muurschilderingen (een voorbeeld van 'community art', zie de volgende subparagraaf) maken, die

zich betrokken voelen bij het milieu en een immens groot standbeeld oprichten uit zwerfvuil, zich negatief uitlaten over de bio-industrie en dat laten zien in landschapskunst of zich sterk maken voor de positie van vrouwen in de maatschappij en dat uiten in neonletters op de gevels van een gebouw. Hoe verschillend ook, het zijn allemaal sociaal geëngageerde kunstenaars die zich verzetten tegen de op dat moment heersende politieke orde en maatschappelijke verhoudingen of deze onder de loep nemen (Trienekens 2006). Sociaal geëngageerde kunst wordt door elke kunstenaar op een andere manier ingezet vanuit de eigen discipline, denkbeelden, ideeën en visie. De kunstwerken getuigen door vorm en inhoud van sociale betrokkenheid met de maatschappij. Sociaal geëngageerde kunst is iets van alle tijden (Pontzen 2000). Het is niet nieuw, het is nooit weggeweest en Trienekens durft zelfs voorzichtig te stellen dat kunst zonder engagement misschien wel onmogelijk is (Trienekens 2006).

`Community art`

`Community art` is een speciaal type sociaal geëngageerde kunst die ontstaat wanneer kunstenaars en niet-kunstenaars samenwerken om tot een kunstproject te komen. De kunstprojecten kunnen ontstaan op initiatief van kunstenaars, maar ook in opdracht van gemeenten, woningcorporaties of de deelnemers van het project die tot een bepaalde gemeenschap behoren. Zo'n gemeenschap kan geografisch (bijvoorbeeld mensen uit dezelfde deelgemeente of straat), cultureel (mensen met eenzelfde culturele achtergrond) of sociaal (jongeren, ouderen, vrouwen, enzovoorts) van aard zijn. `Community art` kenmerkt zich niet door een bepaalde kunstdiscipline. Muurschilderingen, beeldhouwkunst, nieuwe media, elke kunstdiscipline is mogelijk bij `community art`. Wat dat betreft is er geen verschil met 'reguliere kunst'. Wat wel anders is, is de samenkomst van artistieke én sociale aspecten. Bijvoorbeeld om door middel van kunst de sociale cohesie in een wijk te versterken of participatie van de inwoners bij activiteiten in de wijk te verhogen (cultuurnetwerk.nl mei 2012). De laatste jaren is er meer aandacht vanuit het gemeentebestuur voor het versterken van sociale cohesie en het bevorderen van interetnisch contact. Dit komt voort uit de politieke debatten over de identiteitsvorming van migranten en hun nakomelingen en (het gebrek aan) loyaliteit voor de nationale cultuur en identiteit. Samenwerken aan een gemeenschappelijk doel zou de integratie van de deelnemers en de betrokkenheid bij de eigen leefomgeving verbeteren en sociale en culturele competenties versterken. Het eindresultaat van het kunstproject staat symbool voor de samenwerking en kracht van de deelnemers. `Community art` kan indirect echter meer opleveren dan de sociale aspecten alleen. Zo kan de economische groei van een wijk op een positieve manier beïnvloed worden omdat door de verbetering van het woon- en leefklimaat een wijk aantrekkelijker wordt voor nieuwe inwoners of nieuwe bedrijven om zich daar te vestigen. `Community art` zelf is

financieel meestal aangewezen op budgetten van de gemeente of woningcorporaties. Zo worden de projecten doorgaans gefinancierd uit budgetten voor sport, cultuur en welzijn of uit de budgetten voor de openbare ruimte (Trienekens 2009. communityart.nl mei 2012).

Al komen er vele sociale aspecten kijken bij 'community art', de kunst en de artistieke keuzes binnen een project zijn leidend. Het is en blijft kunst en geen welzijnswerk. Hiermee willen we nogmaals onderstrepen dat we onder 'community art' kunstprojecten verstaan die tot stand gekomen zijn in samenwerking met of onder leiding van een kunstenaar. Kunstwerken die zonder een kunstenaar tot stand zijn gekomen, bijvoorbeeld enkel door leden van een buurtvereniging, worden niet gezien als 'community art'.

1.4. Rotterdamse, niet-Rotterdamse en internationale kunstenaars

In het onderzoek worden drie mogelijkheden voor de herkomst van de kunstenaar onderscheiden: de kunstenaar is een Rotterdammer, hij/zij is afkomstig uit Nederland maar niet uit Rotterdam, oftewel een niet-Rotterdamse kunstenaar, of de kunstenaar is van internationale komaf. Onder Rotterdamse kunstenaars worden kunstenaars verstaan die in Rotterdam zijn geboren, een kunstopleiding hebben gevolgd in Rotterdam, werkzaam zijn in Rotterdam of wonen in Rotterdam. Dit is een uitbreiding op de definitie die het Centrum Beeldende Kunst (CBK) hanteert. Het CBK rekent alleen kunstenaars die op dit moment wonen in Rotterdam tot Rotterdamse kunstenaars (rotterdamsekunstenaars.nl mei 2014). Maar aangezien in dit onderzoek kunstwerken zijn opgenomen vanaf 1945 en het lastig is na te gaan of in die periode een kunstenaar al dan niet in Rotterdam woonde, is er voor gekozen de definitie van Rotterdamse kunstenaar uit te breiden. Onder niet-Rotterdamse kunstenaars verstaan we kunstenaars die elders in Nederland geboren zijn, gestudeerd hebben, werken of wonen, dit in tegenstelling tot de internationale kunstenaars die zijn geboren in het buitenland, daar een studie hebben gevolgd en daar ook werkzaam zijn en wonen.

1.5 Opdrachtgevers

Er zijn verschillende partijen die om, verschillende redenen, opdracht kunnen geven tot het realiseren van beeldende kunst in de openbare ruimte. In het onderzoek wordt onderscheid gemaakt tussen een aantal partijen omdat verwacht wordt dat zij, als direct betrokkenen bij de stad, mogelijk opdracht geven tot het plaatsen van beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken. Namelijk: de gemeente Rotterdam, deelgemeenten, woningbouwverenigingen en -coöperaties, bedrijven, inwoners, stichtingen, kunstenaars en een groep met 'overige' opdrachtgevers. Wanneer meerdere partijen betrokken zijn geweest bij het geven van de opdracht, dan wordt het kunstwerk ondergebracht in de groep die verantwoordelijk is geweest voor de eerste aanzet tot het geven van

de opdracht. Bijvoorbeeld wanneer bewoners met een opdracht om kunst te realiseren naar het Centrum Beeldende Kunst (CBK) zijn gestapt en het CBK heeft daarna een kunstenaar de opdracht gegeven een beeldend kunstwerk te maken, dan wordt het kunstwerk in de categorie opdrachtgeverschap 'inwoners' geplaatst

1.6 Motivatie

Na bestudering van verschillende beleidsdocumenten van de gemeente Rotterdam (zoals *De stad in beeld - Beeld van de stad* van de Rotterdamse Raad voor Kunst en Cultuur in 2001 en *Notitie kunst in openbare ruimte. Stedelijk beeld - Rotterdam beeldenstad* van de Dienst Kunst en Cultuur in 2008) is besloten om voor dit onderzoek vier motivaties te onderscheiden om een beeldend kunstwerk in de openbare ruimte van de stad te (laten) plaatsen. Het kunstwerk wordt geplaatst in verband met de nieuwbouw en/of renovatie van een wijk, straat of gebouw, het kunstwerk is een geschenk aan de gemeente Rotterdam door een stichting, bedrijf, inwoners, enzovoorts, het kunstwerk wordt geplaatst in het kader van een manifestatie, evenement of een festival (bijvoorbeeld Rotterdam Culturele Hoofdstad 2001) of het kunstwerk is geplaatst om de omgeving te verfraaien. Naar verwachting zullen de meeste beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam geplaatst worden vanuit één van deze motivaties. De kunstwerken die hier niet onder vallen worden in de restcategorie 'divers' geplaatst.

1.7 Financieringspartijen

Net zoals er verschillende partijen kunnen zijn die de opdracht geven voor het plaatsen van beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken, zo kan de kunst ook door verschillende partijen gefinancierd worden. Voor het onderzoek zijn de mogelijke financieringspartijen ondergebracht in de volgende categorieën: gemeente Rotterdam, Stadsverfraaiingsfonds, Stadsvernieuwingsfonds, deelgemeenten, percentageregeling, woningbouwverenigingen en -coöperaties, inwoners, stichtingen, kunstenaars en de restcategorie 'overig'. Wanneer een kunstwerk door meerdere partijen wordt gefinancierd, wordt dit kunstwerk ondergebracht in de categorie waar het grootste gedeelte van de financiering uit betaald is. Bijvoorbeeld wanneer een kunstwerk voor het grootste gedeelte gefinancierd is door de inwoners zelf met een bijdrage van de gemeente Rotterdam, dan wordt het kunstwerk in de categorie 'inwoners' geplaatst.

2. Historisch kader

We verwachten dat Rotterdam als stad, als gemeente, als samenleving, als maatschappij en als leefomgeving invloed heeft op de beeldende kunst in de openbare ruimte van de stad: door de ontwikkelingen die de stad in de loop der tijd heeft meegemaakt, door de verschillende functies van de 14 deelgemeenten en de 73 wijken, door de mensen die daar wonen, door het kunstbeleid dat wordt uitgestippeld door het gemeentebestuur en door de omgang met kunstorganisaties. Al deze factoren hebben naar verwachting invloed op de kunst in de openbare ruimte. De vraag is dan, hoe en in welke mate? In dit hoofdstuk wordt uiteengezet wat Rotterdam heeft gemaakt, en nog steeds maakt, tot de stad die het nu is: een stad met 542 beeldende kunstwerken in de openbare ruimte

2.1 De geschiedenis van Rotterdam

Rotterdam heeft door de eeuwen heen een enorme ontwikkeling meegemaakt. Van een kleine nederzetting aan de rivier de Rotte tot de grootste havenstad van Europa. Het gemeentearchief Rotterdam heeft samen met het Bureau Oudheidkundig Onderzoek Rotterdam, het Historisch Museum Rotterdam en een aantal historische verenigingen uit Rotterdam een tijdlijn opgesteld met daarin tien categorieën zie *Tabel 1: Tijdsperioden in Rotterdam*.

Tabel 1: Tijdsperioden in Rotterdam

Periode	Omschrijving
800 - 1570	Bescheiden begin
1570 - 1613	Rotterdam breid uit
1613 - 1700	Rotterdam in de Gouden Eeuw
1700 - 1813	Tijden veranderen
1813 - 1880	Begin van modernisering
1880 - 1914	Opnieuw stadsuitbreiding
1914 - 1940	Roerig interbellum
1940 - 1945	Tweede Wereld oorlog
1945 - 1975	Wederopbouw
1975 - heden	Een vernieuwende stad

Bron: Rotterdam.nl/geschiedenisrotterdam mei 2012

Omdat ons onderzoek zich richt op de kunst in de openbare ruimte na de Tweede Wereldoorlog, gebruiken we uit deze tijdlijn de perioden 1945 - 1975: Wederopbouw en 1975 - heden: Een vernieuwende stad.

2.1.1 1945 - 1975: Wederopbouw

In 1945 staat het leven nog in het teken van de oorlog. De bevrijders worden binnen gehaald op de Coolingsingel, op de 'moffenmeiden' wordt wraak genomen, NSB'ers worden gevangenen genomen en de eerste herdenkingsplechtigheid vindt plaats. Na dit jaar zal eindelijk naar de toekomst gekeken kunnen worden. Na de bevrijding en de aftocht van de Duitsers kan Rotterdam beginnen aan de wederopbouw van de verwoeste stad. Grote delen van de stad liggen in puin door het Duitse bombardement in 1940 en die delen moeten van de grond af opnieuw opgebouwd worden. De architectuur uit die tijd geeft Rotterdam het karakter en het gezicht zoals wij het nu nog steeds kennen. Zo wordt er een nieuw stadscentrum gebouwd met veel winkels (de Lijnbaan), wordt de Luchthaven Rotterdam geopend, wordt het Centraal Station naar een ontwerp van architect Van Ravesteyn als het icoon van de wederopbouw geopend, wordt de Euromast gebouwd en de Van Brienoordbrug geopend en wordt de Erasmus Universiteit opgericht. Daarnaast wordt de woningnood aangepakt door de bouw van moderne woonwijken met een open bebouwing, gemeenschappelijke tuinen, diverse wijkvoorzieningen en scheiding van wonen en verkeer. Wegen worden aangelegd om de nieuwe wijken met elkaar te verbinden. Al dat auto- en busverkeer in de stad geeft echter de nodige verkeersopstoppingen. Daarom wordt in 1960 de metro aangelegd, een vervoersmiddel waarmee je je zowel in de stad als in de buitenwijken van Rotterdam makkelijk kunt verplaatsen. De 19e eeuwse wijken die niet tijdens het bombardement zijn verwoest verkeren in de jaren '70 echter in zo'n slechte staat, dat er door de bewoners gepleit wordt voor stadsvernieuwing om de kwaliteit van de woonomgeving te verbeteren. Naast de woningbouw komt langzaam ook het gewone leven weer op gang. Bokswedstrijden en concours worden gehouden, een noodschouwburg wordt gebouwd en niet veel later rijst De Doelen op vanuit de verwoeste stad (rotterdam.nl/geschiedenisrotterdam. mei 2012).

Ook de Rotterdamse haven is vernield tijdens het bombardement van 1940. Omdat de havens en haveninstallaties hersteld moeten worden is het mogelijk om de havenindustrie uit te breiden en te verplaatsen naar het buitengebied van Rotterdam. Langs de Nieuwe Waterweg worden nieuwe havens en installaties aangelegd en vanaf de jaren '60 worden terminals gebouwd om het oprukkende containervervoer te kunnen faciliteren. De haven krijgt zijn wereldpositie en het gezicht zoals wij het nu nog steeds kennen, al brengt dat wel de nodige industrie mee naar de stad. Rotterdam komt echter werknemers te kort om deze industrie draaiende te houden. Zo komen de

autochtone Rotterdammers in contact met een nieuw fenomeen: de buitenlandse (gast)arbeider (rotterdam.nl/geschiedenisrotterdam mei 2012).

Tijdens deze wederopbouw kent Rotterdam ook een grote tegenslag. In 1953 treft een ramp Zuidwest-Nederland: de watersnood. De dijken in Rotterdam houden stand, maar in Rotterdam Zuid is er sprake van veel wateroverlast wegens ondergelopen straten. In het Feyenoordstadion en de Ahoyhal worden evacués opgenomen uit overstroomde en bedreigde gebieden. Rotterdam schenkt onderdak aan bijna 10.000 mensen (Gemeentearchief Rotterdam). Ook al is Rotterdam niet direct hard getroffen door de watersnood, de uitwerking op de stad is zo vlak na de Tweede Wereldoorlog groot.

2.1.2 1975 - heden: Een vernieuwende stad

Zo vanzelfsprekend vernieuwing en uitbreiding waren tijdens de wederopbouw, zo onvanzelfsprekend is dat een paar jaar later. Het is crisis en aan een lange periode van wederopbouw en economische groei komt een einde. De Rotterdammers realiseren zich dat ze er met hard werken in de haven alleen niet komen. Rotterdam moet niet enkel en alleen een werkstad worden, maar ook een denkstad (rotterdam.nl/geschiedenisrotterdam. mei 2012. Gemeentearchief Rotterdam).

In de jaren '80 verschuift, na de schreeuw om stadsvernieuwing in de jaren '70, de nadruk van een kwantitatieve invulling van de stad (zo veel mogelijk mensen huisvesten in de stad) naar een kwalitatieve invulling (een prettige woon- en leefomgeving). Een uitgebreide stedelijke vernieuwing is hiervan het gevolg. De vernieuwing van de wijken wordt echter tegengehouden door de crisis wat resulteert in verpauperde, criminele wijken waar de inwoners wegtrekken en huisjesmelkers in hun voetsporen en in hun lege huizen treden. Naast het afbreken of opknappen van de oude wijken, wordt ook geprobeerd de stad een zo aantrekkelijk mogelijk woon- en leefklimaat te geven. Zo worden meer architectonische hoogtepunten gerealiseerd zoals de Kubuswoningen. In de laatste jaren slaagt Rotterdam er steeds beter in om de leefbaarheid in de wijken te verhogen door middel van buurtprojecten en de aanleg van parken (rotterdam.nl/geschiedenisrotterdam mei 2012. Gemeentearchief Rotterdam).

Culturele instellingen vestigen zich tijdens deze periode in Rotterdam en nieuwe winkelgebieden worden ontwikkeld. Ook de in de jaren '60 verlaten havenpanden krijgen nieuwe bestemmingen en zijn erg geliefd bij culturele instellingen. Zo wordt de Kop van Zuid in de jaren '90 (naar stedenbouwkundig ontwerp van Teun Koolhaas), omgetoverd tot een nieuwe, moderne en indrukwekkende wijk. In de jaren '90 verschijnen ook enkele nieuwe culturele tijdschriften die schrijven over het in vele opzichten vernieuwde en vernieuwende Rotterdam. Rotterdam wordt in de loop der jaren meer en meer een cultuurstad, met als hoogtepunt Rotterdam Culturele Hoofdstad

2001. Dankzij dit evenement zet Rotterdam zich echt op de kaart als cultuurstad. Maar ook sport en winkelen nemen een belangrijke plaats in de stad in. Zo wordt in de jaren '80 de eerste Rotterdam Marathon gelopen en openen in de jaren '90 de winkels van de Koopgoot haar deuren (rotterdam.nl/geschiedenisrotterdam mei 2012. Gemeentearchief Rotterdam).

Naast de culturele uitbreiding in Rotterdam, is er ook multiculturele uitbreiding in Rotterdam. Veel mensen met verschillende etnische achtergronden hebben zich inmiddels gevestigd in de stad en in 1980 wordt de eerste Turkse moskee in gebruik genomen. De Stichting Bevordering van Volkskracht heeft een financiële bijdrage geleverd voor de realisatie van de moskee. Een gevolg van de multiculturele uitbreiding is de opkomst van de rechtse partijen in Nederland en Rotterdam. Eerst met voorman Janmaat en later Fortuyn. De moord op de Rotterdammer Fortuyn brengt een schokgolf teweeg die de stadsgrenzen te buiten gaat (rotterdam.nl/geschiedenisrotterdam mei 2012. Gemeentearchief Rotterdam).

Al komt Rotterdam er niet met hard werken in de haven alleen, de haven blijft wel ontzettend belangrijk voor de stad. De haven groeit en groeit en wordt daarom verplaatst naar de Maasvlakte. Om de wereldpositie echter te kunnen behouden en versterken, lijkt uitbreiding van het haven- en industriegebied onontkoombaar (rotterdam.nl/geschiedenisrotterdam mei 2012).

Rotterdam is door de jaren heen een ontzettend interessante stad gebleken, maar zeker niet zo gecompliceerd. Zou dat uitwerking hebben op de beeldende kunst in de openbare ruimte van de stad?

2.2 Kunstbeleid openbare ruimte

"(...) laten kunstwerken in de openbare ruimte ons beseffen dat de daadkracht en het talent van individuele burgers kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van een maatschappij. Zo kan een monument andere tot grootse daden inspireren"

(Dienst Kunst en Cultuur 2008 pagina 7).

Het bestuur van de gemeente Rotterdam vindt het belangrijk om een sterk cultureel klimaat voor de stad te creëren. Het stadsbestuur wil optimale voorwaarden scheppen voor de productie van kunst en cultuur, de toegankelijkheid ervan en voor het delen van informatie, kennis en middelen. Om dit doel te bereiken maakt de gemeente via de dienst Kunst en Cultuur beleid op het gebied van kunst en cultuur en zorgt de gemeente ervoor dat dit beleid wordt uitgevoerd. Hiervoor worden zowel structurele subsidies beschikbaar gesteld als subsidies voor de uitvoering van eenmalige projecten. Per jaar behandelt de dienst Kunst en Cultuur ongeveer 700 subsidieaanvragen. Maar hoe is dit beleid ontstaan? In deze paragraaf wordt het Rotterdamse kunstbeleid vanaf de

wederopbouwperiode tot heden beschreven met de nadruk op de beeldende kunst in de openbare ruimte van de gemeente.

2.2.1 Tijdens de wederopbouw: 1945 - 1975

In deze periode werden kunstwerken over het algemeen niet aangekocht door de gemeente, maar emancipeert de beeldende kunst zich als een autonome discipline uit de toegepaste kunst van standbeelden en monumenten. De kunstwerken werden voornamelijk aangekocht door particulieren, particuliere organisaties en bedrijven. De gemeente Rotterdam zelf had slechts een kleine rol in de (plaatsing van) beeldende kunst in de openbare ruimte van de stad. Bedrijven en instellingen verrijken hun nieuw gebouwde panden met kunstwerken en eren zo als het ware de wederopbouw. Naast het verrijken van gebouwen worden met enige regelmaat beelden geplaatst die uit particuliere financiële middelen worden betaald. Bijvoorbeeld de beelden van Naum Gabo en Zadkine. Beide beelden zijn geplaatst op initiatief van warenhuis De Bijenkorf (Dienst Kunst en Cultuur 2008). Wel werd op landelijk niveau in 1951 op initiatief van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschap (OK&W) door de ministerraad de percentageregeling ingevoerd als onderdeel van het rijksbeleid voor cultuur. Deze regeling hield in dat wanneer er door of in opdracht van de Rijksgebouwendienst nieuwbouw, verbouw of verkoop van een Rijksgebouw plaatsvond, kunst op of aan het gebouw werd toegepast. Voor de 'decoratieve aankleding van belangrijke, representatieve gebouwen' werd 1,5% van de nieuwbouwsom gereserveerd. Uit deze regeling ontstonden projectgebonden opdrachten voor kunstenaars met als doel het verfraaien van overheidsgebouwen. De regeling was echter summier opgesteld, op enkele punten zelfs onduidelijk en bleek na enige jaren niet goed aan te sluiten bij de wensen die speelden in de maatschappij en de ambtelijke cultuurwereld. In 1963 preciseerde en actualiseerde de Rijksoverheid de regeling via de officiële brochure 'Decoratieve aankleding van rijksgebouwen en scholen' (Rijksgebouwendienst 2009). In de jaren '60 besloot ook de gemeente Rotterdam een eigen kunstbeleidsplan op te stellen. Er werd besloten om meer te investeren in de 'verfraaiing van de openbare ruimte'. In Rotterdam werd een commissie in het leven geroepen om het plan uit te voeren: de Commissie Stadsverfraaiing. Deze commissie was tot eind jaren '70 actief in de openbare ruimte van Rotterdam en zorgde voor 'verlevendiging en internationalisering van de openbare ruimte' en kreeg de taak 'esthetische accenten' in de stad te plaatsen (sculptureinternationalrotterdam.nl mei 2012). De commissie kon gelden uit het Stadsverfraaiingsfonds aanwenden voor de aanschaf van belangrijke, internationale beeldhouwwerken in het centrum van de stad (Rotterdamse Raad voor Kunst en Cultuur 2001). In die periode werden mede dankzij de Commissie Stadsverfraaiing 21 kunstwerken aangekocht van internationale en kunsthistorische waarde. Kunst werd steeds meer gezien als een discipline die

betrokken moet worden bij het vormgeven en invullen van de openbare ruimte. Ook werden kunstenaars steeds vroeger in het bouwproces van de stedelijke omgeving betrokken. Kunst was niet langer een sluitstuk bij de bouw van een plein, gebouw of wijk, maar maakt bewust deel uit van de ruimte (Dienst Kunst en Cultuur 2008).

2.2.2 Tijdens een vernieuwende stad: 1975 - heden

In de roerige jaren '60 en '70 ontstaat er veel kritiek op beeldende kunst. Kunst wordt gezien als elitair, als niet toegankelijk en zou enkel en alleen bestemd zijn voor hoog opgeleiden en niet voor de gemiddelde mens (Bourdieu 1979. gemeentearchief.rotterdam.nl mei 2014). Ook ontstaat er in deze tijd kritiek op de omvang, inhoud en uitvoering van de percentageregeling. Als gevolg daarvan werd in 1974 door de Raad van Cultuur het 'Rapport van de studiegroep Percentageregelingen' opgesteld en de Werkgroep Beeldende Kunst Rijksgebouwen in het leven geroepen. Deze werkgroep presenteerde in 1977 de 'Nota Kunst bij Rijksgebouwen'. De aanbevelingen die uit het rapport en de nota kwamen werden (grotendeels) overgenomen waardoor de toepassing van de regeling werd verbreed zodat de regeling (in principe) bij alle bouw- en renovatieprojecten van de Rijksgebouwendienst geldend werd. Verder werden de toepassing en het beleid inhoudelijk mede toevertrouwd aan de groep Adviseurs Beeldende Kunst die zelf ook als beeldend kunstenaars actief waren. Daarnaast werd de regeling transparanter, zo werd de informatie over de gerealiseerde projecten openbaar gemaakt. De percentageregeling is sindsdien niet veel meer veranderd. De enige echte verandering is dat het percentage niet meer vast staat op 1,5%, maar is gekoppeld aan de omvang van de bouwsom (Rijksgebouwendienst 2009). Dat wil zeggen de enige verandering tot aan 2008, maar daar komen we nog op terug.

Zoals ook blijkt uit de percentageregeling, wordt vanaf de jaren '70 kunst door het gemeente bestuur van Rotterdam steeds meer gezien als een onderdeel van de stad. Een onderdeel dat betrokken moet worden bij het invullen van de openbare ruimte en wat niet alleen bestemd is voor de hoog opgeleide elite. De kunst in de openbare ruimte verkeert echter in zwaar weer. Eind jaren '70 houdt de Commissie Stadsverfraaiing op te bestaan. Wat de precieze reden was is niet helemaal duidelijk. Wellicht was de toenmalige economische crisis een oorzaak, of het aanbreken van een nieuwe tijdsperiode. Hoe het ook zij, het gemeentebestuur van Rotterdam stelde nog wel een aantal commissies aan, richtte in 1982 het Centrum voor Beeldende Kunst op om kunstenaars te kunnen ondersteunen in hun beroepspraktijk en er werden nog kunstwerken aangekocht, maar na 1988 is er weinig meer van het kunstbeleidsplan vernomen (gemeentearchief.rotterdam.nl mei 2014). Wel wordt in deze periode geld voor kunst in de openbare ruimte beschikbaar gesteld vanuit het Stadsvernieuwingsfonds (S.V.) wat in 1985 is opgericht. In dit fonds wordt geldelijke steun van de

rijksoverheid ondergebracht waardoor het mogelijk wordt om kunstenaars in te zetten bij het verbeteren van de leefbaarheid in wijken waar sloop, bouw, ontwikkeling en verandering plaats heeft gevonden (Herman 2002). Pas jaren later, eind jaren '90, wordt het kunstbeleidplan opnieuw leven ingeblazen in het kader van Rotterdam Culturele Hoofdstad 2001. Onder leiding van de Internationale Beelden Collectie (IBC) werden verschillende kunstwerken aangekocht om het culturele gebied van Rotterdam te versterken. Na het evenement Rotterdam Culturele Hoofdstad 2001 dreigde het kunstbeleidplan weer uit Rotterdam te verdwijnen, maar het College van Burgemeester en Wethouders van Rotterdam pakte het beleid in 2006 weer op. Het College van B&W vond het internationale kunstbeleid 'te belangrijk voor de stedelijke economie en voor de zo gewenste creatieve mentaliteit van haar inwoners' om het beleid weer ter ziele te laten gaan. In een vernieuwende stad als Rotterdam kon de IBC weer verder gaan met onderzoek naar 'actuele beeldende kunst voor een veranderende stad, voor een zeer dynamische, diverse bevolking en een complexe en intrigerende publieke ruimte'. Aangezien de stad, de buitenruimte van de stad, de inwoners en de bezoekers steeds veranderen, zo moest ook de kunst voor de openbare ruimte veranderen. In het kader van deze gedachtegang is er in 2009 voor gekozen om een naam met internationale klank te geven aan de IBC: Sculpture International Rotterdam (SIR) (sculptureinternationalrotterdam.nl mei 2012). Ook is in deze periode, in 2005, de Rotterdamse Raad voor Kunst en Cultuur (RRKC) opgericht. De RRKC is een onafhankelijk adviesorgaan die het gemeente bestuur van Rotterdam adviseert (op beleidsinhoudelijk gebied) over kunst en cultuur in de breedste zin van het woord. De RRKC adviseert de gemeente elk jaar over de inrichting van het cultuurplan. De RRKC kan zelf initiatieven nemen en onderzoeken uitvoeren, opereert zelfstandig en is geen verantwoording schuldig aan het gemeentebestuur. Daarnaast bevordert de RRKC de samenwerking tussen instellingen en kunstenaars en stimuleert de dialoog tussen alle betrokken partijen op het terrein van kunst en cultuur en bevordert de RRKC de positie van kunst en cultuur in de Rotterdamse samenleving. De raad vraagt aandacht voor het belang van de sector en stimuleert ontwikkelingen die daarin gaande zijn (rrkc.nl april 2013).

In 2008 is de percentageregeling in Rotterdam door het gemeentebestuur afgeschaft in het kader van de onbureaucratisering. Volgens het RRKC onverhoeds en zonder politieke discussie. De RRKC pleit sinds de afschaffing van de regeling van herinvoering en het CBK geeft aan dat door de afschaffing de bodem onder het beeldende kunstbeleid van Rotterdam is komen te vervallen (RRKC 2011).

De betrokkenheid van de kunstenaars bij de openbare ruimte die in de jaren '60 ontstaat, zet echter in de jaren '90 en nog sterker in het daaropvolgende decennium door. Doordat de kunstenaars steeds eerder betrokken worden bij de invulling van de openbare ruimte, wordt de betrokkenheid

van de kunstenaars bij de wijk waar het kunstwerk geplaatst wordt en bij de inwoners van die ruimte ook groter. De kunstenaars zoeken meer dan vroeger direct het contact met het publiek op straat. De betekenis van de kunstwerken ligt in dat geval zowel in het atelier als op straat. De ontwikkeling van de kunst speelt zich af in de openbare ruimte. Dat maakt wel dat deze kunst in de openbare ruimte complexer wordt. Want hoe maak je als kunstenaar een kunstwerk voor de openbare ruimte waar je zelf helemaal achter staat zonder de inwoners iets te geven waar ze niet op zitten te wachten of zelfs te kwetsen (Dienst Kunst en Cultuur 2008)?

2.2.3 In de toekomst

Dat Rotterdam een lange traditie heeft als kunststad is duidelijk, maar wat zijn de ideeën voor de toekomst? Het gemeentebestuur van Rotterdam wil de traditie verder ontwikkelen door een vernieuwend beleid op te stellen voor de kunst in de openbare ruimte. Voor kunst die bij de stad past. Die past bij het doorzettingsvermogen, het lef en de internationale aspiraties die de stad heeft. En dat hoeven niet alleen maar beelden te zijn. In Rotterdam is plek voor kunst in de breedste zin van het woord. Van muurschilderingen tot nieuwe media. Rotterdam zal in de toekomst kiezen voor kwaliteit van de kunstwerken en de totstandkoming daarvan. Met andere woorden, Rotterdam wil versterken wat er is (Dienst Kunst en Cultuur 2008). Met of zonder percentageregeling?

2.2.4 Tweeledig kunstbeleid

Naast de dienst Kunst en Cultuur die (als onderdeel van de gemeente Rotterdam en haar ambtelijke organisatie) het gemeentelijk beleid maakt op het gebied van kunst en cultuur en zorgt voor de uitvoering en budgetbeheer kent Rotterdam twee autonome instellingen/stichtingen gelieerd die zijn aan de gemeente Rotterdam. Deze instellingen hebben tot taak de kunst in de openbare ruimte te bevorderen, namelijk de stichting Centrum Beeldende Kunst en de autonome afdeling Sculpture International Rotterdam. Beide hebben een bijzondere taak te vervullen.

Centrum Beeldende Kunst

Het Centrum Beeldende Kunst (CBK) is in 1982 opgericht en kreeg als bijzondere taak "de kunst op de kaart te zetten en kunstenaars te ondersteunen in hun beroepspraktijk door een optimaal klimaat te creëren voor de productie, presentatie en afzet van de beeldende kunst in alle sectoren van de samenleving" (Dienst Kunst en Cultuur 2008, pagina 11). Het CBK is een coöperatieve partner voor kunstenaars die zelf opdrachten weten binnen te halen. Daarnaast is het dankzij een bijdrage van het Rijk voor het CBK mogelijk een fonds in te stellen, het zogenaamde Acquisitiebudget. Met het fonds is het mogelijk aan Rotterdamse kunstenaars subsidie te verstrekken voor het maken van een

ontwerp of een plan voor een kunstproject in de openbare ruimte. Het is voor kunstenaars makkelijker om opdrachtgevers en financiële partners te vinden die het project willen ondersteunen wanneer ze een concreet plan voor een kunstwerk hebben liggen of wanneer ze de expliciete steun van het CBK krijgen (cbk.rotterdam.nl mei 2012). Het CBK zet ongeveer zeventig projecten per jaar op poten. Per project betekent dat werkgelegenheid en betrokkenheid voor vele kunstenaars, vormgevers en uitvoerders. Er kan dus zeker gesteld worden dat het CBK een positief effect heeft op de creatieve economie van Rotterdam (Dienst Kunst en Cultuur 2008). Het centrum houdt zich (naast de kunst in de openbare ruimte) de laatste jaren steeds meer bezig met het organiseren van educatieve programma's in de deelgemeenten en wijken, stimuleren ze de overheid en het bedrijfsleven om in kunst te investeren en is het centrum een belangrijke speler geworden in een kunststad met internationaal aanzien (cbk.rotterdam.nl mei 2012, Dienst Kunst en Cultuur 2008). In 2006 is het CBK een zelfstandige stichting geworden met een Raad van Toezicht. Het doel is echter niet veel veranderd. Het CBK wil kunst en belangstellenden bij elkaar brengen, bij een zo groot mogelijk publiek en in alle lagen van de samenleving. Via activiteiten in de wijken probeert het CBK de Rotterdamse kunst en het publiek met elkaar in contact te brengen. Het CBK doet dat door middel van drie publieksgerichte afdelingen binnen het centrum: tentoonstellingsruimte TENT, de kunstuitleen en de afdeling Beeldende Kunst & Openbare ruimte (BKOR). BKOR initieert en begeleidt namens de gemeente Rotterdam kunstprojecten in de openbare ruimte. De afdeling speelt in op de culturele vraag van de Rotterdamse deelgemeenten en wijken, maar ook van bewonersorganisaties, scholen en instellingen. Vanuit deze vraag worden opdrachten geformuleerd, worden beschikbare budgetten gezocht en kunstenaars benaderd. Veel van de budgetten voor kunstprojecten in de openbare ruimte zijn locatiegebonden. Voor sommige locaties is er bijvoorbeeld budget beschikbaar in de vorm van de percentageregeling, stadsvernieuwing, herinrichting of herstructurering. Het BKOR staat daarom niet alleen actief in contact met de kunstenaars, de bewoners en andere gebruikers van de openbare ruimte om openbare kunst te realiseren, maar ook met stedenbouwkundigen, architecten, ontwerpers en cultuurscouts (cbk.rotterdam.nl mei 2012). Alles bij elkaar genomen is BKOR betrokken bij een breed scala aan kunstwerken en kunstprojecten. BKOR werkt samen met jong Rotterdams talent en met gevestigd talent om een sterke Rotterdamse markt voor beeldende kunst te realiseren.

Sculpture International Rotterdam

Sculpture International Rotterdam (SIR), tot 2009 de Internationale Beelden Collectie (IBC) genoemd, is als autonome afdeling ambtelijk verbonden aan het CBK Rotterdam. Samen met BKOR verzorgt SIR de kunst in de openbare ruimte van Rotterdam. De organisaties hebben echter ieder een andere

doelstelling, een ander publiek, een andere manier van aanpakken en een andere financiering. Zo houdt BKOR zich in eerste instantie letterlijk bezig met Rotterdam: met Rotterdamse kunstenaars, deelgemeenten, wijken en inwoners. SIR heeft daarentegen de opdracht om een grootstedelijk beleid te ontwikkelen. SIR beheert en ontwikkelt al vanaf de tijd van de wederopbouw de internationale collectie van publieke kunstwerken "ter ondersteuning van de internationale en culturele ambities van Rotterdam" (sculptureinternationalrotterdam.nl mei 2012). Onder leiding van de IBC werden tijdens de wederopbouw in totaal 21 kunstwerken aangekocht om het culturele gebied van Rotterdam te versterken. Met deze aankopen werd het beeldenterras aangelegd. In de aanloop naar Rotterdam als Culturele Hoofdstad in 2001 zorgde de IBC ervoor dat het beeldenterras werd uitgebreid. Van het Centraal Station via het Museumkwartier tot over de Maas naar de Kop van Zuid werden beelden geplaatst die wederom internationale allure naar de stad brachten. Sinds 2006 wordt het gebied weer uitgebreid: naar het publieke domein van de Coolingsingel, het Stationsgebied, Laurenskwartier en Rotterdam Zuidplein. SIR werkt met kunstenaars van internationale allure. Deze kunstenaars dragen met hun kunstwerken bij aan Rotterdam als wereldstad. Een wereldstad die zich volgens SIR via de kunst verbindt met andere wereldsteden en andere internationale cultuurfora. SIR wil de kunstcollectie van Rotterdam laten zien aan een breed en internationaal publiek. Een kunstcollectie waar (buitenlandse) toeristen voor naar Rotterdam komen. Zo beheert SIR de kunstwerken van de Collectie internationale beelden van Rotterdam met werken van onder andere Zadkine, Gabo en Hendrick de Keyser (sculptureinternationalrotterdam.nl mei 2012, Dienst Kunst en Cultuur 2008). Op dit moment telt de Collectie internationale beelden Rotterdam 51 permanente kunstwerken en 9 tijdelijke werken (sculptureinternationalrotterdam.nl mei 2012).

2.2.5 Stichting Kunst en Openbare Ruimte

Naast de Rotterdamse organisaties is er nog een landelijke organisatie die zich bezig houdt met kunst in de openbare ruimte: Stichting Kunst en Openbare Ruimte (SKOR). SKOR is een internationaal opererende, Nederlandse organisatie die kunstprojecten in de openbare ruimte ontwikkelt en gemeentelijke-, provinciale-, en rijksoverheden ondersteunt wanneer ze kunst op een publieke locatie willen organiseren. SKOR werd opgericht in 1999 en de stichting zet zich sinds die tijd in voor het realiseren en ontwikkelen bijzondere kunstprojecten (van hoge kwaliteit) in het publieke domein. Hierbij is en wordt altijd gestreefd naar het bijdragen aan de inrichting van de openbare ruimte, het stimuleren van goed opdrachtgevers en het verkennen en het ontwikkelen van nieuwe toepassingen. De laatste jaren ligt de focus op internationale allure, (publieks)zichtbaarheid, samenwerking met collega instellingen en innovatieve vormen van publiek-privaat opdrachtgeverschap. Interactie met het publiek is een essentieel onderdeel van kunst in de openbare ruimte. SKOR streeft ernaar om

"(...) deze interactie te vergroten door het publiek actief bij haar projecten en activiteiten te betrekken en openheid en transparantie te creëren rondom haar inhoudelijke en artistieke beslissingen" (skor.nl juni 2012). Sinds de oprichting in 1999 wordt de organisatie gesubsidieerd door het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (OCW). SKOR ontvangt echter met ingang van 1 januari 2013 geen structurele subsidie meer.

3. Onderzoeksopzet

In dit hoofdstuk wordt uitgelegd wat de onderzoeksvragen zijn, wat onze verwachtingen voor deze onderzoeksvragen zijn, hoe de dataverzameling voor de analyse tot stand is gekomen en tot slot welke onderzoeksmethoden we gebruiken.

3.1 Onderzoeksvragen

Het doel van het onderzoek is om door middel van een vergelijkende analyse overzicht en inzicht te bieden van de beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam en de verschillen tussen de wijken. De hoofdvraag luidt dan ook als volgt:

Is er verschil in beeldende kunst in de openbare ruimte tussen de wijken van Rotterdam?

Deze hoofdvraag omvat een aantal kleinere deelvragen. Deze deelvragen moeten eerst worden beantwoord waarna antwoord op de hoofdvraag volgt.

- 1. Hoe is de verhouding in aantallen tussen de verschillende tijdsperioden voor beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam?*
- 2. Welke beeldende kunstdisciplines zijn vertegenwoordigd in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam?*
- 3. Welke typen beeldende kunst zijn geplaatst in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam?*
- 4. Hoe is de verhouding in aantallen tussen werken van Rotterdamse beeldende kunstenaars, niet-Rotterdamse beeldende kunstenaars en internationale beeldende kunstenaars in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam?*
- 5. Hoe is de verhouding in aantallen tussen de verschillende opdrachtgevers voor beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam?*

6. *Welke motivaties liggen aan de plaatsing van beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam ten grondslag?*
7. *Welke financieringspartijen zijn vertegenwoordigd voor de aanschaf van beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam?*

3.2 Verwachtingen

Als er verschillen bestaan tussen de beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van de wijken in Rotterdam wat betreft de periode van plaatsing, kunstdisciplines, typen beeldende kunst, herkomst van de kunstenaars, opdrachtgevers, motivatie en financieringspartijen dan heeft dat een reden. We verwachten dat gebeurtenissen die Rotterdam hebben gemaakt tot de gemeente die zij nu is, invloed hebben op beeldende kunst in de openbare ruimte. Naar verwachting heeft de geschiedenis van de wijk, de functie van de wijk en het Nederlandse en Rotterdamse kunstbeleid invloed op de beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam. In onderstaande subparagrafen worden de verwachtingen uitgebreid besproken. Uit de analyse van het onderzoek zal blijken of deze verwachtingen ook daadwerkelijk correct zijn.

3.2.1 Geschiedenis van de wijk

Naar verwachting heeft de geschiedenis van Rotterdam als gemeente en van de wijken afzonderlijk invloed op de beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam en de wijken. Dus hetgeen Rotterdam, de wijken van Rotterdam, het bestuur van Rotterdam en de inwoners van Rotterdam door de jaren heen hebben meegemaakt.

De gemeente Rotterdam bestaat aan de ene kant uit hele oude wijken die altijd al bij de stad Rotterdam hebben gehoord gecombineerd met uit oude wijken die in vroeger jaren als dorpje geannexeerd zijn door de gemeente Rotterdam en aan de andere kant uit nieuwbouwwijken om in de vraag naar woonruimte of ruimte voor industrie/handel te voldoen (Rotterdam.nl juni 2014). We verwachten dat de verschillen in de geschiedenis en totstandkoming van de wijken zichtbaar zijn in de beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van deze wijken. Zo verwachten we in de oude Rotterdamse wijken kunstwerken te zien die verbonden zijn met het verleden. Zoals herdenkingskunstwerken die de geschiedenis van de wijken weergeven en schilderkunst die de oude ornamentenlijsten vullen waar vroeger de muurschilderingen als reclamemiddel de muren sierden. In de nieuwbouw en renovatie wijken verwachten we voornamelijk kunstwerken te treffen die zijn geplaatst bij nieuwbouw of renovatie van de wijk of ter verfraaiing van de wijk. De kunstwerken zullen dan ook hoofdzakelijk geplaatst zijn ten tijde van nieuwbouw of renovatie vanaf de jaren '60.

Het is ook mogelijk dat sommige beeldende kunstwerken in deze nieuwe wijken door middel van herdenkingskunst verwijzen naar het verleden, naar een gebeurtenis die ooit in die wijk heeft plaatsgevonden en/of de functie die wijk vroeger had, of juist verwijzen naar recente gebeurtenissen en functies van de wijk die de wijk karakter geven. Maar over het algemeen verwachten we dat beeldende kunst in nieuwbouw-of renovatiewijken vrij nieuw en modern van aard is, aangezien de wijken ook vrij nieuw en modern van aard zijn. Denk bijvoorbeeld aan (nieuwe)media, 'community art' en effectkunst.

Naast de totstandkoming van de gemeente Rotterdam heeft een gebeurtenis uit de vrij recente geschiedenis zonder twijfel een enorme impact gehad op Rotterdam, de wijken, het bestuur, de inwoners én de beeldende kunst in de openbare ruimte. Namelijk de Tweede Wereldoorlog en uiteraard het bombardement op de stad. We verwachten dat vanaf de wederopbouwperiode veel beeldende kunst in de openbare ruimte geplaatst is om de Tweede Wereldoorlog te herdenken of een hommage te brengen aan de wederopbouw. Vooral in de wijken die getroffen zijn door het bombardement, of in de wijken die direct na de oorlog zijn gebouwd om aan de vraag naar woonruimte te voldoen.

Ook de tijdsgeest van nu heeft naar verwachting invloed op de beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam. Kunst wordt steeds meer een 'normaal aspect' van de openbare ruimte, of een invulling van de openbare ruimte liever gezegd. Kunst is niet meer elitair. Die is immers overal op straat te zien. Daarnaast weten inwoners de laatste jaren beter, onder andere door laagdrempelige communicatiemiddelen zoals het internet, waar ze moeten zijn om kunst in de openbare ruimte te realiseren. Zo kunnen ze terecht bij het Centrum Beeldende Kunst (CBK) en Beeldende Kunst & Openbare Ruimte (BKOR), maar ook de dienstverlening zelf is dankzij de komst van het internet verbeterd. Met andere woorden, de inwoners weten waar ze met hun vragen en wensen over beeldende kunst in de openbare ruimte terecht kunnen.

3.2.2 Functie van de wijk

Naast de geschiedenis van een wijk, verwachten we dat de functie die een wijk heeft in de stad invloed heeft op de beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van de wijk. Bevindt de wijk zich in het stadscentrum, in een winkelgebied waar veel bezoekers en toeristen komen, en is de wijk economisch en cultureel gezien belangrijk voor de stad, dan verwachten we daar moderne kunstwerken als (nieuwe) media, veelal zonder sociaal maatschappelijke boodschap, aan te treffen, kunstwerken van internationale kunstenaars en kunstwerken die geplaatst zijn in verband met een manifestatie of festival. Met andere woorden, 'art for art's sake' kunstwerken die modern zijn, met internationale allure en die door onder andere de reputatie van de kunstenaars de bezoekers van de

stad zullen aanspreken. Wellicht hebben bedrijven opdracht gegeven voor het laten plaatsen van kunst in het stadscentrum (en de kunstwerken gefinancierd) om het centrum zo aantrekkelijker te maken voor de bezoekers. In het stadscentrum verwachten we weinig effectkunst, al is dit een relatief nieuw kunstdiscipline. In een dichtgebouwd stadscentrum is er simpelweg weinig plek voor landschapskunst. Wanneer er oude wijken tot het stadscentrum behoren, dan verwachten we hier muurschilderingen te zien (in oude ornamentlijsten) die in vroeger tijden als reclamemiddel werden ingezet. Het stadscentrum zou daar immers een uitermate geschikte plek voor zijn geweest. Wanneer een wijk voornamelijk een woonfunctie heeft, dan zal dit zeker effect hebben op de beeldende kunstwerken die in de openbare ruimte van de wijk staan. In tegenstelling tot de wijken met een economische of culturele functie, verwachten we in woonwijken weinig kunstwerken van internationale kunstenaars te zien aangezien deze wijken niet bedoeld zijn om toeristen te trekken. Waarschijnlijk staan in deze wijken voornamelijk 'art for art's sake' kunstwerken om de wijk te verfraaien. Ook verwachten we herdenkingskunst in de woonwijken te zien. Herdenkingskunst die onder andere de gebeurtenissen en bekende personen uit de wijk herdenken. Misschien hebben de inwoners opdracht gegeven tot het plaatsen van deze kunstwerken, juist omdat ze als inwoners van de wijk bij de gebeurtenis of de persoon betrokken zijn (geweest). Daarnaast kunnen er ook kunstwerken staan die niet als per se geplaatst zijn om de wijk te verfraaien, maar om de bevolking dichter bij elkaar te brengen, namelijk 'community art'. Vooral in etnisch gemengde wijken verwachten we 'community art' kunstwerken aan te treffen waarvan de gemeente Rotterdam en/of woningbouwverenigingen en -coöperaties de opdracht voor gegeven hebben met als doel de (etnisch) verschillende mensen in de wijk dichter bij elkaar te brengen en de sociale cohesie te versterken.

3.2.3 Nederlands en Rotterdams kunstbeleid

Tot slot verwachten we dat het kunstbeleid invloed heeft op de beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van de wijk: invloed op het soort kunstwerken, maar zeker ook op het aantal kunstwerken en de opdrachtgevers van de kunstwerken. Kunstbeleid is echter zelden speciaal geschreven voor een wijk. Het is het kunstbeleid van zowel Nederland als van de gemeente Rotterdam en van de deelgemeenten die invloed hebben op de kunstwerken in de wijken. Bijvoorbeeld de landelijke percentageregeling. Deze regeling houdt in dat wanneer door of in opdracht van de Rijksgebouwendienst nieuwbouw, verbouw of verkoop van een Rijksgebouw plaatsvindt, kunst op of aan het gebouw wordt toegepast. Dankzij deze regeling staan er kunstwerken op schoolpleinen of voor gemeentehuizen. We verwachten kunst die gefinancierd is door dit beleid veelvuldig terug te zien in wijken waar veel nieuwbouw en/of renovatie is toegepast.

Daarnaast is de percentageregeling een goede manier om de kunstenaars binnen de eigen gemeentegrenzen (dus de Rotterdamse kunstenaars) van werk te voorzien. Ook de invoering van het Stadsverfraaiingsfonds en de invoering van het Stadsvernieuwingsfonds hebben waarschijnlijk voor een toename van beeldende kunst in de openbare ruimte gezorgd. Daarnaast zijn er afdelingen binnen de gemeente Rotterdam in het leven worden geroepen zoals het Centrum voor Beeldende Kunst (CBK) die kunstenaars steunen in hun beroepspraktijk en Beeldende Kunst & Openbare Ruimte (BKOR) die kunstprojecten in de Rotterdamse openbare ruimte initieert en begeleidt. Ook dit zal waarschijnlijk leiden tot een toename van beeldende kunst in de openbare wijken van Rotterdam. Het kunstbeleid neemt overigens een steeds grotere positie in binnen de stad Rotterdam. Kunst wordt sinds 2000 steeds meer gezien als onderdeel van de stad en van de samenleving. Daarom verwachten we een toename van kunst vanaf 2000.

We hebben het nu steeds over het Nederlands en het Rotterdams kunstbeleid gehad, maar de deelgemeenten waar de wijken toe behoren hebben ook iets te zeggen over beeldende kunst in de openbare ruimte. Natuurlijk, de deelgemeenten krijgen van de gemeente een kunst- en cultuurbudget waar ze het voor een bepaalde periode 'mee moeten doen', maar de deelgemeenten kunnen en mogen daar wel tot op zekere hoogte zelf invulling aangeven. Zo geven sommige deelgemeenten wellicht prioriteit aan het realiseren van 'community art' en geven andere deelgemeenten prioriteit aan het plaatsen van 'art for art's sake' kunst. Het kunstbeleid is geen op zichzelf staande factor. Hoe er op stad- en deelgemeenteniveau wordt omgegaan met kunst en het kunstbeleid ligt aan de factoren die in bovenstaande paragrafen zijn besproken: aan de geschiedenis en de functie van een stad, deelgemeente of wijk. Het beleid staat niet los van de stad, van de deelgemeenten of de wijk maar ondersteunt en faciliteert deze. Zo heeft het geen zin om 'community art' projecten op te zetten wanneer de bewoners daar totaal geen behoefte aan hebben, of komt een duur kunstwerk van een bekende internationale kunstenaar beter tot zijn recht in het centrum van de stad dan op een industrieterrein.

3.3 Dataverzameling

Er bestaat voor dit onderzoek geen kant-en-klaar databestand waar een analyse op toegepast kan worden. Het databestand dat gebruikt wordt voor de analyse is speciaal voor dit onderzoek gemaakt. Als basis van deze dataverzameling gebruiken we het online archief Openbarekunst.nl. Het archief is geïnitieerd door de afdeling Beeldende Kunst & Openbare Ruimte (BKOR) van het Centrum Beeldende Kunst (CBK) Rotterdam en bevat informatie van 542 kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam. Aan het archief wordt nog steeds gewerkt en het bestand is nog niet geheel compleet, maar geeft met 542 kunstwerken verspreid over verschillende tijdsperioden en alle

deelgemeenten en wijken van Rotterdam een zeer goed beeld van de kunst in de openbare ruimte van de gemeente Rotterdam. Alle kunstwerken die zijn opgenomen in het archief staan vermeld in *Bijlage 1. Beeldende kunst in de openbare ruimte van Rotterdam*. Het archief bevat per kunstwerk, naast een foto van het kunstwerk, onder andere informatie over de kunstenaar, het jaar van plaatsing, de aanleiding van plaatsing van het kunstwerk, de opdrachtgever, de eigenaar, de financieringspartij en achtergrond informatie over het kunstwerk. Alleen van lang niet alle kunstwerken is deze informatie volledig opgenomen in het archief. Van sommige kunstwerken is zelfs alleen maar de naam opgenomen. De ontbrekende informatie wordt aangevuld met behulp van de website van de kunstenaar, naslagwerken van de gemeente Rotterdam, eerder uitgebrachte publicaties over kunst in de openbare ruimte van Rotterdam, literatuur over kunst in het algemeen, enzovoorts om zo tot een zo compleet mogelijk databestand te komen.

Om de informatie zo eenduidig mogelijk te houden en om later nog te kunnen controleren, is een codeerformulier opgesteld (zie *Bijlage 2. Codeerformulier*). Elk kunstwerk dat voldoet aan de criteria van het onderzoek wordt eerst opgenomen in het codeerformulier. Pas wanneer alle kunstwerken zijn ingevuld in een formulier, wordt de informatie (de variabelen) ingevoerd in het statistische programma Statistical Package for the Social Sciences.

3.4 Onderzoeksmethode

De informatie uit de codeerformulieren wordt ingevoerd in het programma Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) en wordt met behulp van het programma verwerkt tot een kwantitatief onderzoek. We hebben ervoor gekozen om de variabelen te analyseren door middel van descriptive statistics (beschrijvende statistieken). Op deze manier blijven we dicht bij de data en kunnen we direct (kleine) opvallendheden waarnemen en daar op inspelen door dieper in te gaan op die betreffende variabele(n). Omdat het om een relatief klein aantal variabelen gaat, gebruiken we bij de analyse getallen en geen percentages omdat deze een vertekenend beeld kunnen geven (75% van honderd kunstwerken geeft immers een geheel ander beeld dan 75% van tien kunstwerken terwijl het beide 75% is). De resultaten van de analyse worden, naast de tekst, weergegeven in cirkeldiagrammen, lijngrafiek en staafdiagrammen zodat de resultaten ook direct visueel zichtbaar zijn

4. Analyse

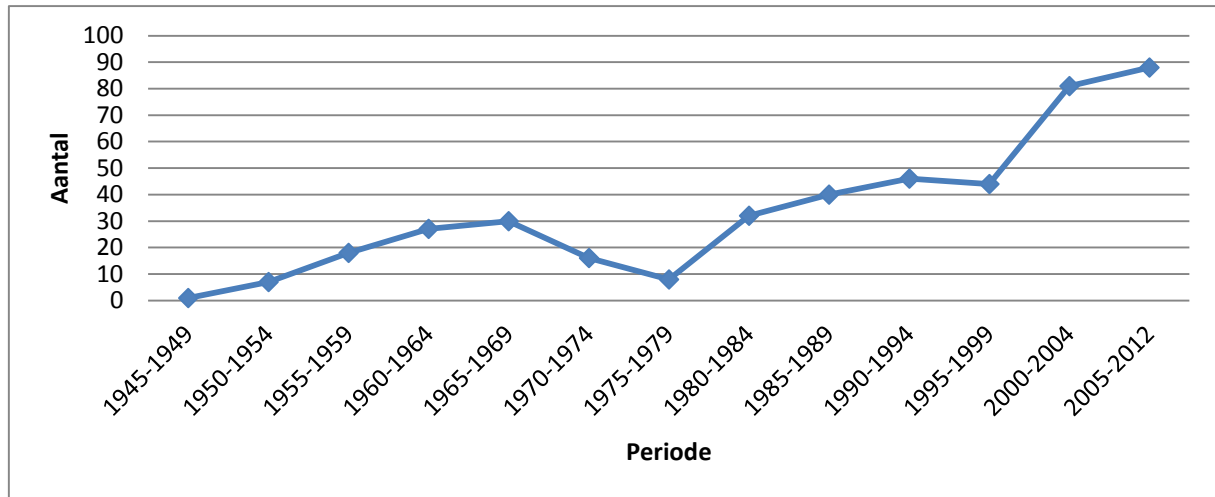
In dit hoofdstuk wordt uitgebreid de analyse van de variabelen uiteengezet. De uitkomst van de analyse wordt per variabele besproken in paragrafen en subparagrafen waarna in *Hoofdstuk 5. Resultaten* hiervoor verklaringen worden gegeven en de onderzoeksvragen worden beantwoord.

In de analyse zijn 450 van de 542 kunstwerken uit het archief openbare kunst van het CBK opgenomen. Deze 450 kunstwerken voldoen aan de criteria van het onderzoek: het zijn beeldende kunstwerken die na 1945 geplaatst zijn en zichtbaar zijn in de openbare ruimte van Rotterdam. De overige 92 kunstwerken voldoen niet aan deze criteria en zijn dan ook niet opgenomen in de analyse. Elf van de 73 Rotterdamse wijken die het CBK heeft opgenomen in het archief ontbreken in deze analyse, namelijk: Noord-Kethel, Schieveen, Landzicht (alle deelgemeente Overschie), Hillegersberg-Zuid (deelgemeente Hillegersberg-Schiebroek), Kralingseveer (deelgemeente Prins Alexander), Tussendijken (deelgemeente Delfshaven), Vreewijk (deelgemeente Feijenoord), Pernis (deelgemeente Pernis), Strand en Duin, Dorp en Rijnpoort (alle deelgemeente Hoek van Holland). Dit wil niet zeggen dat in deze wijken geen beeldende kunst staat. Wel kan met zekerheid worden gesteld dat de kunstwerken die in deze wijken staan niet voldoen aan bovenstaande criteria of de kunstwerken zijn (nog) niet opgenomen in het archief openbare kunst van het CBK. Met andere woorden, in totaal is van 62 Rotterdamse wijken beeldende kunst in de openbare ruimte opgenomen in deze analyse.

4.1 Perioden van plaatsing

De jaartallen (van 1945 tot en met 2012) zijn voor het onderzoek gebundeld in perioden van vijf jaar behalve de laatste, de periode 2005-2012. Deze periode omvat geen vijf, maar zeven jaar en is daarmee twee jaar 'groter' dan de overige perioden. De perioden zijn voor de analyse (net zoals in *Hoofdstuk 2. Historisch kader*) verdeeld in twee tijdsvakken namelijk 1945 - 1975: Wederopbouw en 1975 - heden: Een vernieuwende stad. In alle (tijds)perioden is in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam beeldende kunst geplaatst, zie *Lijngrafiek 1: aantal kunstwerken – in tijdsperioden in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*. In de subparagrafen worden de tijdsperioden en de kunstwerken die zijn geplaatst nader onderzocht.

Lijngrafiek 1: aantal kunstwerken - in tijdsperiodes in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

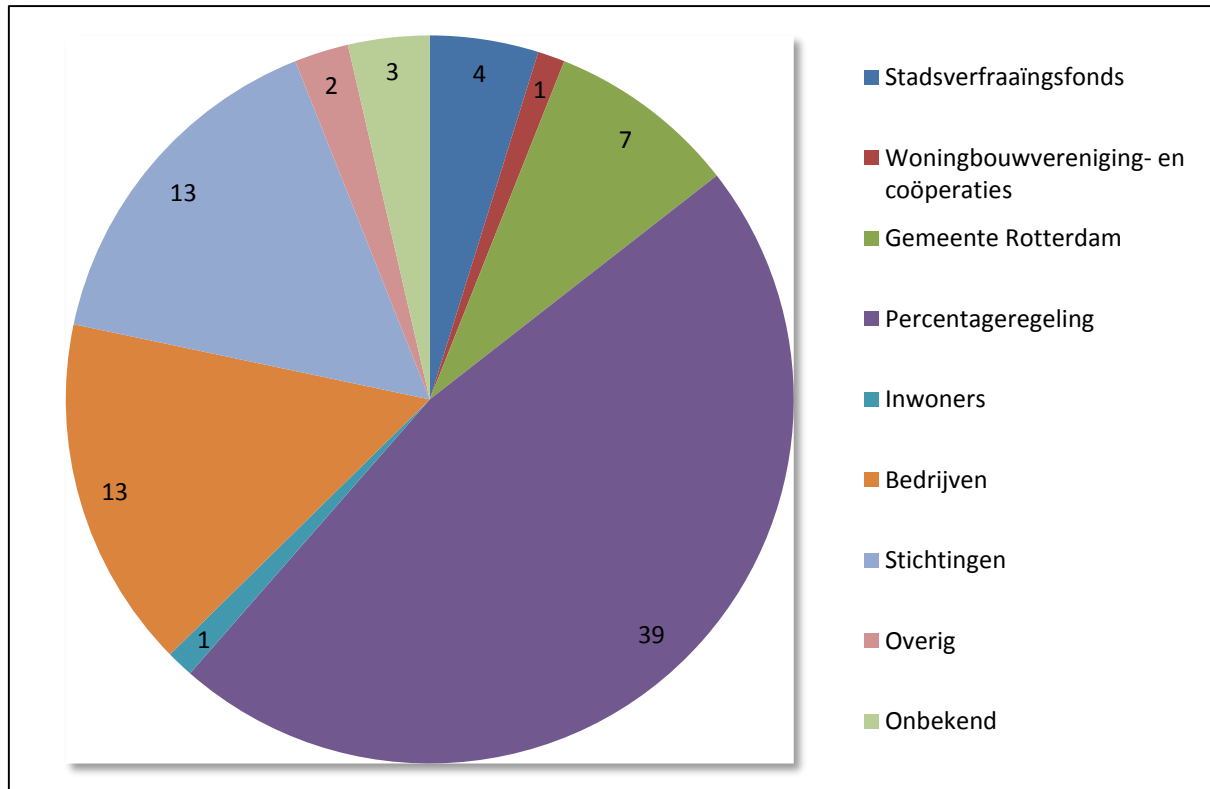

4.1.1 1945 - 1975: wederopbouw

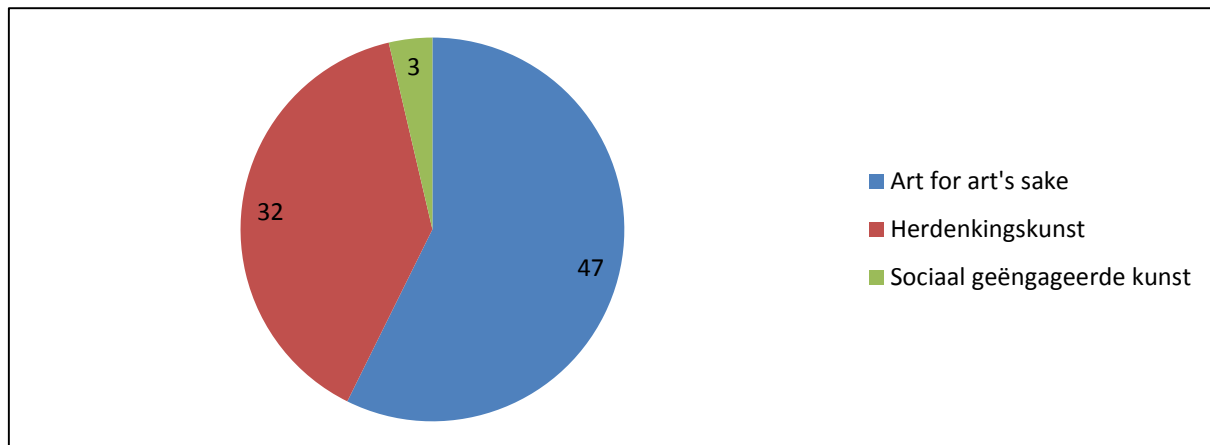
Direct na de Tweede Wereldoorlog (1945-1949) wordt één kunstwerk geplaatst, namelijk in Kralingse Bos. Het kunstwerk, De Pelikaan, van Rotterdamse kunstenaar Johan van Berkel is niet geplaatst met direct de Tweede Wereldoorlog in gedachten, zoals wellicht verwacht zou worden, maar herdenkt de Rooms Katholieke schuilkerk die van 1650 tot en met 1802 op de plaats van het kunstwerk stond. Van 1950 tot aan 1969 neemt het aantal wijken waar beeldende kunst in de openbare ruimte wordt geplaatst toe: in totaal worden 83 kunstwerken verspreid in de openbare ruimte van 23 wijken geplaatst. Er wordt in deze tijd kunst geplaatst in nieuwbouw- en renovatiewijken zoals Molenlaankwartier (één kunstwerk), Schiebroek (één kunstwerk) en Het Lage Land (één kunstwerk), maar er wordt in deze periode nog meer kunst geplaatst in de centrumwijken. Namelijk in Stadsdriehoek (dertien kunstwerken), Cool (vijftien kunstwerken) en C. S. -Kwartier (vier kunstwerken). 39 Kunstwerken worden in deze periode gefinancierd door de percentageregeling, zie *Cirkeldiagram 1: financieringspartijen – aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1950-1969*. Hiermee is de percentageregeling in deze periode verreweg de grootste financieringspartij. Daarnaast financieren stichtingen en bedrijven ieder dertien kunstwerken, de gemeente Rotterdam zeven kunstwerken, het Stadsverfraaiingsfonds vier kunstwerken en de inwoners en de woningbouwverenigingen en -coöperaties één beeldend kunstwerk in de openbare ruimte van de wijken.

47 Van de 82 kunstwerken die in deze periode zijn geplaatst zijn 'art for art's sake' kunstwerken, 32 kunstwerken brengen een hommage aan een persoon of gebeurtenis en drie kunstwerken zijn sociaal geëngageerd (zie *Cirkeldiagram 2: typen beeldende kunst – aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1950-1969*).

Cirkeldiagram 1: financieringspartijen - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1950-1969

Cirkeldiagram 2: typen beeldende kunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1950-1969

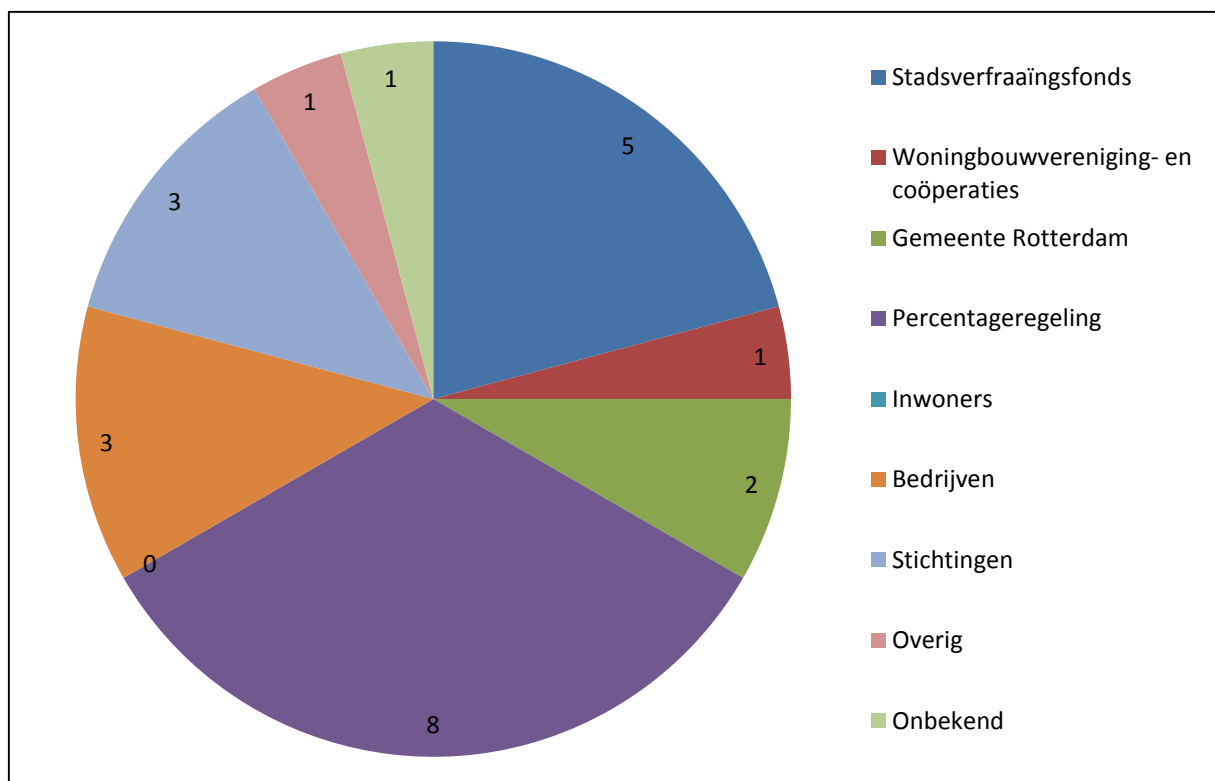
Opvallend is dat een relatief klein aantal van de 32 herdenkingskunstwerken de Tweede Wereldoorlog en de gevallen slachtoffers of de wederopbouw herdenkt, slechts twaalf kunstwerken om precies te zijn. De twintig overige kunstwerken herdenken of brengen een hommage aan andere gebeurtenissen of personen zoals sporthelden van nu en helden van weleer, bestuurslieden, zeevaarders, wetenschappers, enzovoorts. Daarnaast worden in deze periode drie sociaal

geëngageerde kunstwerken geplaatst. Vanaf 1969 tot 1979 loopt het aantal beeldende kunstwerken dat in de openbare ruimte van de wijken wordt geplaatst terug.

4.1.2 1975 - heden: een vernieuwende stad

Deze terugloop duurt tot 1979. In dat jaar is het aantal kunstwerken die geplaatst wordt in de openbare ruimte teruggelopen naar 24. Acht van de 24 kunstwerken zijn in deze periode geplaatst met behulp van de percentageregeling (zie *Cirkeldiagram 3: financieringspartijen – aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1970-1979*). De percentageregeling is nog steeds de grootste financieringspartij, maar het aantal is lager in verhouding tot de jaren '50 en '60. Het Stadsverfraaiingsfonds financiert in deze periode vijf kunstwerken, stichtingen en bedrijven ieder drie en de gemeente Rotterdam financiert twee beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam.

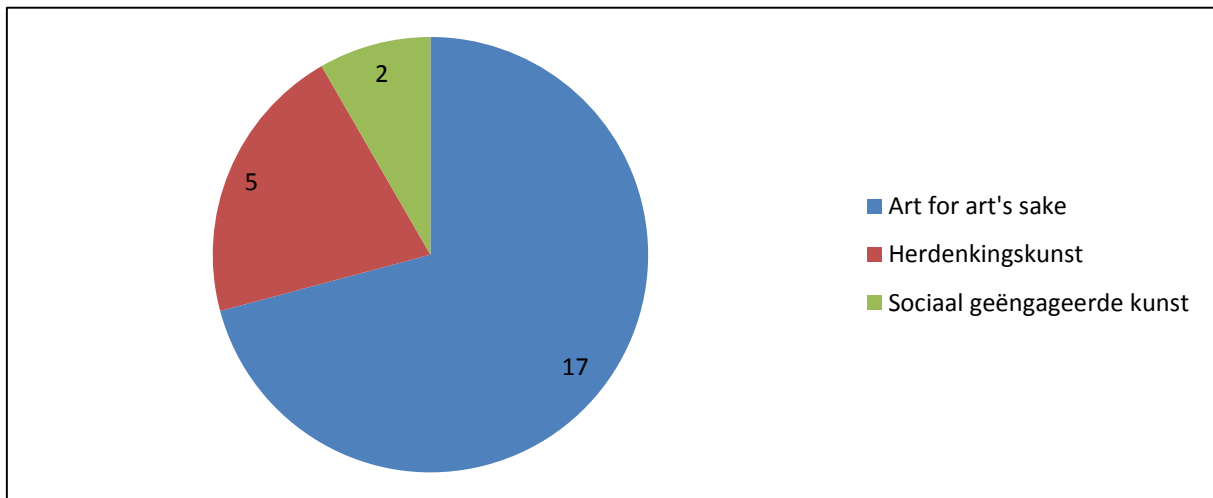
Cirkeldiagram3: financieringspartijen - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1970-1979

Ook in deze periode zijn de meeste kunstwerken 'art for art's sake' kunstwerken (zeventien stuks, zie *Cirkeldiagram 4: typen beeldende kunst – aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1970-1979*) en ook deze zijn veelal gefinancierd door de percentageregeling en het

Stadsverfraaiingsfonds. Daarnaast zijn vijf herdenkingskunstwerken en twee sociaal geëngageerde kunstwerken geplaatst.

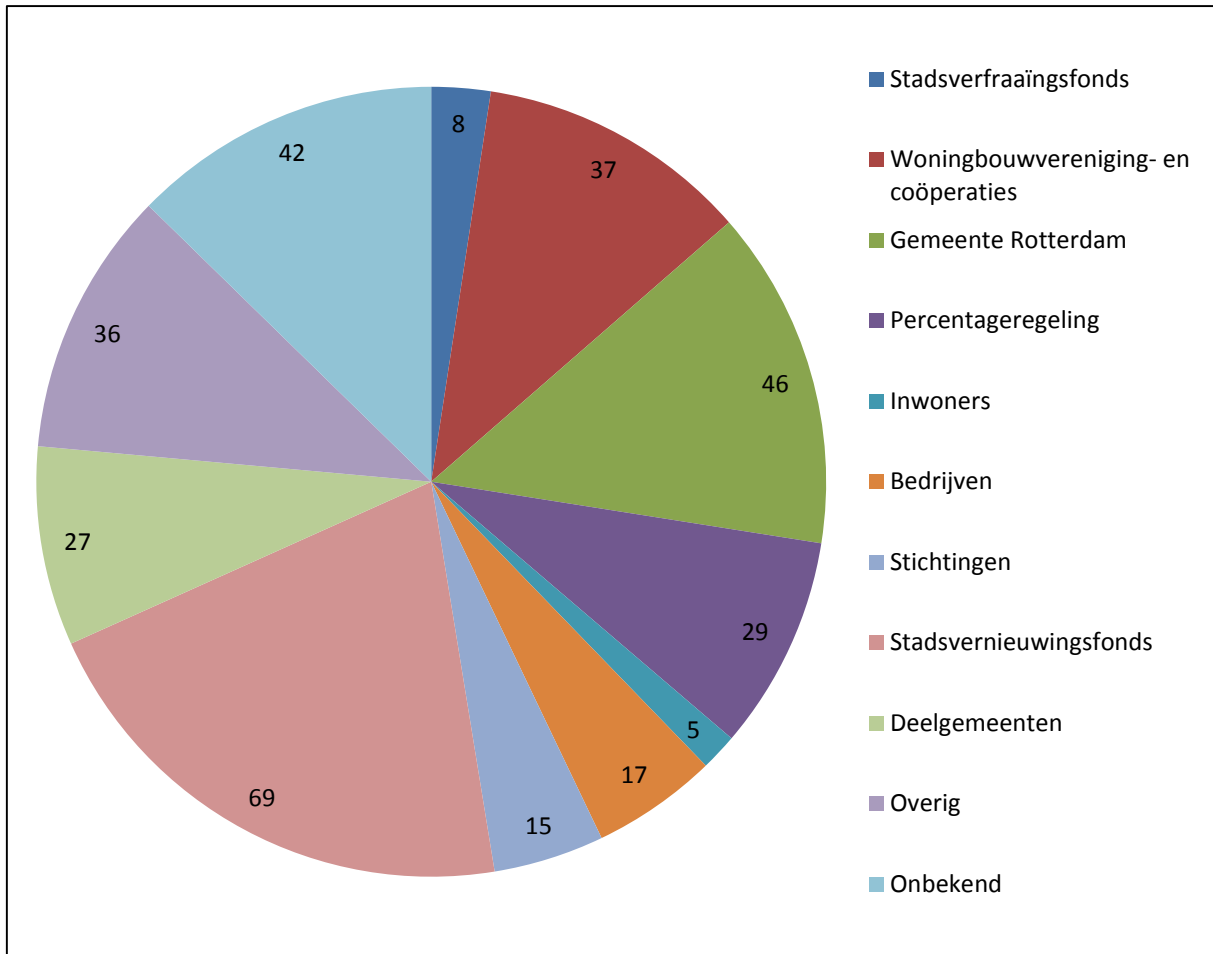
Cirkeldiagram 4: typen beeldende kunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1970-1979

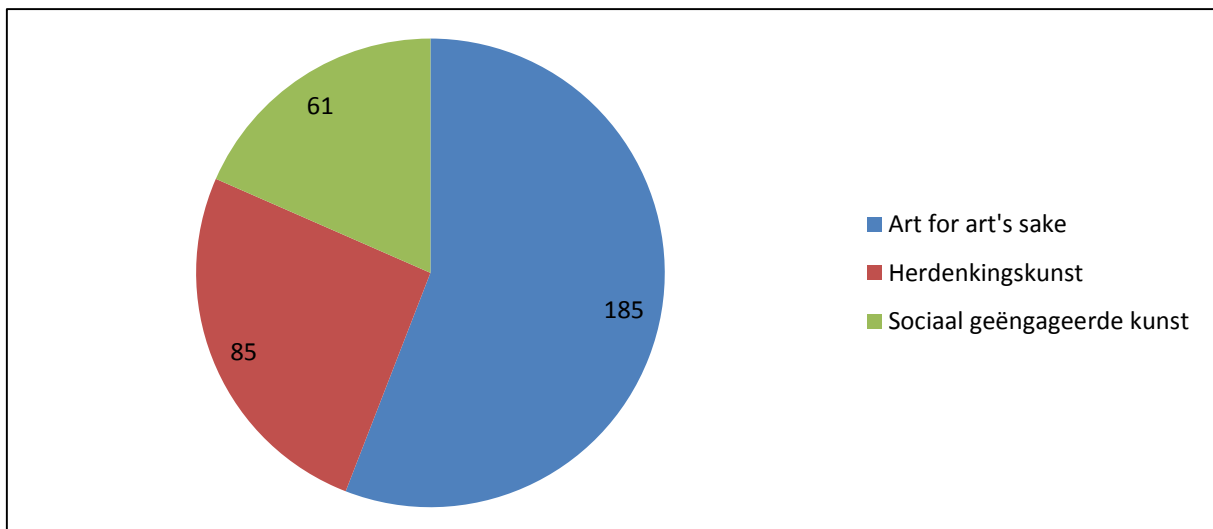
In de jaren die volgen neemt het aantal beeldende kunstwerken in de openbare ruimte sterk toe. In totaal worden tussen 1980 en 2012 331 beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van de wijken geplaatst. De gemeente Rotterdam financiert 46 van de kunstwerken. De deelgemeenten financieren nog eens 27 kunstwerken (zie *Cirkeldiagram 5: financieringspartijen – aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1980-2012*), maar verreweg de grootste financieringspartij is het Stadsvernieuwingsfonds. Dit fonds financiert in deze periode 69 beeldende kunstwerken in de openbare ruimte. Daarnaast worden 37 van de kunstwerken door woningbouwverenigingen en -coöperaties gefinancierd en zijn er een aantal kleinere financieringspartijen zoals inwoners (acht kunstwerken), bedrijven (zeventien kunstwerken), stichtingen (vijftien kunstwerken) en de restcategorie overige financieringspartijen (36 kunstwerken). Van 42 kunstwerken is het niet bekend wie de financieringspartij is geweest.

Ook in deze periode zijn verreweg de meeste kunstwerken 'art for art's sake' kunstwerken (185 in totaal), zie *Cirkeldiagram 6: typen beeldende kunst 1980-2012*. 85 Kunstwerken zijn herdenkingskunstwerken. Opvallend is het grote aantal sociaal geëngageerde kunstwerken in de openbare ruimte in vergelijking tot de eerdere perioden. 61 Kunstwerken zijn sociaal geëngageerd. Wanneer we naar de financieringspartijen van deze sociaal geëngageerde kunstwerken kijken, dan blijken de gemeente Rotterdam, de woningbouwverenigingen en -coöperaties en de deelgemeenten de grootste financieringspartijen van sociaal geëngageerde kunst te zijn. Negentien van deze kunstwerken zijn gefinancierd door de gemeente, negen door woningbouwverenigingen en -coöperaties en zeven door deelgemeenten.

Cirkeldiagram 5.: financieringspartijen - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1980-2012

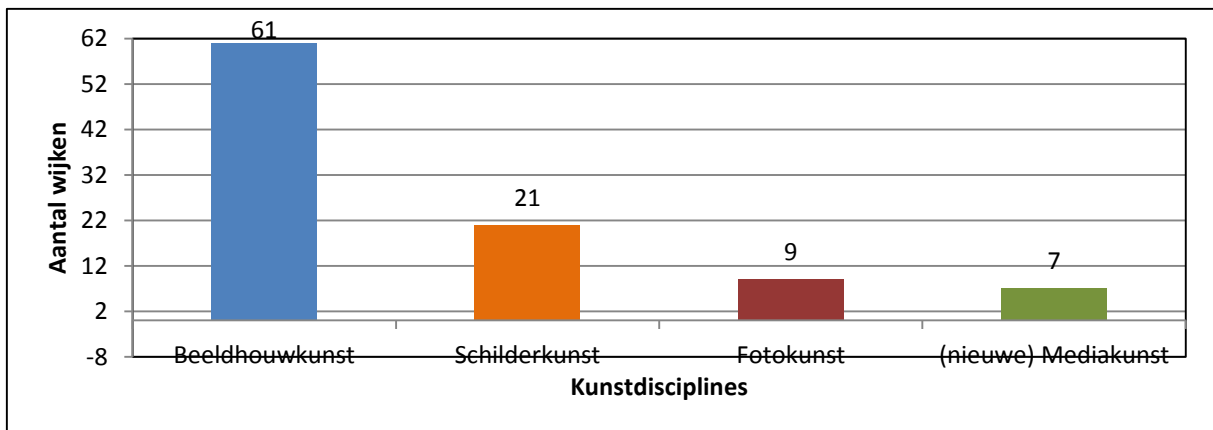
Cirkeldiagram 6: typen beeldende kunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1980-2012

4.2 Kunstdisciplines

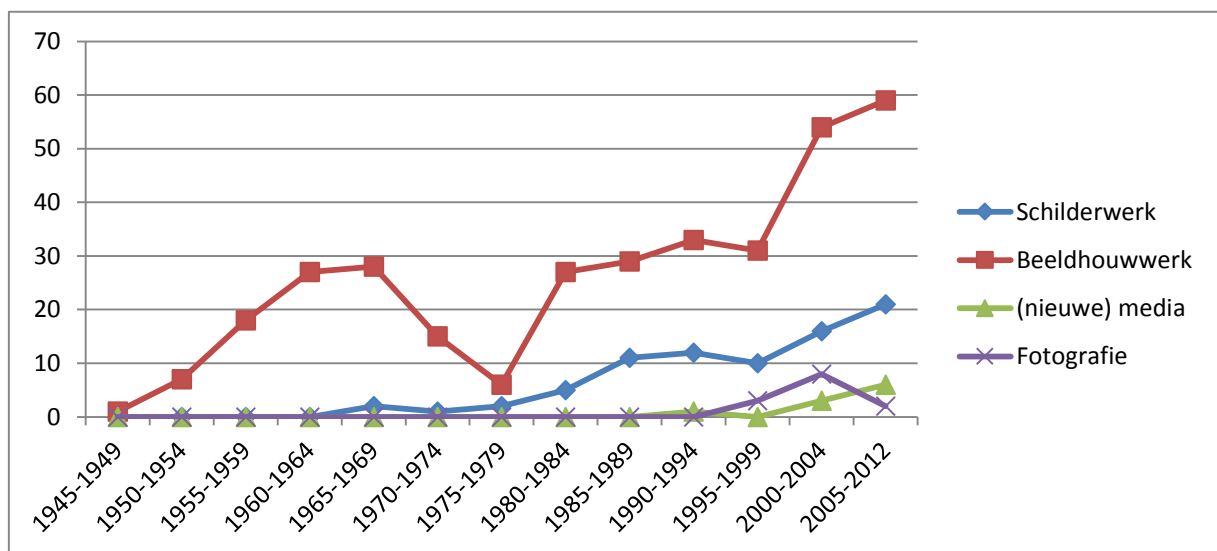
Alle kunstdisciplines (beeldhouwkunst, schilderkunst, fotografie en (nieuwe) mediakunst) die in het onderzoek worden onderscheiden komen voor in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam. Wel komt de ene kunstdiscipline (veel) vaker voor dan de andere, zie *Stafdiagram 1: Kunstdisciplines – aantal wijken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*. In totaal staan er 343 beeldhouwwerken in 61 van de 62 wijken uit het onderzoek. Hiermee is beeldhouwkunst de meest voorkomende kunstdiscipline in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam.

Stafdiagram 1.: Kunstdisciplines - aantal wijken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

Ook is er grote diversiteit te zien in de plaatsing van kunst van verschillende kunstdisciplines in de tijdsperiodes, zie *Lijngrafiek 2: kunstdisciplines – in tijdsperiodes in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*. In de subparagrafen worden alle kunstdisciplines nader uitgewerkt.

Lijngrafiek 2: kunstdisciplines - in tijdsperiodes in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

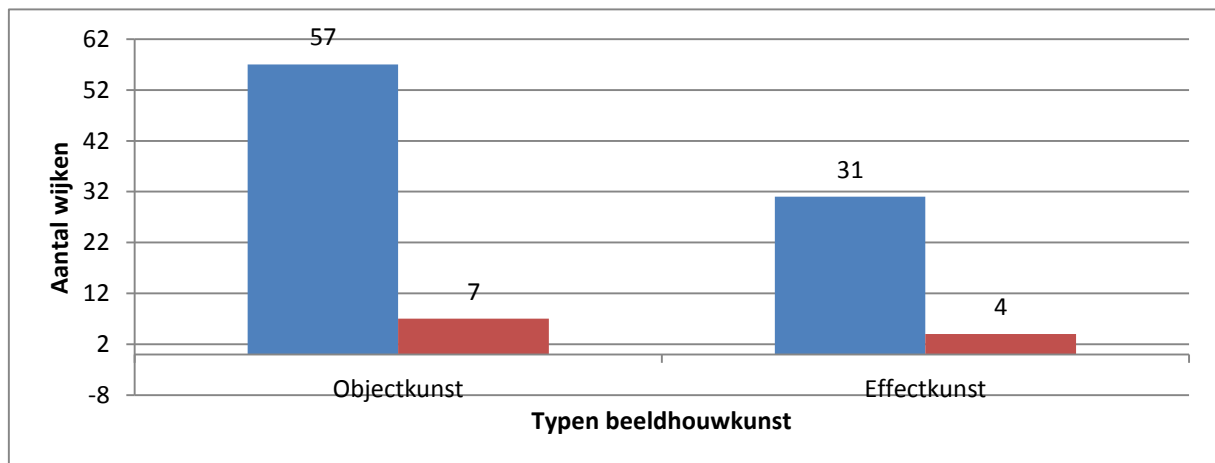
4.2.1 Beeldhouwkunst

Uit de analyse blijkt dat in de openbare ruimte van maar liefst 61 wijken 343 beeldhouwwerken staan (zie *Staafdiagram 1: kunstdisciplines – aantal wijken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*). In 34 wijken is zelfs alleen maar beeldhouwkunst te vinden. Ook is er in elke tijdsperiode beeldhouwkunst geplaatst, in de laatste jaren neemt het aantal geplaatste beeldhouwwerken zelfs toe (*Lijngrafiek 2: kunstdisciplines – in tijdsperioden in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*). Heel opvallend is deze uitkomst niet. Er is geen onderzoek voor nodig om te zien dat in de openbare ruimte van de stad veel beeldhouwwerken staan uit verschillende tijdsperioden. Interessanter is het om de verschillen binnen de beeldhouwwerken uit te lichten. Om de verschillen in de discipline te onderscheiden, is een onderverdeling gemaakt binnen object- en effectkunst.

Objectkunst

In maar liefst 57 van de 61 wijken waar beeldhouwkunst staat, staat objectkunst. In totaal staan er 268 objectkunstwerken in de openbare ruimte van de stad. In zeventien wijken staat zelfs alleen maar objectkunst, zie *Staafdiagram 2: Typen beeldhouwkunst- aantal wijken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*.

Staafdiagram 2: Typen beeldhouwkunst - aantal wijken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

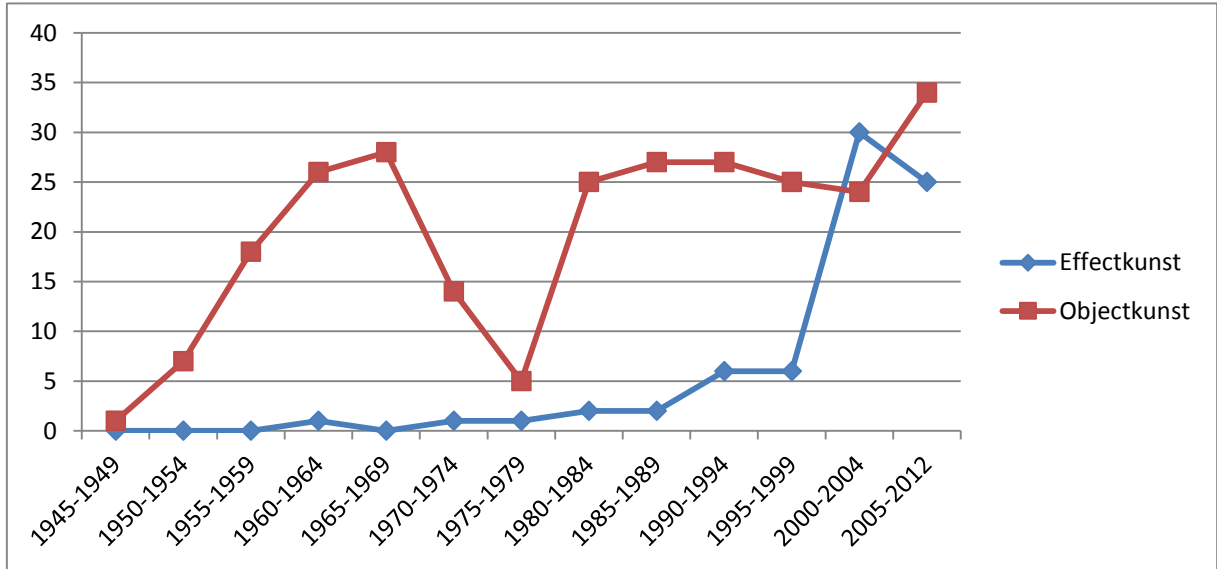

Objectkunst wordt door alle tijdsperioden op relatief grote schaal geplaatst (zie *Lijngrafiek 3: object- en effectkunst – aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*), met uitzondering van een grote daling in het plaatsen van objectkunstwerken in de jaren '70.

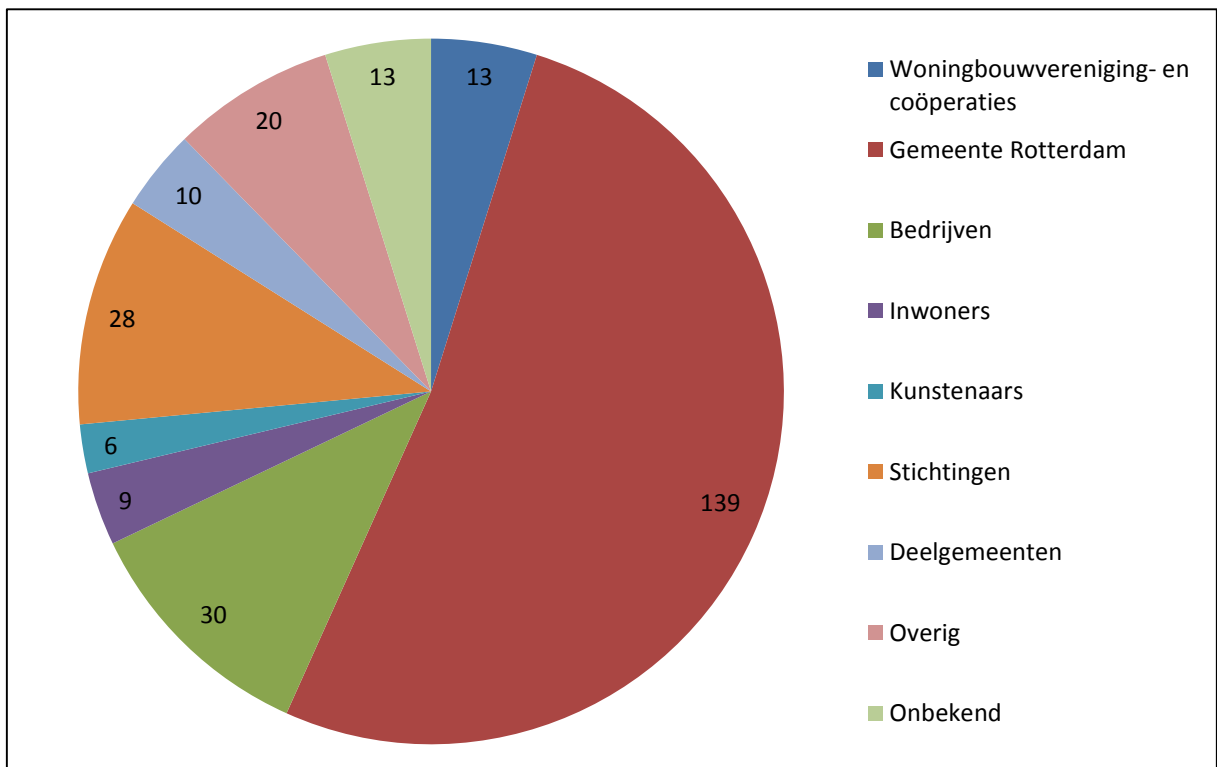
De gemeente Rotterdam heeft opdracht gegeven voor het plaatsen van 139 objectkunstwerken in de openbare ruimte van de wijken en is daarmee verreweg de grootste opdrachtgever (zie *Cirkeldiagram 7: opdrachtgever objectkunst – aantal kunstwerken in de openbare ruimte van*

Rotterdam 1945-2012). Andere opdrachtgevers zijn onder andere bedrijven (dertig kunstwerken), stichtingen (28 kunstwerken) en woningbouwverenigingen en -coöperaties (dertien kunstwerken).

Lijngrafiek 3: object- en effectkunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

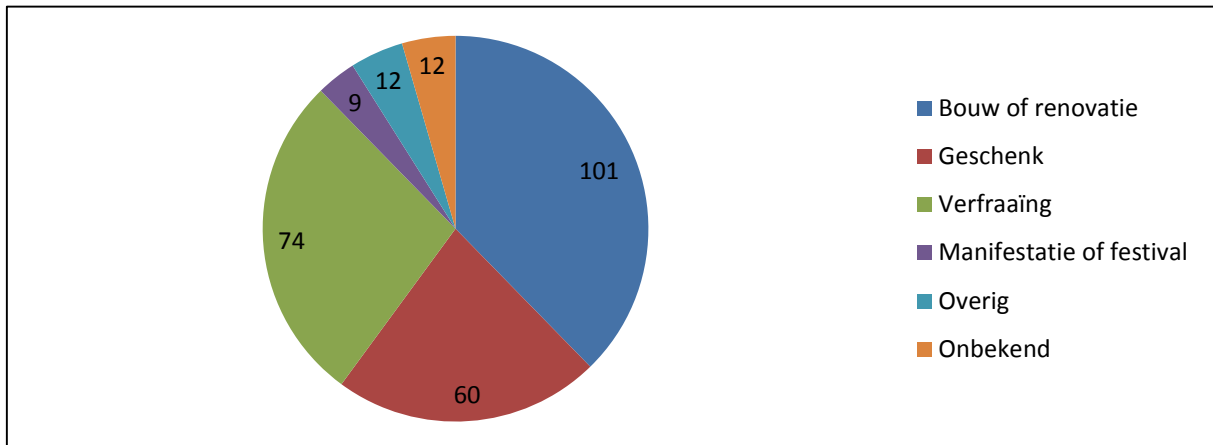

Cirkeldiagram 7: opdrachtgever objectkunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

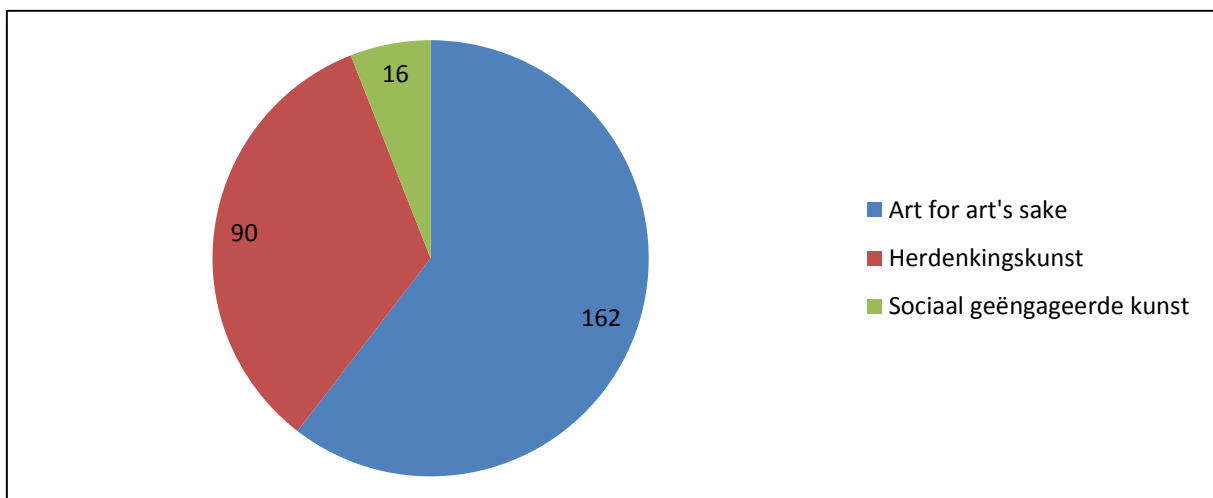
Zoals af te lezen is van *Cirkeldiagram 8: motivatie objectkunst – aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012* wordt deze vorm van beeldhouwkunst het meest geplaatst na de bouw of renovatie van een wijk (101 kunstwerken) of ter verfraaiing van de wijk (74 kunstwerken). Daarnaast zijn zestig kunstwerken geschonken en negen kunstwerken zijn geplaatst naar aanleiding van een manifestatie of festival.

Cirkeldiagram 8: motivatie objectkunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

Dat objectkunst zich inderdaad uitstekend leent voor de verfraaiing van de wijken blijkt uit *Cirkeldiagram 9: typen beeldende kunst binnen objectkuns – aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*: 162 van de 268 objectkunstwerken worden geplaatst puur voor de kunst: als 'art for art's sake'. Daarnaast wordt een kleiner aantal kunstwerken geplaatst ter herdenking (zestig in totaal) en worden zestien kunstwerken geplaatst om een sociaal maatschappelijke boodschap over te brengen.

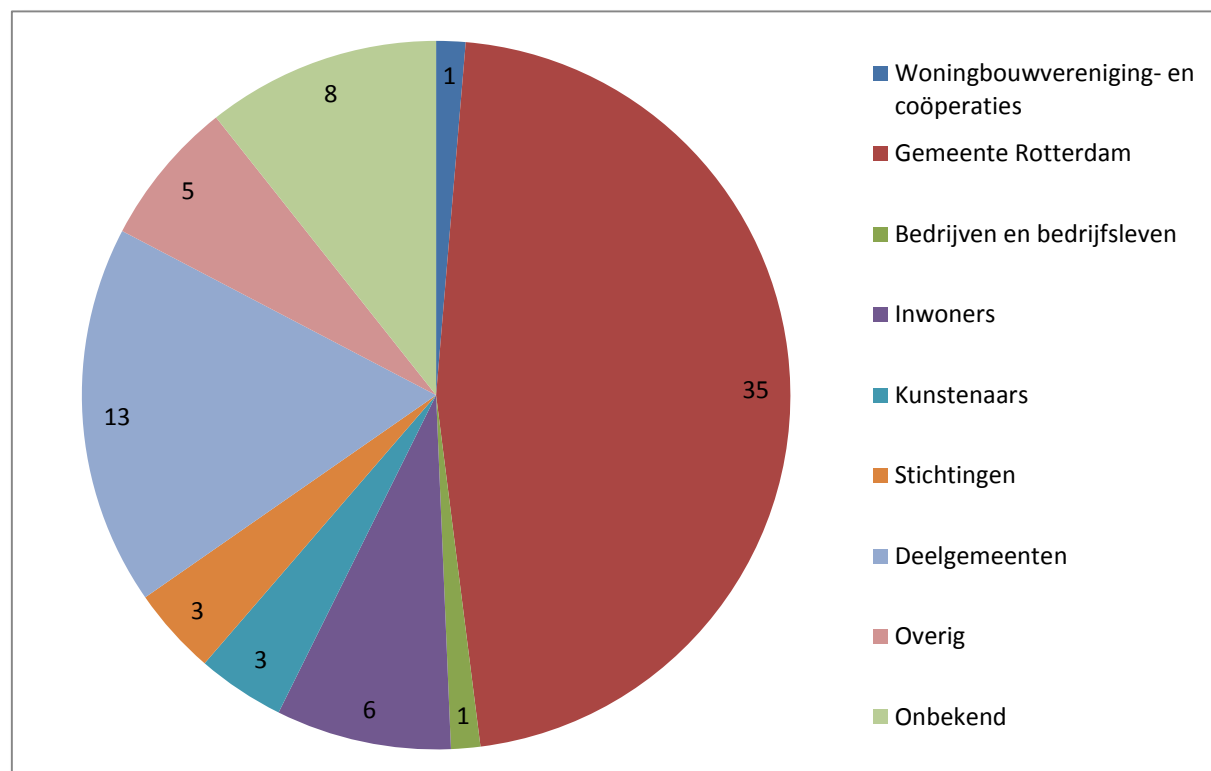
Cirkeldiagram 9: typen objectkunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

Effectkunst

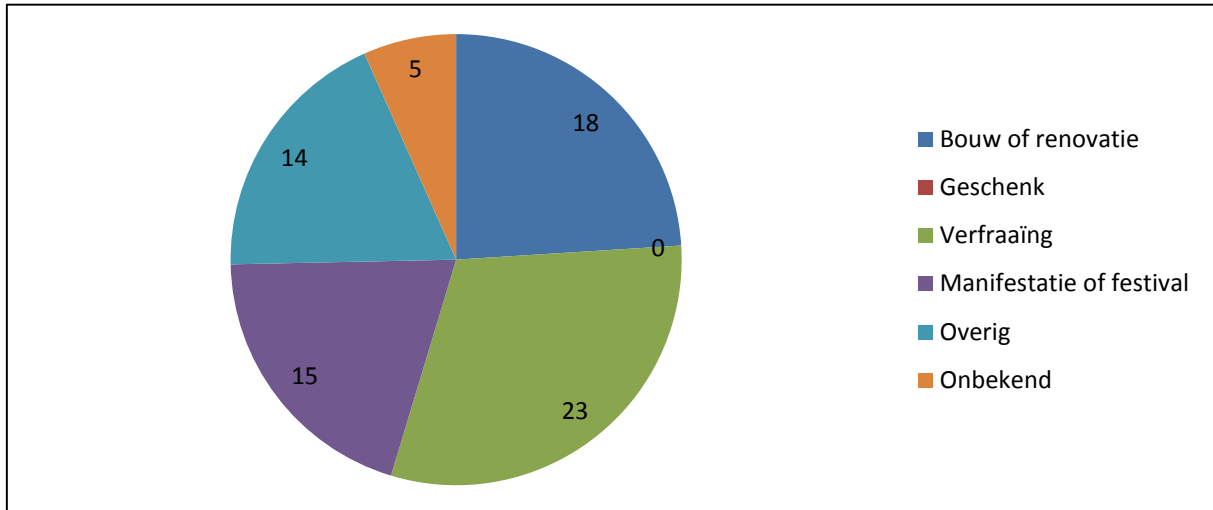
Effectkunst is minder vaak te vinden in de openbare ruimte, zie *Staafdiagram 2: Typen beeldhouwkunst - aantal wijken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*. In *Lijngrafiek 2: object- en effectkunst - in tijdsperioden in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012* is duidelijk zichtbaar dat effectkunst pas in latere jaren wordt toegepast in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam. Toch staan er 75 effectkunstwerken verdeeld over 31 wijken. In vier wijken staat zelfs alleen maar effectkunst, namelijk: in Nesselande (één kunstwerk), Prinsenland (één kunstwerk), Wielewaal (vier kunstwerken) en Feijenoord (één kunstwerk). Zoals af te lezen is uit *Cirkeldiagram 10: opdrachtgever effectkunst – aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012* is de grootste opdrachtgever van effectkunst, net zoals bij objectkunst het geval was, de gemeente Rotterdam. De gemeente heeft de opdracht gegeven tot het plaatsen van 35 kunstwerken in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam, daarnaast hebben de deelgemeenten opdracht gegeven voor dertien kunstwerken. De inwoners hebben opdracht gegeven voor het plaatsen van zes effectkunstwerken, de stichtingen en kunstenaars ieder voor drie kunstwerken en de woningbouwverenigingen en -coöperaties en bedrijven hebben ieder opdracht gegeven voor het plaatsen van één effectkunstwerk in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam.

Cirkeldiagram 10: opdrachtgever effectkunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

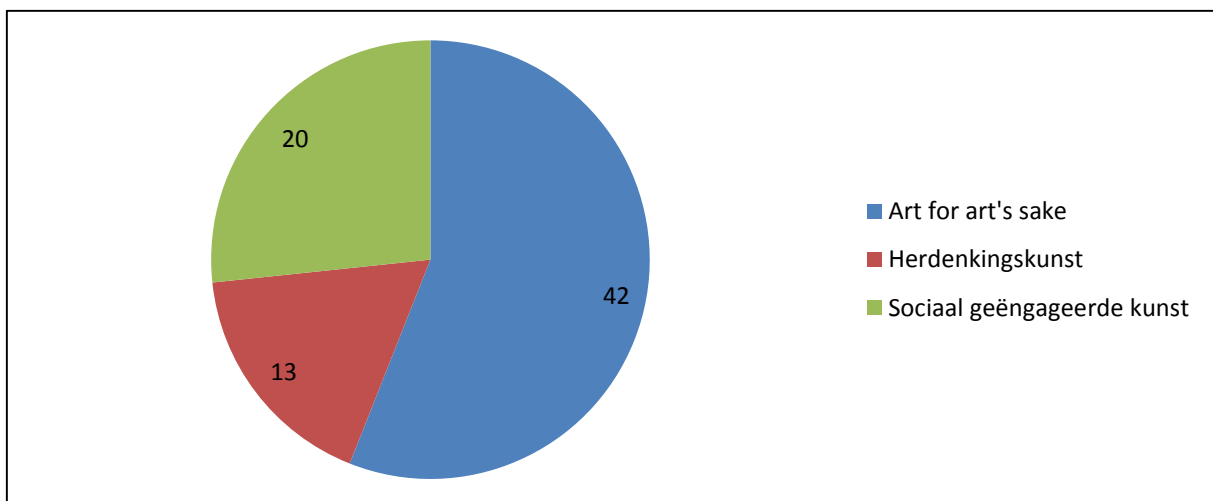
Effectkunst wordt het meest geplaatst om de wijk te verfraaien (23 kunstwerken) (zie *Cirkeldiagram 11: motivatie effectkunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*), maar ook na bouw of renovatie (achttien kunstwerken) en naar aanleiding van manifestaties of festivals (vijftien kunstwerken).

Cirkeldiagram 11: motivatie effectkunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

Dat effectkunst zich, net zoals objectkunst, uitstekend leent om de wijk te verfraaien is af te lezen van *Cirkeldiagram 12: typen beeldende kunst binnen effectkunts – aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*. 42 Van de effectkunstwerken worden geplaatst puur voor de kunst, twintig kunstwerken zijn sociaal geëngageerd en dertien kunstwerken zijn herdenkingskunstwerken.

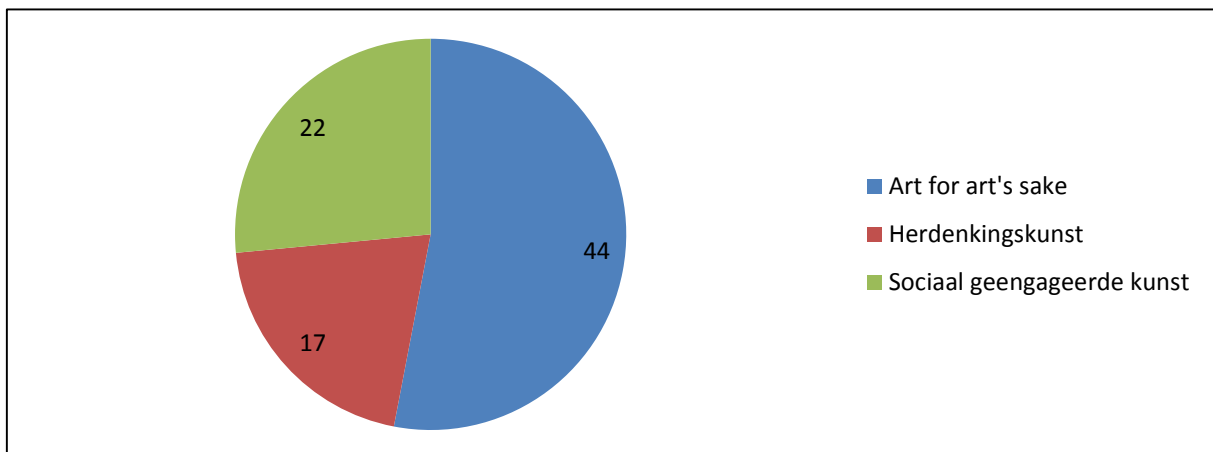
Cirkeldiagram 12: typen beeldende kunst binnen effectkunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

4.2.2 Schilderkunst

In de openbare ruimte van 21 wijken zijn in totaal 84 schilderwerken (allemaal muurschilderingen) aangebracht (*Staafdiagram 2: Typen beeldhouwkunst - aantal wijken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*). Vanaf de jaren '60 van de vorige eeuw wordt deze kunstdiscipline (weer) toegepast in de openbare ruimte van de wijken. Sindsdien neemt het aantal schilderwerken per periode nagenoeg toe (*Lijngrafiek 2: kunstdisciplines - in tijdsperioden in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*). Vanwege het grote aantal schilderwerken in de openbare ruimte valt een aantal wijken op: Oude Noorden (zestien kunstwerken), Oude Westen (zeven kunstwerken), Cool (elf kunstwerken), en Noordereiland (acht kunstwerken). Zoals gelezen kan worden in *Cirkeldiagram 13: typen beeldende kunst in schilderkunst – aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012* zijn 22 van de 83 schilderwerken die in de wijken van Rotterdam zijn aangebracht sociaal geëngageerd en brengen een sociaal maatschappelijke boodschap over en herdenken zeventien kunstwerken een persoon of gebeurtenis. Het gros van de schilderwerken (44 in totaal) is echter geplaatst puur voor de kunst: als 'art for art's sake'.

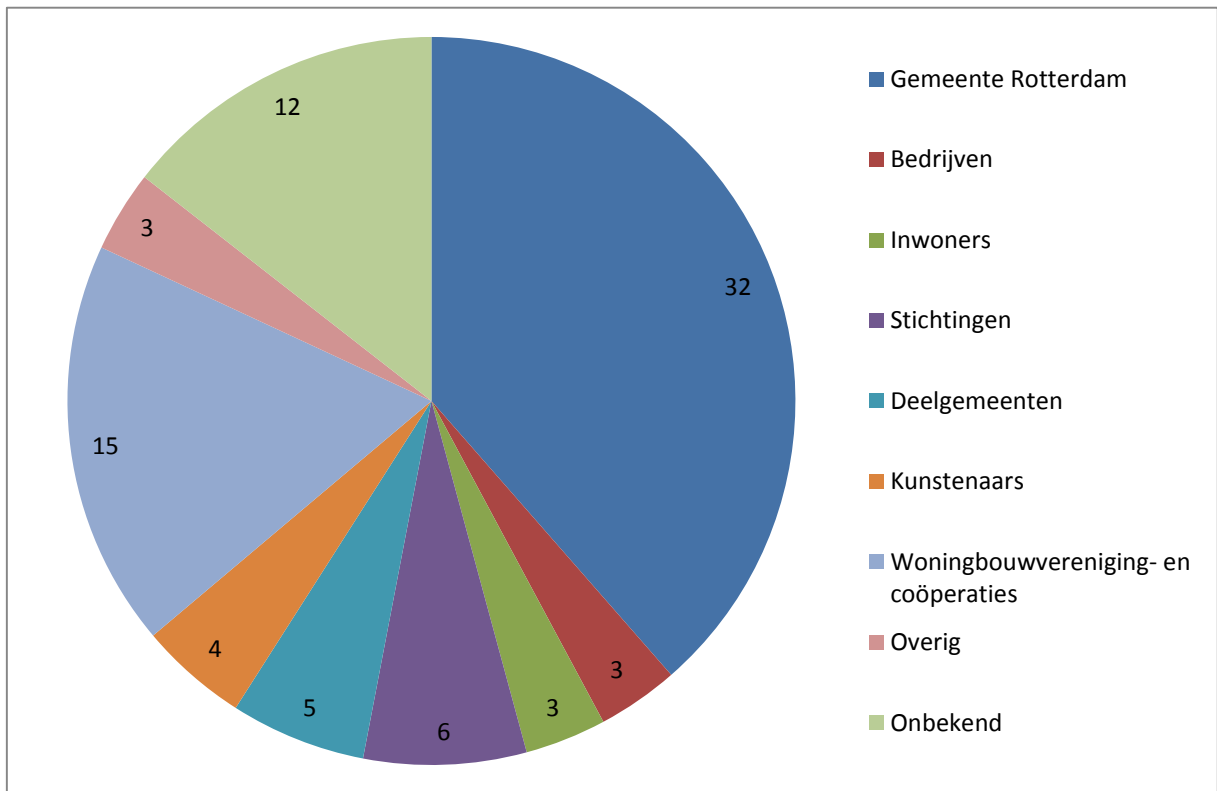
Cirkeldiagram 13: typen beeldende kunst in schilderkunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

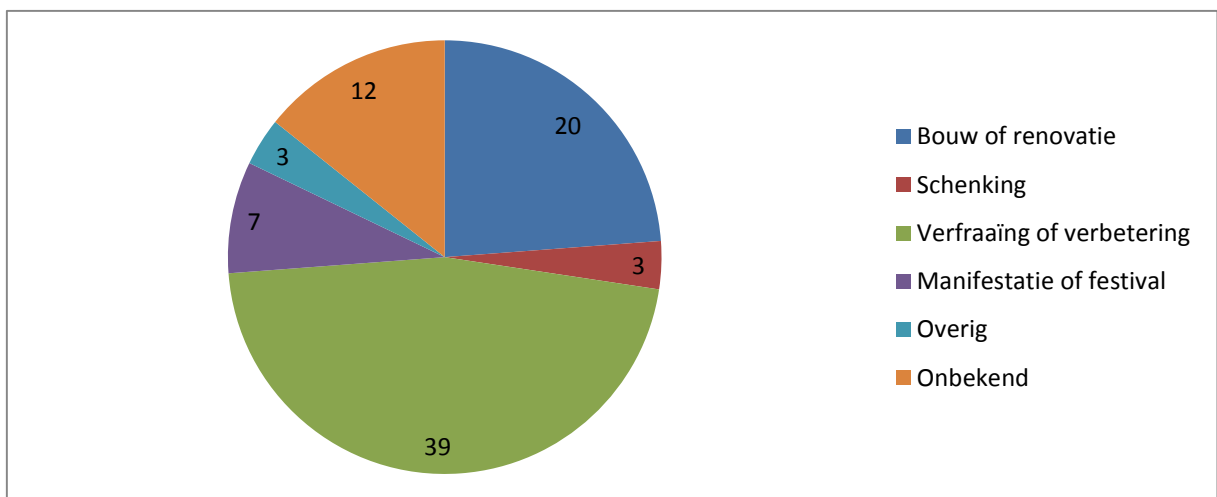
Van 71 van de 83 schilderwerken is bekend wie de opdrachtgever is geweest, zie *Cirkeldiagram 14: opdrachtgevers schilderkunst – aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*. De grootste opdrachtgever voor schilderkunst is de gemeente Rotterdam met 32 kunstwerken. Ook de woningstichtingen en -coöperaties hebben een redelijk groot aandeel gehad in de realisatie van schilderkunst in de openbare ruimte, zij hebben vijftien schilderkunstwerken laten plaatsen. Maar waarom spelen de gemeente Rotterdam en de woningstichtingen en -coöperaties zo'n grote rol in de plaatsing van schilderkunst? Zoals we van *Cirkeldiagram 15: motivatie schilderkunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012* af kunnen lezen is het grootste gedeelte van de schilderkunst geplaatst om de wijk te verfraaien: 39 kunstwerken in totaal.

Daarnaast zijn twintig schilderwerken geplaatst bij de bouw of renovatie van een wijk en zeven kunstwerken naar aanleiding van een manifestatie of festival.

Cirkeldiagram 14: opdrachtgevers van schilderkunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

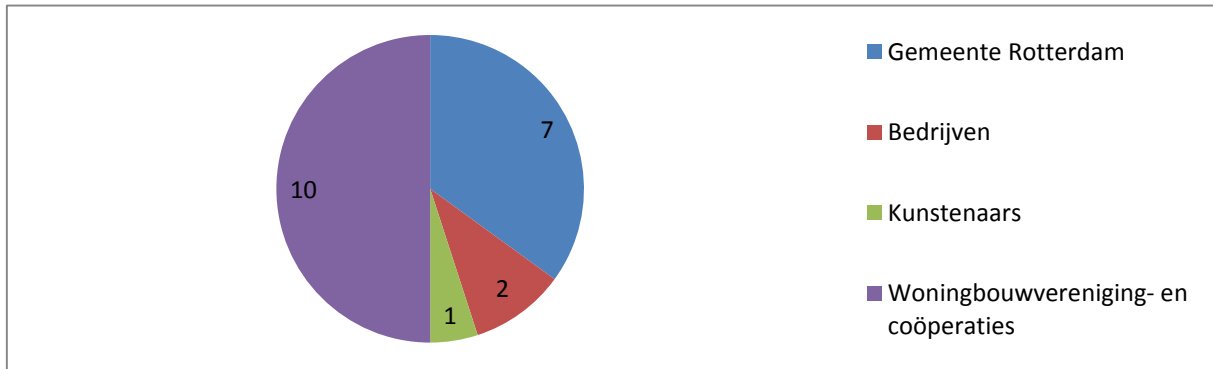
Cirkeldiagram 15: motivatie schilderkunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimten van Rotterdam 1945-2012

Wanneer we naar het verband kijken tussen opdrachtgevers van de schilderkunst en de motivatie voor de schilderkunst, blijkt dat de gemeente Rotterdam opdracht heeft gegeven voor het plaatsen van zeven schilderwerken en woningbouwverenigingen en -coöperaties zelfs opdracht hebben

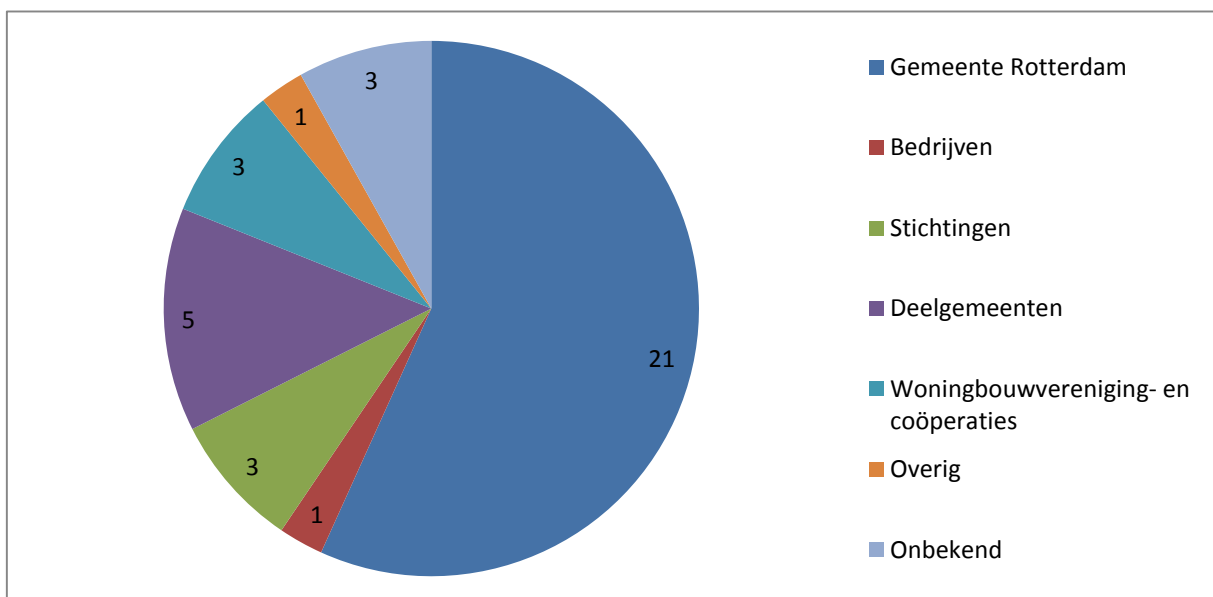
gegeven voor tien schilderwerken bij de bouw of renovatie van de wijk. Daarnaast hebben bedrijven twee opdrachten en kunstenaars één opdracht gegeven voor het plaatsen van schilderkunst in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam (zie *Cirkeldiagram 16: Opdrachtgevers schilderkunst bij bouw of renovatie - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*).

Cirkeldiagram 16: opdrachtgevers schilderkunst bij bouw of renovatie - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

Bij plaatsing van schilderkunst ter verfraaiing is de gemeente Rotterdam verreweg de grootste opdrachtgever: de gemeente heeft vanuit deze motivatie opdracht gegeven voor 21 schilderwerken en de deelgemeenten hebben nog eens opdracht gegeven voor vijf schilderwerken, zie *Cirkeldiagram 17: opdrachtgevers schilderkunst ter verfraaiing - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*. Woningbouwverenigingen en -coöperaties en stichtingen hebben ieder drie schilderwerken laten plaatsen ter verfraaiing van de openbare ruimte van de wijken in Rotterdam.

Cirkeldiagram 17 : opdrachtgevers schilderkunst ter verfraaiing - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

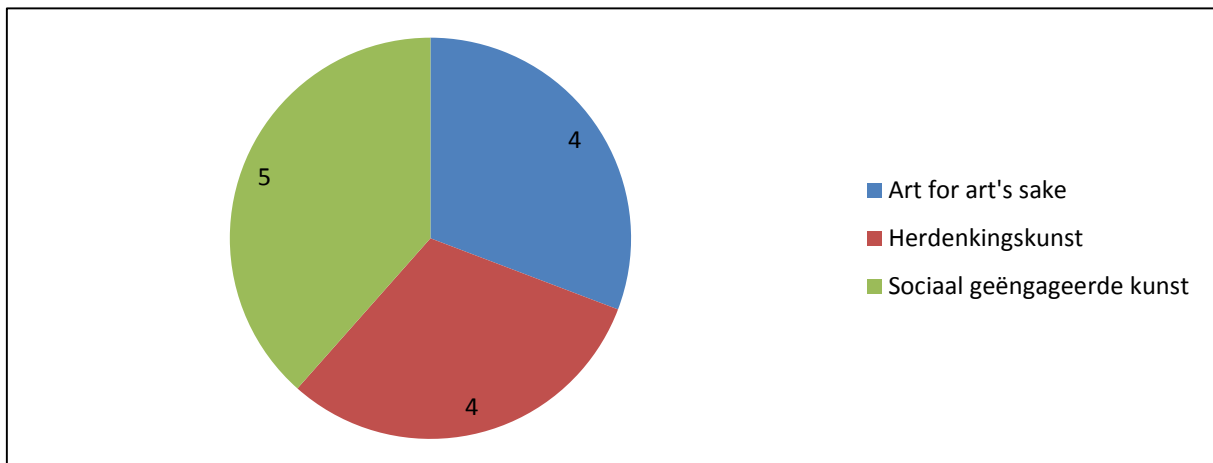

4.2.3 Fotokunst

Fotografie is een weinig voorkomende kunstdiscipline voor beeldende kunst in de openbare ruimte. In totaal staan dertien fotokunstwerken verdeeld over de openbare ruimte van negen wijken (zie *Staafdiagram 2: Typen beeldhouwkunst - aantal wijken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*). De fotokunstwerken zijn geplaatst tussen 1995 en 2012 (zie *Lijngrafiek 2: kunstdisciplines - in tijdsperioden in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*) met een flinke piek rond de eeuwwisseling.

Zoals afgelezen kan worden van *Cirkeldiagram 18: typen beeldende kunst binnen fotokunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012* zijn vijf van de dertien fotokunstwerken sociaal geëngageerd en brengen ze een sociaal maatschappelijke boodschap over. Vier van de kunstwerken herdenken of brengen een hommage aan de stad Rotterdam: aan typisch Rotterdamse bouwwerken, aan Rotterdamse sportgebeurtenissen en aan de stad Rotterdam in zijn geheel. Daarnaast zijn er vier 'art for art's sake' fotokunstwerken die er puur zijn voor de kunst.

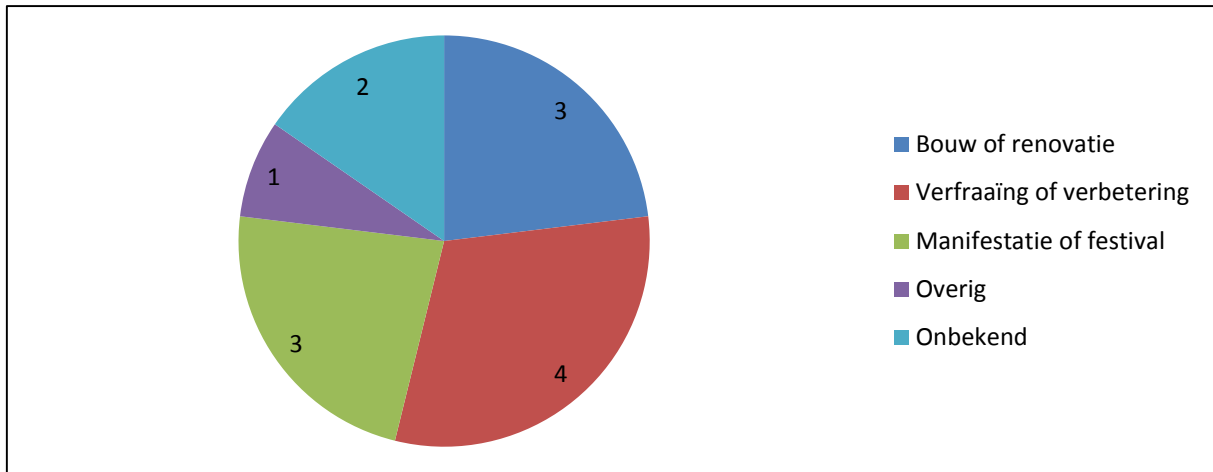
Cirkeldiagram 18: typen beeldende kunst in fotografie - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

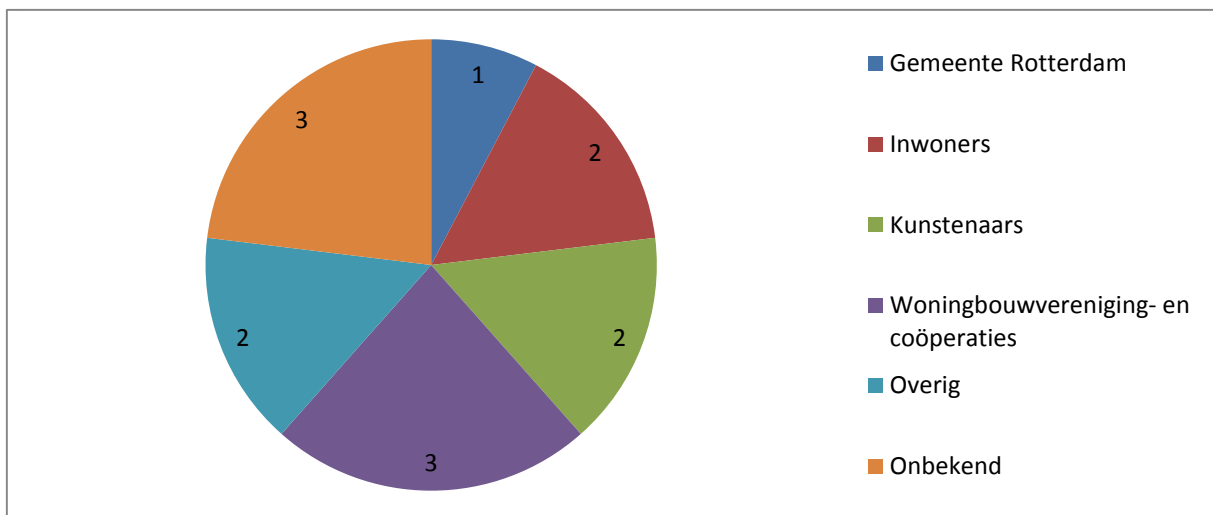
De motivaties voor het plaatsen van het fotokunstwerk verschillen niet veel van elkaar in aantal: vier van de kunstwerken zijn geplaatst ter verfraaiing van de openbare ruimte van de wijken, en drie na de bouw of renovatie van de wijken en ter ere van een manifestatie of festival (zie *Cirkeldiagram 19: motivatie fotokunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*).

Wanneer we naar de opdrachtgevers van fotokunst kijken, dan zien we dat ook hier weinig verschil in is. Zoals uit *Cirkeldiagram 20: opdrachtgevers fotokunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012* immers is af te lezen, hebben de woningbouwverenigingen en -coöperaties opdracht geven tot het realiseren van drie fotokunstwerken in de openbare ruimte van de wijken, de inwoners en kunstenaars ieder twee en de gemeente Rotterdam één.

Cirkeldiagram 19: motivatie fotokunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

Cirkeldiagram 20: opdrachtgevers fotokunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

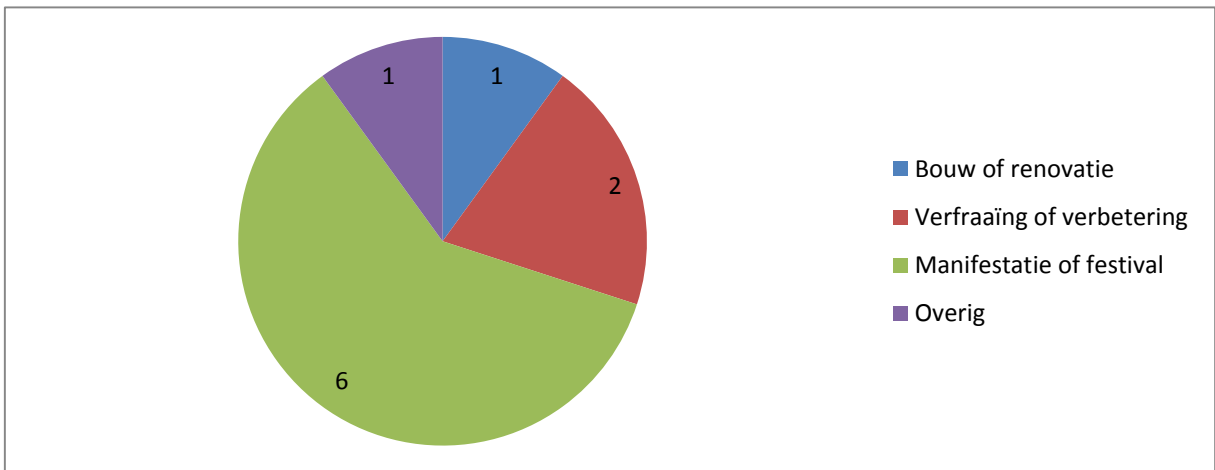
Laten we nu eens naar de wijken en deelgemeenten kijken waar de fotokunstwerken te zien zijn. Uit de analyse blijkt dat zeven van de dertien fotokunstwerken te zien zijn in de deelgemeente Delfshaven (Oud-Mathenesse: één kunstwerk, Bospolder: twee kunstwerken, Nieuwe Westen: drie kunstwerken en Spangen: één kunstwerk), drie in Centrum (Oude Westen: één kunstwerk en Cool: twee kunstwerken), twee in Feijenoord (in Kop van Zuid en Noordereiland ieder één kunstwerk) en (één in de Agniesebuurt van) de deelgemeente Noord. Maar waarom staan juist in deze wijken en deelgemeenten naar verhouding zoveel fotokunstwerken? In *Hoofdstuk 5. Resultaten* geven we hier een antwoord op.

4.2.4 (nieuwe) Mediakunst

De laatste kunstdiscipline die aan bod komt is met tien werken nauwelijks vertegenwoordigd in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam, namelijk (nieuwe) media. Slechts in zeven wijken is (nieuwe) mediakunst te vinden: in Nieuwe Westen (één kunstwerk, deelgemeente Delfshaven), Oude Westen (drie kunstwerken), Cool (twee kunstwerken), Nieuwe Werk (één kunstwerk) en Dijkzigt (één kunstwerk) (alle in de deelgemeente Centrum), Kop van Zuid-Entrepot (één kunstwerk) en Hillesluis (één kunstwerk) (beide deelgemeente Feijenoord), zie *Staafdiagram 2: Typen beeldhouwkunst - aantal wijken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*. Al deze kunstwerken zijn geplaatst tussen 1990 en 2012 (zie *Lijngrafiek 2: kunstdisciplines - in tijdspannen in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*). Wat meteen opvalt is dat het gros van deze wijken gesitueerd is in deelgemeente Centrum (zie *Cirkeldiagram 21: motivatie (nieuwe) mediakunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*). Ook hiervoor geven we, net zoals bij schilderkunst het geval is, in *Hoofdstuk 5. Resultaten* een verklaring voor.

Van de tien (nieuwe) mediakunstwerken die in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam zijn geplaatst, zijn er zes geplaatst naar aanleiding van een manifestatie, twee ter verfraaiing van de wijk, en één na de bouw of renovatie van een wijk.

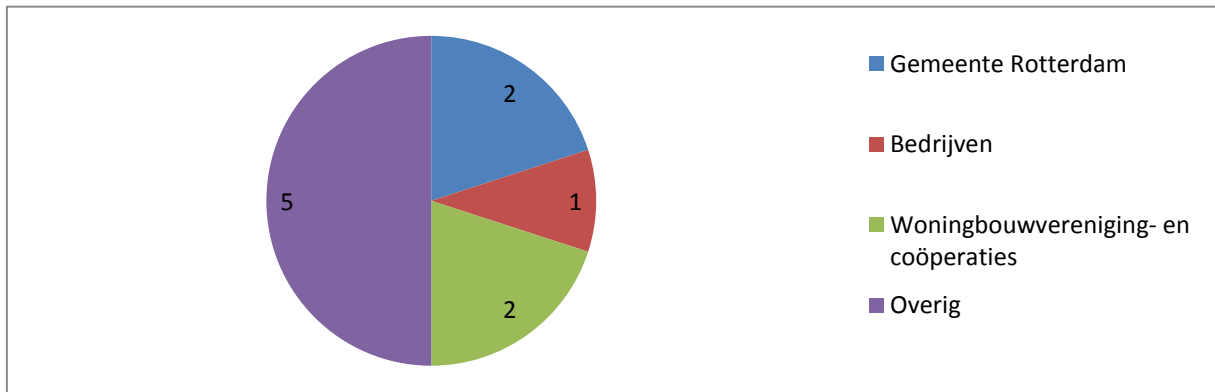
Cirkeldiagram 21: motivatie (nieuwe) mediakunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

Wie zijn de opdrachtgevers voor het kleine aantal (nieuwe) mediakunstwerken in de openbare ruimte van de wijken? De gemeente Rotterdam en woningbouwverenigingen en -coöperaties hebben ieder opdracht gegeven voor het plaatsen van twee beeldende (nieuwe) mediakunstwerken in de openbare ruimte van de wijken en bedrijven hebben opdracht gegeven voor één kunstwerk. Daarnaast hebben opdrachtgevers uit de categorie 'overig' opdracht gegeven voor de realisatie van

vijf kunstwerken (zie *Cirkeldiagram 22: opdrachtgevers (nieuwe) mediakunst aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*).

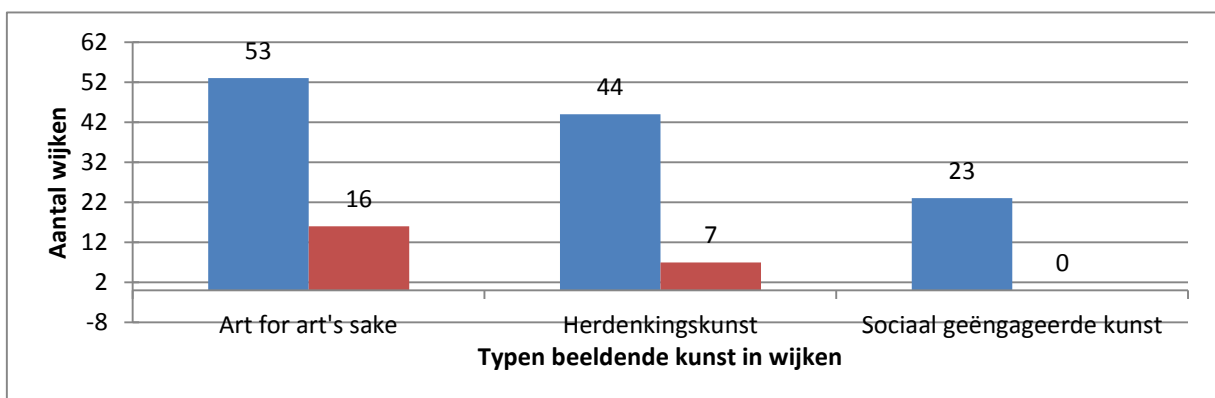
Cirkeldiagram 22: opdrachtgever (nieuwe) mediakunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

4.3 Typen beeldende kunst

Naast de reeds uitgebreid besproken verschillende kunstdisciplines zijn er ook typen beeldende kunst te onderscheiden, namelijk: 'art for art's sake', herdenkingskunst en sociaal geëngageerde kunst. Deze typen beeldende kunst zijn in de voorgaande paragrafen al kort aan bod geweest als verdieping in het onderzoek van de kunstdisciplines. In deze paragraaf komen de typen beeldende kunst uitgebreid aan bod. In de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam komt 'art for art's sake' als beeldende kunsttype het meeste voor (zie *Staafdiagram 3: typen beeldende kunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*). In totaal zijn 256 van deze beeldende kunstwerken te vinden, verspreid over de openbare ruimte van 53 wijken. Daarnaast staan er in 44 wijken 127 beeldende kunstwerken die hommage brengen aan een persoon of gebeurtenis en in 23 wijken staan 67 beeldende kunstwerken die sociaal geëngageerd zijn. In onderstaande subparagrafen worden deze typen beeldende kunst verder uiteengezet.

Staafdiagram 3: typen beeldende kunst - aantal wijken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

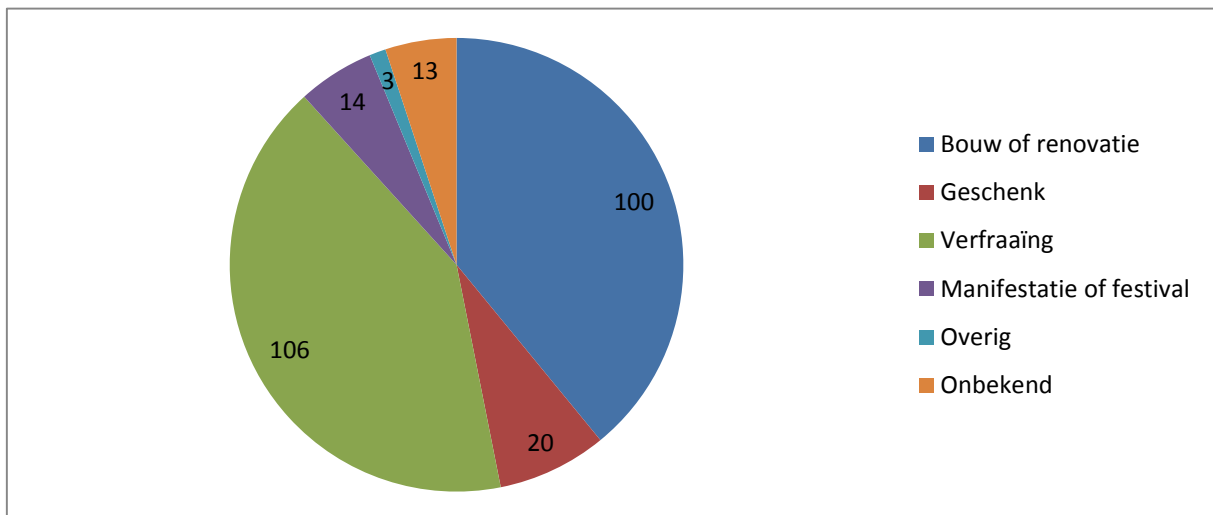

4.3.1 `Art for art's sake'

Het meest voorkomende type beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken is dus `art for art's sake'. In de openbare ruimte van 53 van de 62 wijken staat `art for art's sake' kunst. In zestien wijken staat zelfs alleen dit type kunst. Daarnaast staan er in 6 wijken in vergelijking met de andere wijken veel `art for art's sake' kunstwerken, in: Oude Noorden (24 kunstwerken), Oude Westen (twaalf kunstwerken), Cool (27 kunstwerken), Stadsdriehoek (vijftien kunstwerken), Hoogvliet Noord (dertien kunstwerken) en Hoogvliet Zuid (zestien kunstwerken).

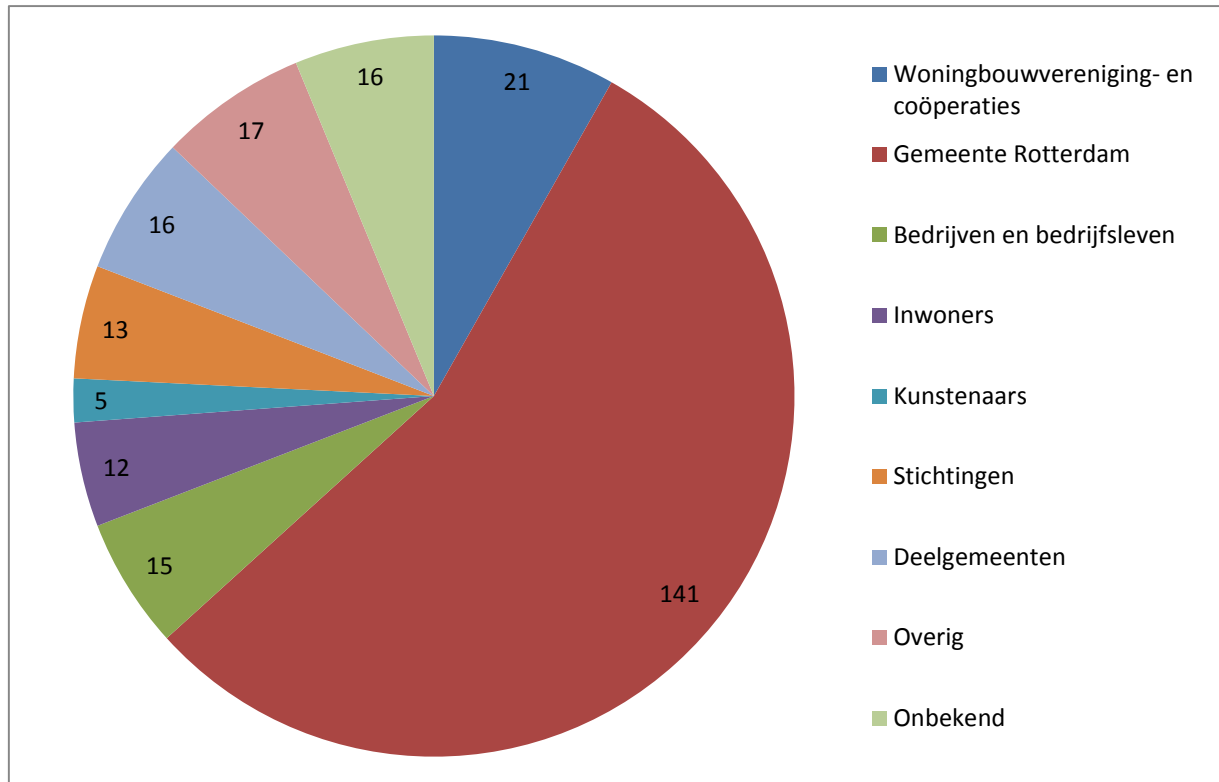
106 `art for art's sake' kunstwerken zijn geplaatst met de reden om wijken te verfraaien (zie *Cirkeldiagram 23: motivatie voor `art for art's sake' - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*), honderd kunstwerken zijn geplaatst bij de bouw of renovatie van een wijk, twintig kunstwerken zijn een geschenk en veertien beeldende `art for art's sake' kunstwerken in de openbare ruimte zijn geplaatst naar aanleiding van een manifestatie of festival.

Cirkeldiagram 23: motivatie voor `art for art's sake' - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

Het is niet vreemd dat de gemeente Rotterdam, als voornaamste opdrachtgever voor bouw en renovatie, met 141 kunstwerken verreweg de grootste opdrachtgever voor `art for art's sake' kunst en daar komen de 16 opdrachten van de deelgemeenten nog bij (*Cirkeldiagram 24 opdrachtgevers art's for art's sake - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*).

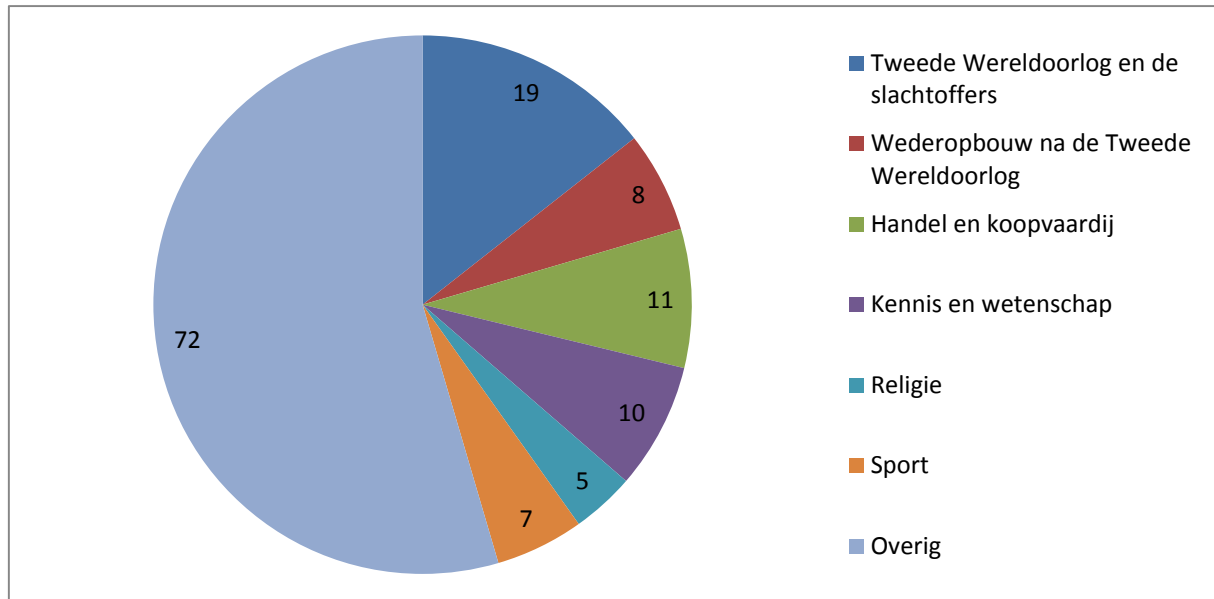
Cirkeldiagram 24: opdrachtgevers 'art for art's sake' - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

4.3.2 Herdenkingskunst

Ook herdenkingskunst komt veelvuldig in de wijken van Rotterdam voor. In de openbare ruimte van 44 wijken staan in totaal 127 herdenkingskunstwerken. In zeven wijken (Terbregge: twee kunstwerken, Prinsenland: één kunstwerk, Kralingse Bos: één kunstwerk, Struisenburg: één kunstwerk, Schiemond/Lloyd kwartier: één kunstwerk, Carnisse: twee kunstwerken en Groot IJsselmonde: één kunstwerk) is zelfs alle openbare beeldende kunst herdenkingskunst. Om gedetailleerder naar herdenkingskunst te kunnen kijken is deze opgesplitst in verschillende categorieën: 'Tweede Wereldoorlog en de slachtoffers', 'wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog', 'handel en koopvaardij', 'kennis en wetenschap', 'religie', 'sport' en de restcategorie 'overig'. Zoals in *Cirkeldiagram 25: categorieën herdenkingskunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012* afgelezen kan worden, staan in de openbare ruimte van de (veertien) wijken in totaal negentien beeldende kunstwerken die de Tweede Wereldoorlog en de gevallen slachtoffers herdenkt. Namelijk in: Terbregge (twee kunstwerken), Het Lage Land (één kunstwerk), Blijdorp (één kunstwerk), Kralingen-West (één kunstwerk), Nieuw Crooswijk (één kunstwerk), Struisenburg (één kunstwerk), Delfshaven (één kunstwerk), Bospolder (één kunstwerk), Oude Westen (één kunstwerk), Cool (2 kunstwerken), Stadsdriehoek (vier kunstwerken), Carnisse (één kunstwerk), Tarwewijk (één kunstwerk) en Katendrecht (één kunstwerk).

Cirkeldiagram 25: categorieën herdenkingskunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

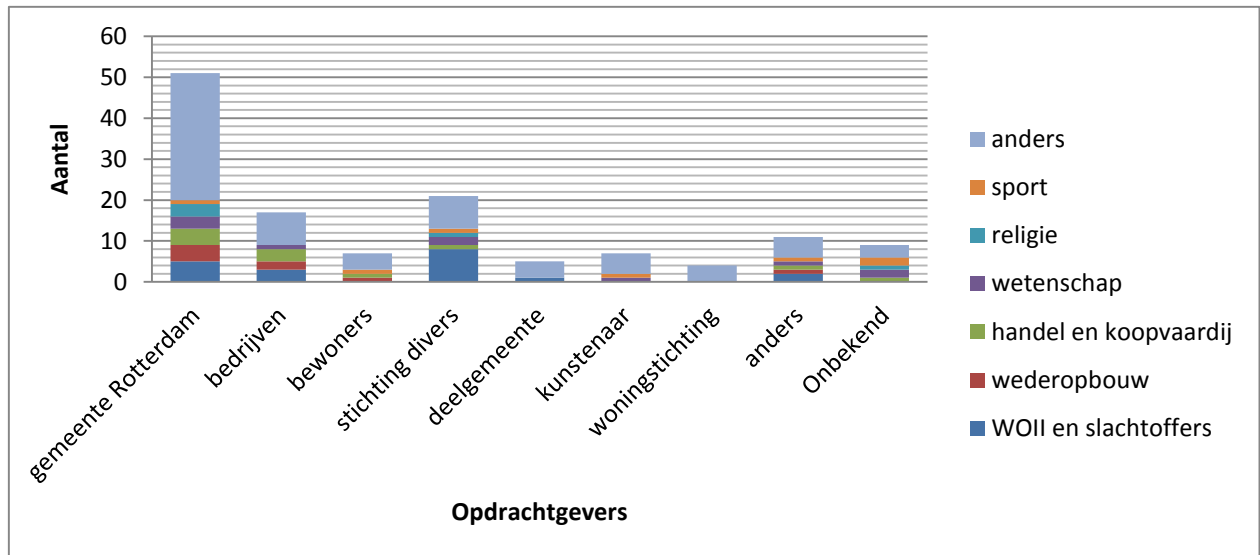

Acht kunstwerken, verspreid over zes wijken, brengen een hommage aan de wederopbouw namelijk in Cool (twee kunstwerken), Nieuwe Werk (één kunstwerk), Stadsdriehoek (één kunstwerk), Pendrecht (één kunstwerk), Zuidwijk (twee kunstwerken) en Kop van Zuid-Entrepot (één kunstwerk). In tien wijken wordt met in totaal elf kunstwerken een hommage gebracht aan de handel en koopvaardij, namelijk in Oude Noorden (één kunstwerk), Oud Crooswijk (één kunstwerk), Schiemond/Lloyd kwartier (één kunstwerk), Cool (één kunstwerk), Nieuwe Werk (twee kunstwerken), Stadsdriehoek (één kunstwerk), Heijplaat (één kunstwerk), Kop van Zuid-Entrepot (één kunstwerk), Noordereiland (één kunstwerk) en Katendrecht (één kunstwerk). Tien kunstwerken, verdeeld over zeven wijken, brengen een hommage aan kennis en wetenschap, namelijk: Provenierswijk, Nieuw Crooswijk, Middelland, Cool (drie kunstwerken), Nieuwe Werk, Stadsdriehoek (twee kunstwerken) en op Noordereiland. Vijf kunstwerken brengen een hommage aan religie, namelijk in Molenlaankwartier, Kralingse Bos, Cool, Hoogvliet Noord en Hoogvliet Zuid. Zeven kunstwerken verspreid over de zes wijken Oude Noorden (twee kunstwerken), Blijdorp, Oud Crooswijk, Spangen, Stadsdriehoek en Hillesluis brengen een hommage aan sport. Tot slot brengen 72 herdenkingskunstwerken, verspreid over 33 wijken, een hommage aan een persoon of aan een gebeurtenis die niet is opgenomen in het onderzoek.

De gemeente Rotterdam is verreweg de grootste opdrachtgever voor herdenkingskunst in zijn geheel, maar het is interessanter om per categorie naar de opdrachtgevers te kijken. Uit *Staaftdiagram 4: opdrachtgevers herdenkingskunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012* blijkt dat alleen in het geval van herdenking of hommage aan de Tweede

Wereldoorlog en de gevallen slachtoffers één opdrachtgever meer opdrachten tot het plaatsen van kunst in deze categorie heeft gegeven dan de gemeente Rotterdam, namelijk: stichtingen. Wat aan deze staafdiagram opvalt is dat de opdrachtgevers meestal opdracht geven voor een herdenkingskunstwerk dat niet in de vooraf gedefinieerde categorieën past.

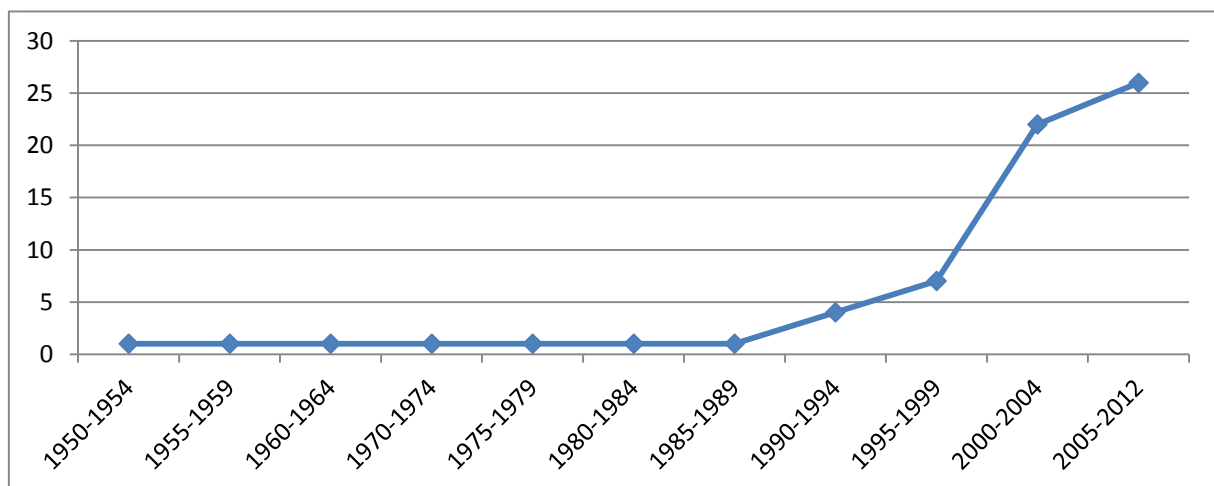
Staaftdiagram 4: opdrachtgevers herdenkingskunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

4.3.3 Sociaal geëngageerde kunst

Het laatste type beeldhouwkunst dat voor de analyse is onderscheiden is sociaal geëngageerde kunst. Sociaal geëngageerde kunst komt sinds begin jaren '90 voor in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam (lijngrafiek 4: sociaal geëngageerde kunst – in tijdsperioden in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012).

Lijngrafiek 4: sociaal geëngageerde kunst - in tijdsperioden in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

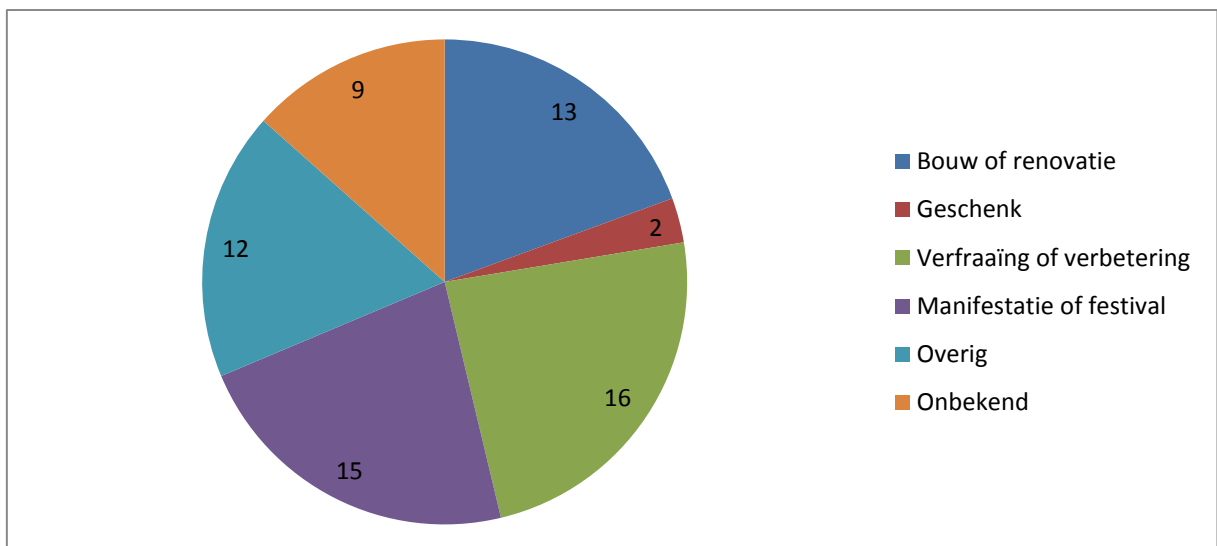

Sociaal geëngageerde kunst komt beduidend minder vaak in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam voor dan de andere typen beeldhouwkunst. Zo staan in 23 wijken in totaal 67 sociaal geëngageerde kunstwerken. Er is geen enkele wijk waar alleen maar sociaal geëngageerde kunst staat, maar in vier wijken staan wel relatief veel geëngageerde kunst. Namelijk de wijken, Nieuwe Westen (vijf kunstwerken, deelgemeente Delfshaven), Oude Westen (zeven kunstwerken, deelgemeente Centrum), Cool (zestien kunstwerken, deelgemeente Centrum) en Bloemhof (zes kunstwerken, deelgemeente Feijenoord).

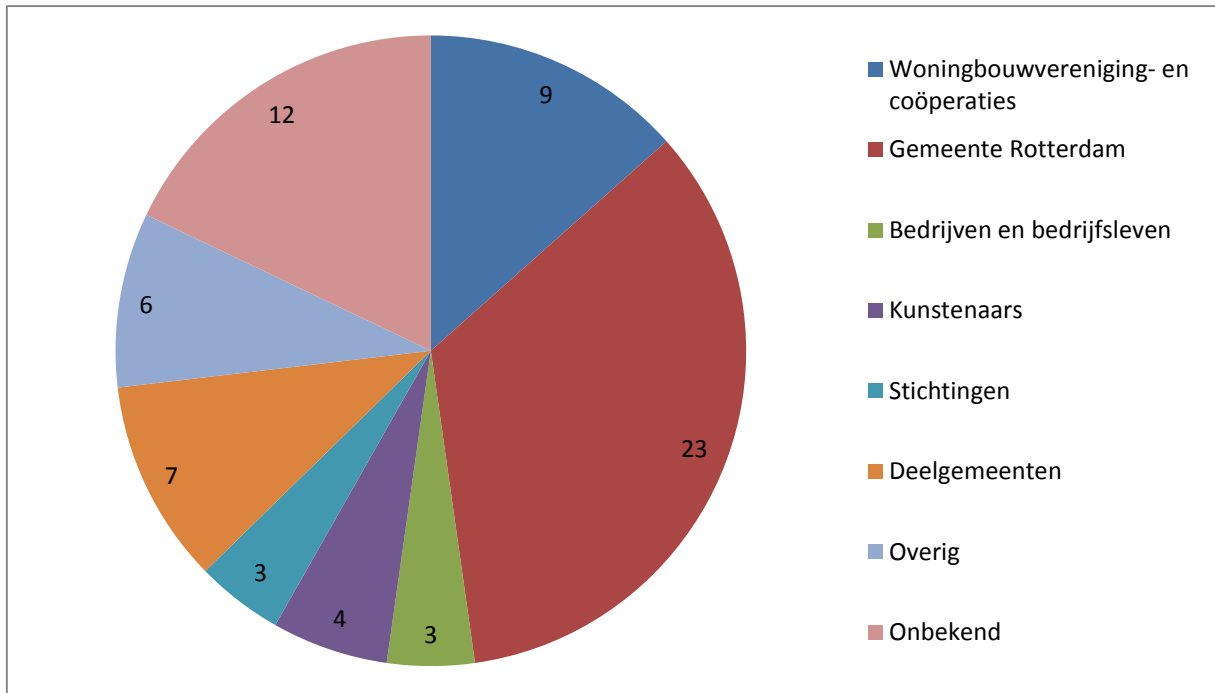
Wanneer we naar de opdracht achter de plaatsing van het kunstwerk kijken blijkt dat zestien van de 67 sociaal geëngageerde beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam geplaatst zijn om de wijk te verfraaien (zie *Cirkeldiagram 26: motivatie sociaal geëngageerde kunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*). Daarnaast zijn vijftien sociaal geëngageerde kunstwerken geplaatst naar aanleiding van een festival, dertien tijdens de bouw of renovatie van een wijk en twee sociaal geëngageerde kunstwerken zijn een geschenk.

Uit de data blijkt dat de gemeente Rotterdam verreweg de grootste opdrachtgever is voor het plaatsen van sociaal geëngageerde kunst: de gemeente Rotterdam heeft voor 23 van de 67 sociaal geëngageerde kunstwerken de opdracht gegeven. De deelgemeenten komen hier met zeven opdrachten voor sociaal geëngageerde kunst nog bij (zie *Cirkeldiagram 27: opdrachtgever sociaal geëngageerde kunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*).

Cirkeldiagram26: motivatie sociaal geëngageerde kunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

Cirkeldiagram 27: opdrachtgevers sociaal geëngageerde kunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

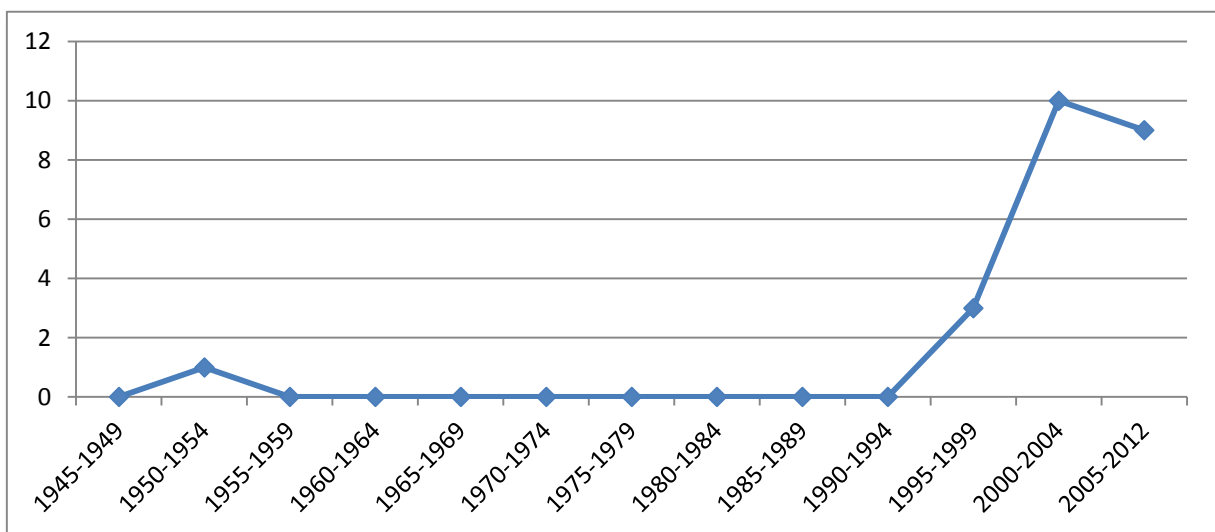

'Community art'

'Community art' is een nieuw type beeldende kunst en dat blijkt ook uit de analyse. Pas vanaf de periode 1990-1994 wordt 'community art' in de openbare ruimte van de wijken geplaatst (zie *Lijngrafiek 5: 'community art' – in tijdsperioden in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*).

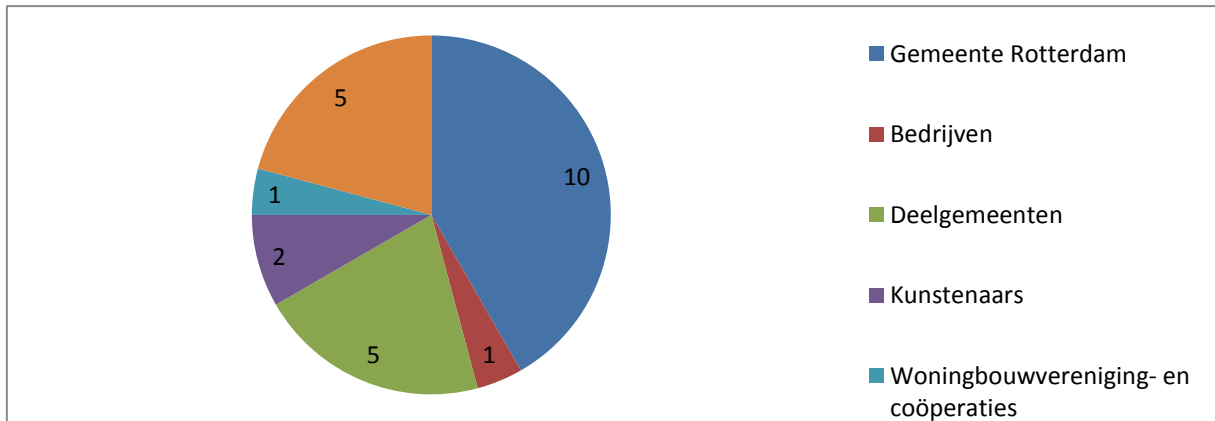
Dit type kunst komt in twaalf van de 23 wijken waar sociaal geëngageerde kunst staat voor (24 kunstwerken in totaal). In de wijken Cool (deelgemeente Centrum) en Bloemhof (deelgemeente Feijenoord) staat met respectievelijk zeven en vijf kunstwerken relatief veel 'community art'.

Lijngrafiek 5: 'community art' - in tijdsperioden in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

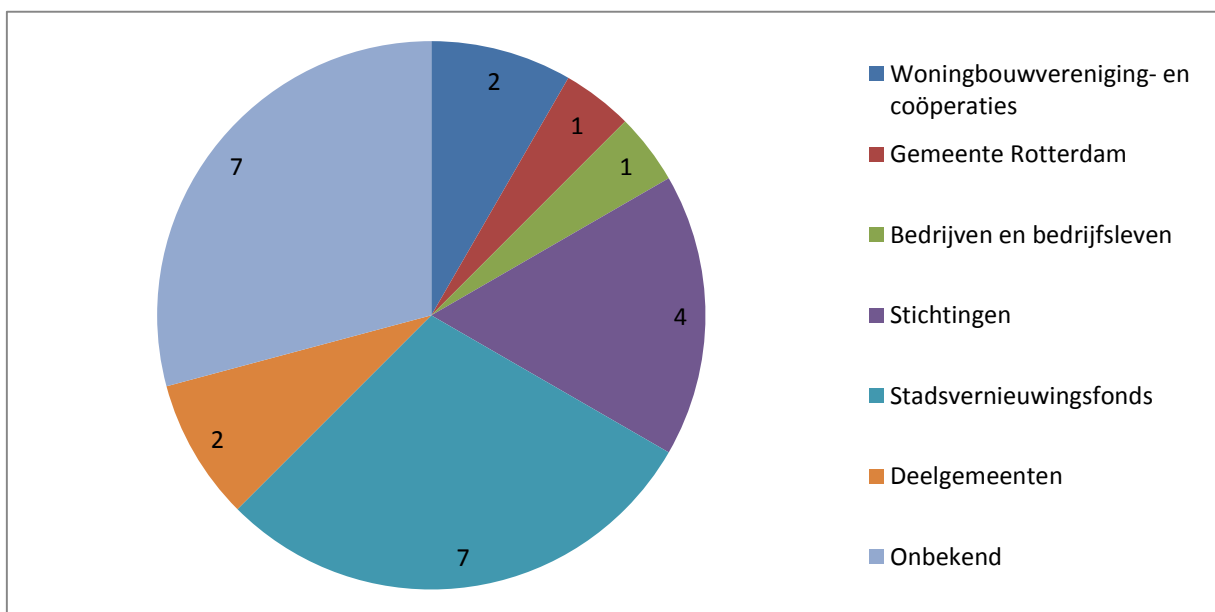
De grootste opdrachtgever voor 'community art' is de gemeente Rotterdam. De gemeente heeft tien 'community art' kunstwerken (en de deelgemeenten nog eens vijf kunstwerken) in de openbare ruimte van de wijken laten plaatsen (zie *Cirkeldiagram 28: opdrachtgever 'community art' - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*).

Cirkeldiagram 28: opdrachtgever 'community art' - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

Wanneer we kijken naar de financiering van deze kunstwerken, dan blijkt dat het Stadsvernieuwingsfonds (een fonds dat beheerd wordt door de gemeente Rotterdam) zeven 'community art' kunstwerken heeft gefinancierd, de gemeente Rotterdam zelf één en de deelgemeenten twee. Een andere vrij grote opdrachtgever voor 'community art' zijn de stichtingen (zie *Cirkeldiagram 29: financieringspartijen 'community art' - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*).

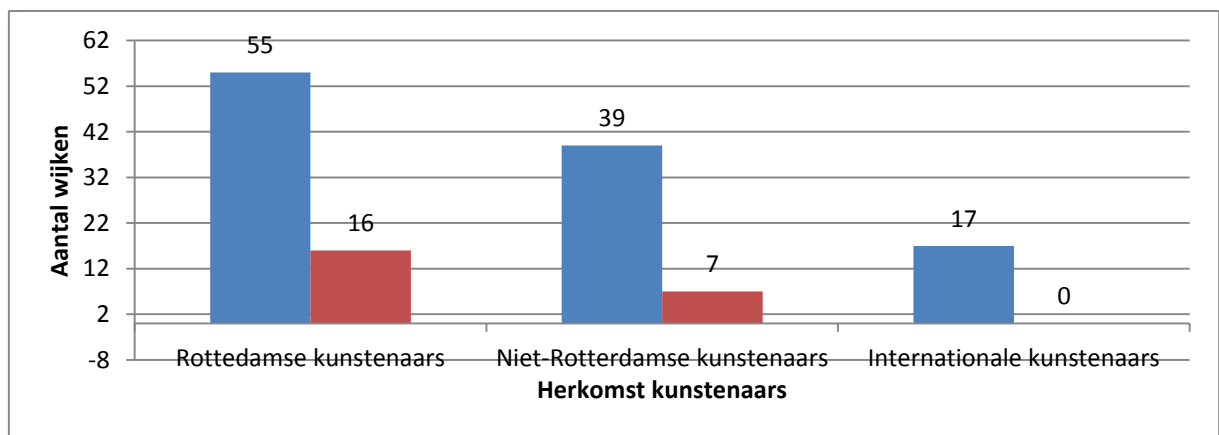
Cirkeldiagram 29: financieringspartijen 'community art' - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

4.4 Rotterdamse, niet-Rotterdamse en internationale kunstenaars

Rotterdamse, niet-Rotterdamse en internationale kunstenaars zijn allen vertegenwoordigd in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam. Wel is er 1duidelijk verschil in wijken en kunstwerken wat betreft aantallen, zie *Staafdiagram 5: Rotterdamse, niet-Rotterdamse en internationale kunstenaars - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*. In de openbare ruimte van 55 wijken staat beeldende kunst die gemaakt is door Rotterdamse kunstenaars, in 39 wijken kunst van niet-Rotterdamse kunstenaars en in zeventien wijken staat kunst die gemaakt is door internationale kunstenaars. In onderstaande subparagrafen worden deze gegevens uitgebreid uiteengezet.

Staafdiagram 5: Rotterdamse, niet-Rotterdamse en internationale kunstenaars - aantal wijken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

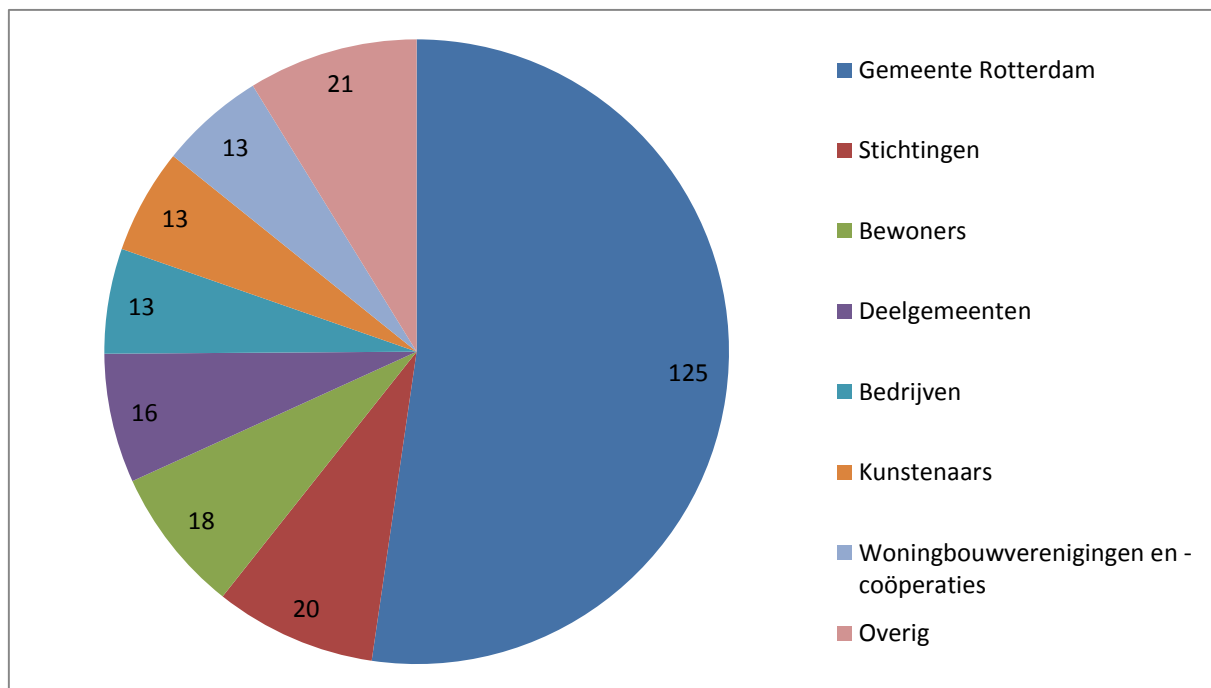

4.4.1 Rotterdamse kunstenaars

In de openbare ruimte van 55 wijken staat beeldende kunst die gemaakt is door Rotterdamse kunstenaars. In totaal zijn dit 279 kunstwerken. In zestien wijken, die allemaal b́uten het centrum gesitueerd zijn is zelfs alle kunst gemaakt door Rotterdamse kunstenaars, namelijk in: Overschie: één kunstwerk, Zestienhoven: één kunstwerk, Hillegersberg-Noord: zes kunstwerken, Nesselande: één kunstwerk, Prinsenland: één kunstwerk, Het Lage Land: drie kunstwerken, Liskwartier: één kunstwerk, De Esch: één kunstwerk, Kralingse Bos: één kunstwerk, Rubroek: twee kunstwerken, Bospolder: zes kunstwerken, Spangen: drie kunstwerken, Carnisse: twee kunstwerken, Pendrecht: vier kunstwerken Lombardijen: drie kunstwerken, Oud IJsselmonde: één kunstwerk. Met andere woorden: in bijna een derde van de Rotterdamse wijken is alleen maar kunst geplaatst die gemaakt is door een Rotterdamse kunstenaar. Daarnaast staat in de wijken Oude Noorden (27 kunstwerken), Nieuwe Westen (twaalf kunstwerken), Cool (37 kunstwerken), Stadsdriehoek (zeventien kunstwerken), Noordereiland (zestien kunstwerken) en Hoogvliet Zuid (dertien kunstwerken) in verhouding tot de andere wijken veel kunst van Rotterdamse kunstenaars. Wanneer de wijken waar

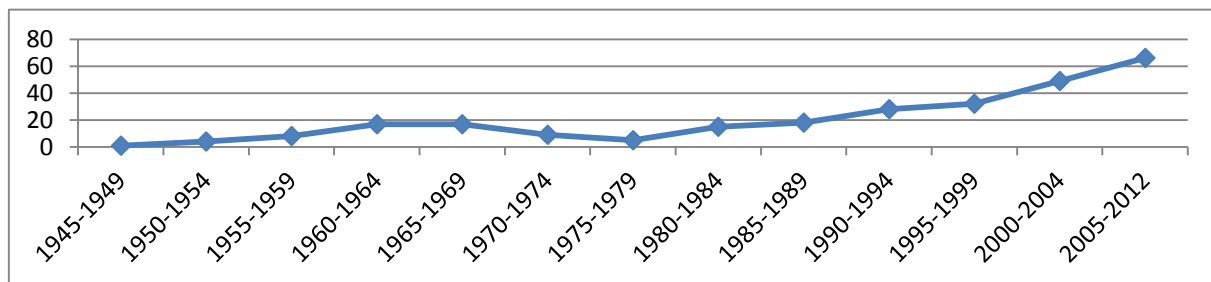
kunst van Rotterdamse kunstenaars is geplaatst onder de loep genomen worden, blijkt dat de gemeente Rotterdam in deze wijken verreweg de grootste opdrachtgever is geweest. De gemeente heeft de opdracht gegeven voor het plaatsen van 125 kunstwerken en de deelgemeenten voor het plaatsen van zestien kunstwerken gemaakt door een Rotterdamse kunstenaar, zie *Cirkeldiagram 30: opdrachtgevers voor Rotterdamse kunstenaars - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*. Daarnaast hebben stichtingen de opdracht gegeven tot de plaatsing van twintig kunstwerken en de bewoners de opdracht gegeven voor het plaatsen van achttien kunstwerken van Rotterdamse kunstenaars in de openbare ruimte van de wijken.

Cirkeldiagram 30: opdrachtgevers voor Rotterdamse kunstenaars - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

Vanaf de jaren '80 neemt de plaatsing van kunstwerken van nationale kunstenaars jaarlijks toe. Zie *lijngrafiek 6: Rotterdamse kunstenaars – in tijdsperioden in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*.

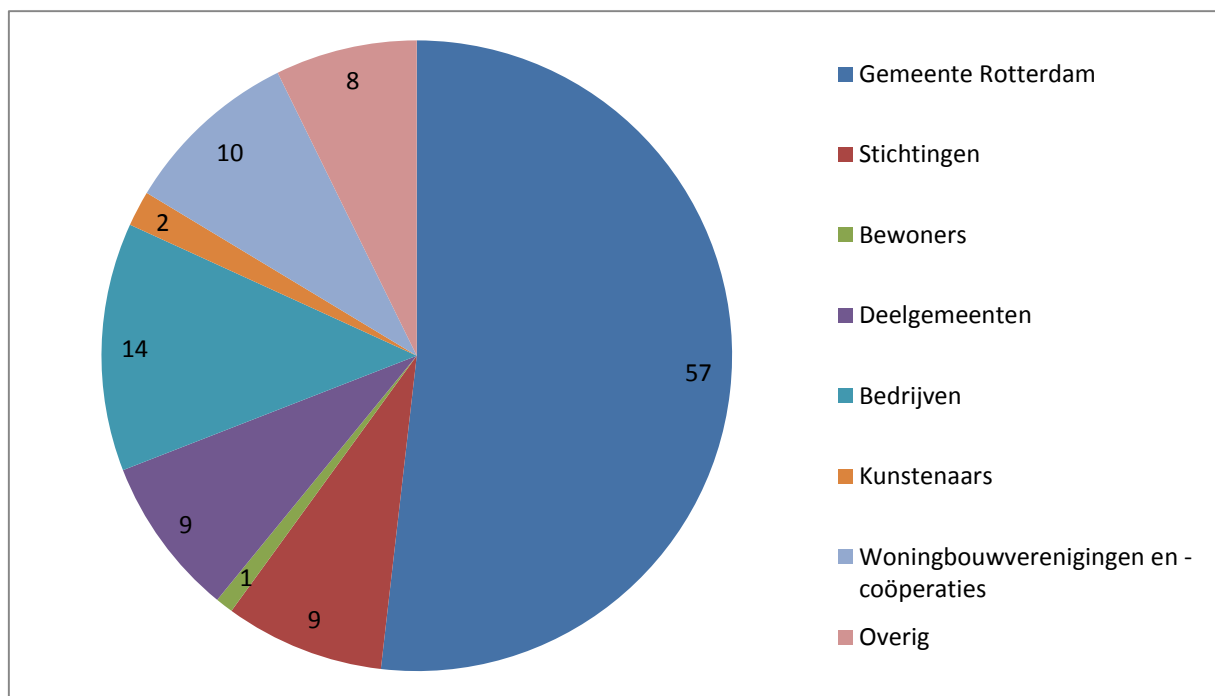
Lijngrafiek 6: Rotterdamse kunstenaars - in tijdsperioden in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

4.4.2 Niet-Rotterdamse kunstenaars

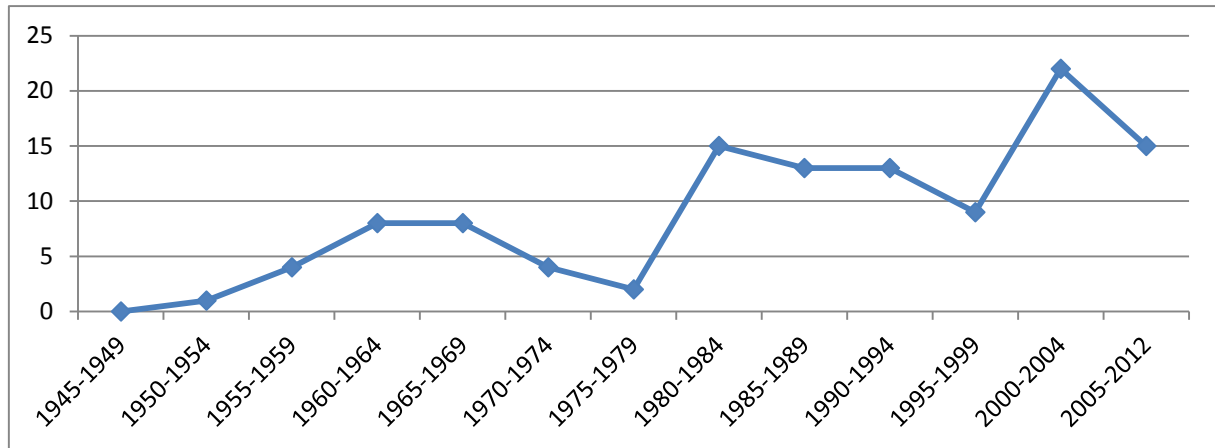
In 39 wijken staat kunst die gemaakt is door niet-Rotterdamse kunstenaars. In totaal zijn dit 114 kunstwerken. In zeven wijken, die alle buiten het stadscentrum liggen, staat alleen maar kunst van niet-Rotterdamse kunstenaars: Bergpolder (één kunstwerk), Struisenburg (één kunstwerk), Schiemond/Lloyd kwartier (één kunstwerk), Zuidplein (één kunstwerk), Feijenoord (één kunstwerk), Beverwaard (één kunstwerk), en Groot IJsselmonde (één kunstwerk). Daarnaast staat in de wijken Oude Westen (zeven kunstwerken), Cool (veertien kunstwerken), Dijkzigt (acht kunstwerken), Stadsdriehoek (zeven kunstwerken) en Hoogvliet Noord (acht kunstwerken) in vergelijking tot de andere wijken veel kunst die is gemaakt door een niet-Rotterdamse kunstenaar. De gemeente Rotterdam heeft de opdracht gegeven voor het realiseren van 57 kunstwerken en de deelgemeenten voor negen kunstwerken (zie *Cirkeldiagram 31: opdrachtgevers niet-Rotterdamse kunstenaars - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*), de bedrijven voor veertien kunstwerken en de woningbouwverenigingen en -coöperaties voor tien beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van de wijken die gemaakt zijn door een niet-Rotterdamse kunstenaar.

Cirkeldiagram 31: opdrachtgevers niet-Rotterdamse kunstenaars - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

Ook het aantal geplaatste beeldende kunstwerken van niet-Rotterdamse kunstenaars neemt vanaf de jaren '80 toe, maar kent niet zo'n stabiele en sterk stijgende lijn zoals bij de Rotterdamse kunstenaars het geval is, zie *Lijngrafiek 7: niet-Rotterdamse kunstenaars - in tijdsperioden in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*.

Lijngrafiek 7: niet-Rotterdamse kunstenaars - in tijdsperioden in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

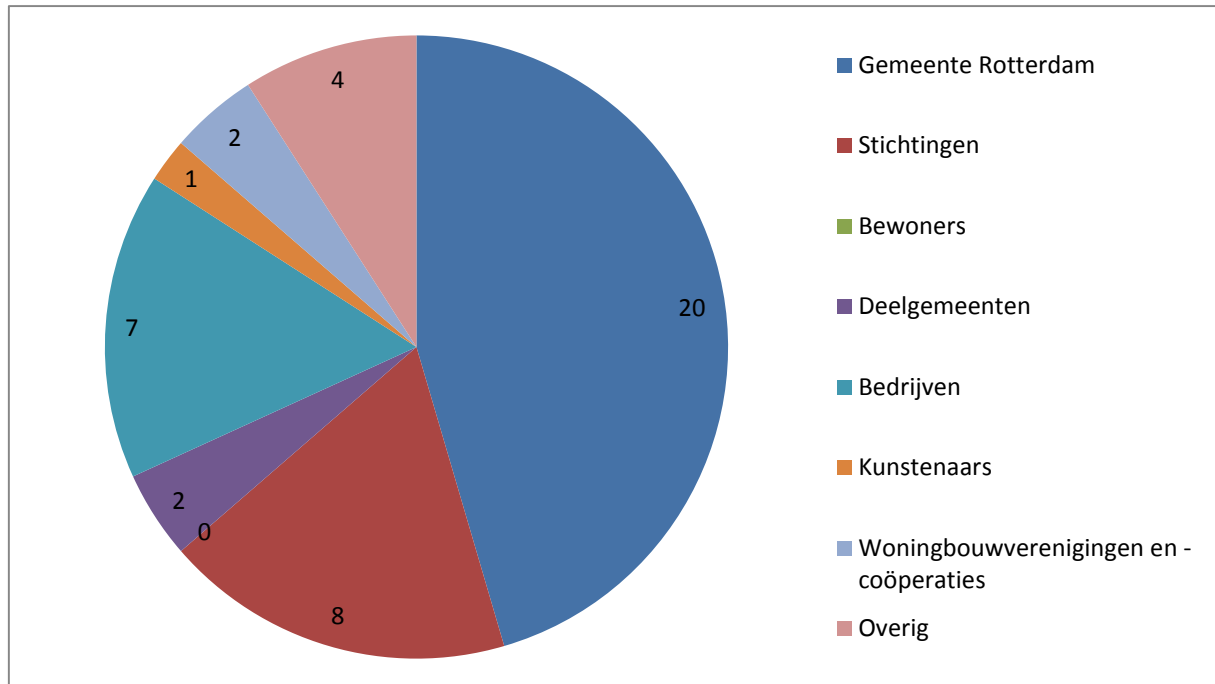
4.4.3 Internationale kunstenaars

In zeventien wijken staat kunst die gemaakt is door een internationale kunstenaar, in totaal zijn dit 47 beeldende kunstwerken. In geen enkele Rotterdamse wijk staat kunst die alleen door internationale kunstenaars gemaakt is. Door het relatief grote aantal kunstwerken van internationale kunstenaars vallen de volgende (Centrum) wijken echter op: Oude Westen (zes kunstwerken), Cool (elf kunstwerken), Nieuwe Werk (vijf kunstwerken) en Stadsdriehoek (zes kunstwerken).

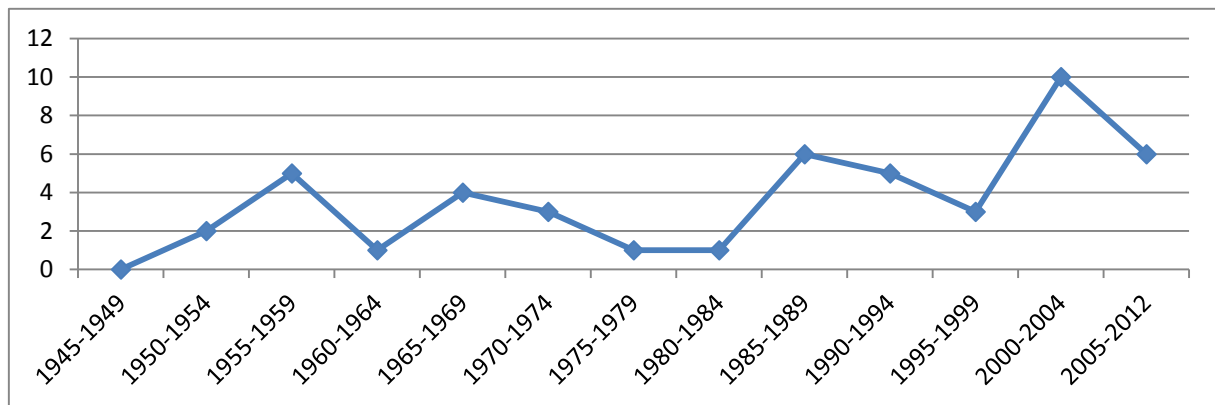
Ook hier is de gemeente Rotterdam verreweg de grootste opdrachtgever. Zoals uit *Cirkeldiagram 32: opdrachtgevers internationale kunstenaars* afgelezen kan worden heeft de gemeente opdracht gegeven voor de plaatsing van twintig kunstwerken, stichtingen voor acht kunstwerken, bedrijven voor zeven kunstwerken, woningbouwverenigingen en -coöperaties en de deelgemeente voor ieder twee kunstwerken en tot slot hebben de kunstenaars zelf de opdracht gegeven voor het plaatsen van één beeldend kunstwerk in de openbare ruimte van de wijken van een internationale kunstenaar.

Het patroon van geplaatste kunst door internationale kunstenaars door de jaren heen lijkt op dat van de niet-Rotterdamse kunstenaars, al zijn hier de aantallen kunstwerken veel lager, zie *lijngrafiek 8: internationale kunstenaars – in tijdsperioden in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*. Wel zien we ook hier de stijgende lijn in het plaatsten van kunst vanaf de jaren '80 terug.

Cirkeldiagram 32: opdrachtgevers internationale kunstenaars - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

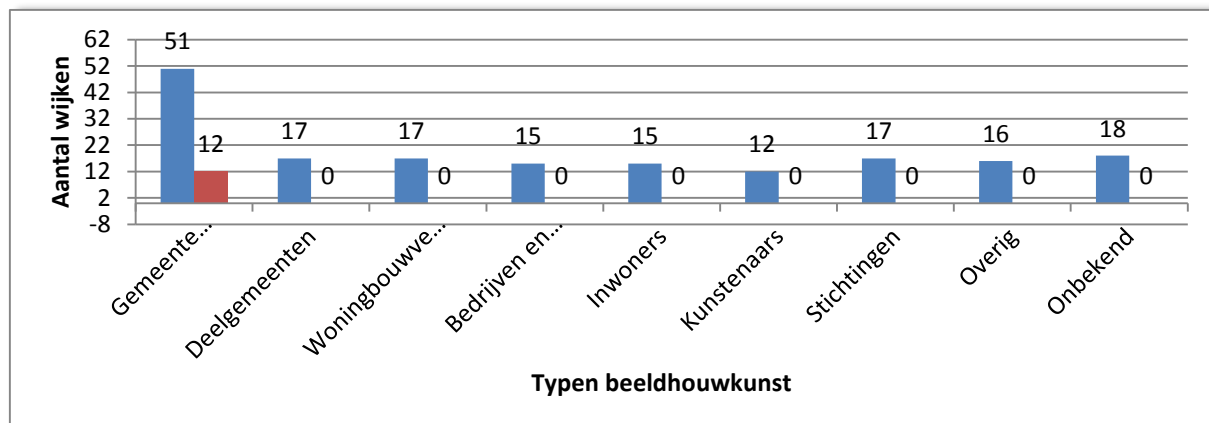
Lijngrafiek 8: internationale kunstenaars - in tijdsperiodes in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

4.5 Opdrachtgevers

Voor de analyse worden zeven verschillende opdrachtgevers voor het plaatsen van beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken onderscheiden: de gemeente Rotterdam, deelgemeenten, woningbouwverenigingen en -coöperaties, bedrijven, inwoners, kunstenaars en stichtingen. Daarnaast is er de restcategorie 'divers' en de categorie 'onbekend'. Zoals duidelijk in *Staaftdiagram 6: opdrachtgevers in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012* te zien is, heeft de gemeente Rotterdam opdracht gegeven voor het plaatsen van beeldende kunst in de openbare ruimte van 51 wijken (met in totaal 209 kunstwerken) en is daarmee verreweg de grootste opdrachtgever. In onderstaande subparagrafen wordt bij alle opdrachtgevers uitgebreid stilgestaan.

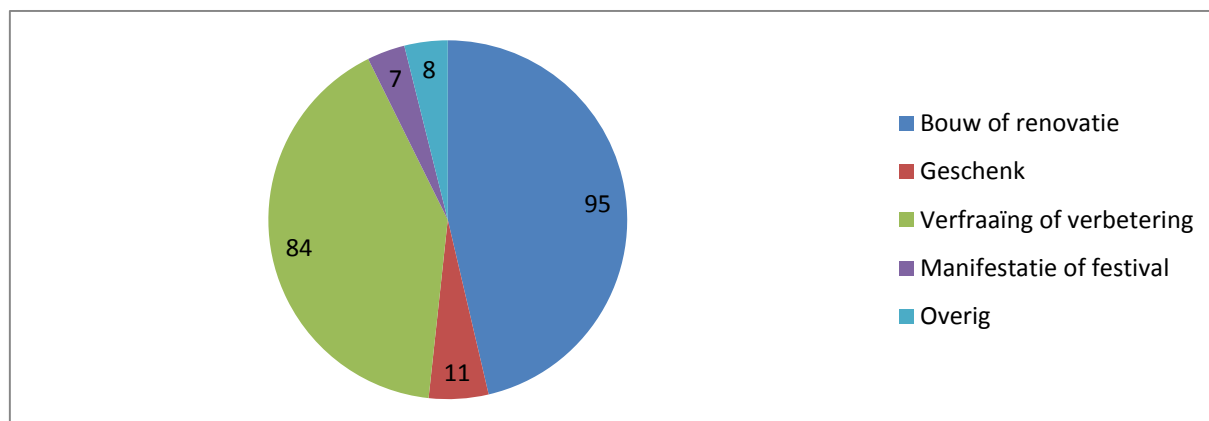
Staafdiagram 6: opdrachtgevers - aantal wijken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

4.5.1 Gemeente Rotterdam

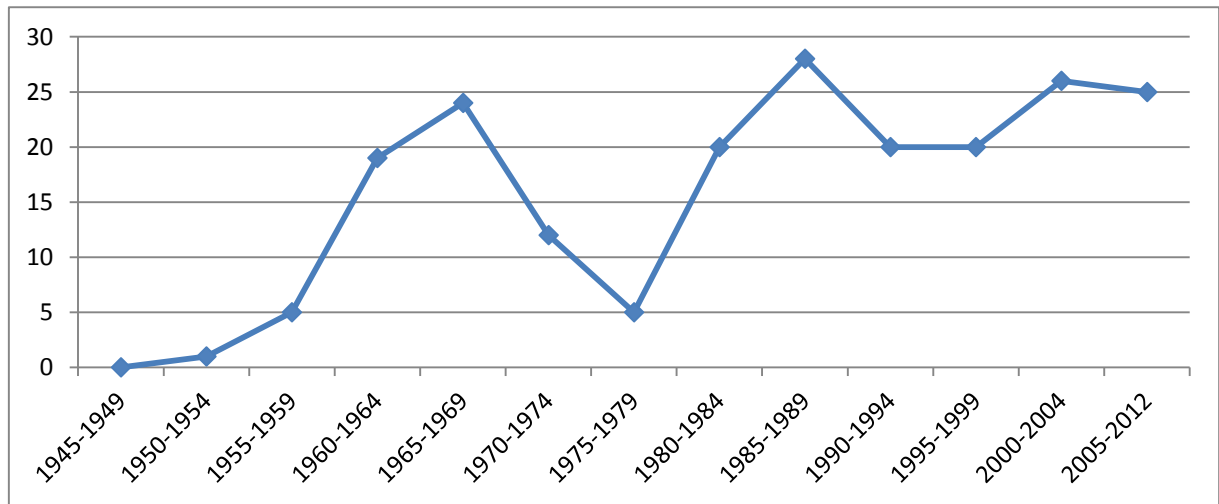
De gemeente Rotterdam heeft in 51 van de 62 wijken en in totaal voor 209 kunstwerken opdracht gegeven. Voor twaalf wijken is de gemeente Rotterdam zelfs de enige opdrachtgever: Overschie (één kunstwerk), Zestienhoven (één kunstwerk), Hillegersberg-Noord (zes kunstwerken), Molenlaankwartier (twee kunstwerken), Schiebroek (twee kunstwerken), Prinsenland (één kunstwerk), Liskwartier (één kunstwerk), Schiemond/Lloyd kwartier (één kunstwerk), Feijenoord (één kunstwerk), Groot IJsselmonde (één kunstwerk), Lombardijen (drie kunstwerken) en Oud IJsselmonde (één kunstwerk). Verreweg de meeste kunstwerken worden geplaatst bij bouw of renovatie van wijken: 95 kunstwerken (in 35 verschillende wijken) om precies te zijn (zie *Cirkeldiagram 33: motivatie voor gemeente Rotterdam - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*). Daarnaast wordt uit opdracht van de gemeente Rotterdam ook veel kunst geplaatst ter verfraaiing van de wijken. In totaal worden er in de openbare ruimte van 34 wijken 84 beeldende kunstwerken geplaatst ter verfraaiing. Elf kunstwerken zijn een geschenk en zeven kunstwerken zijn geplaatst naar aanleiding van een festival of manifestatie.

Cirkeldiagram 33: motivatie voor gemeente Rotterdam - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

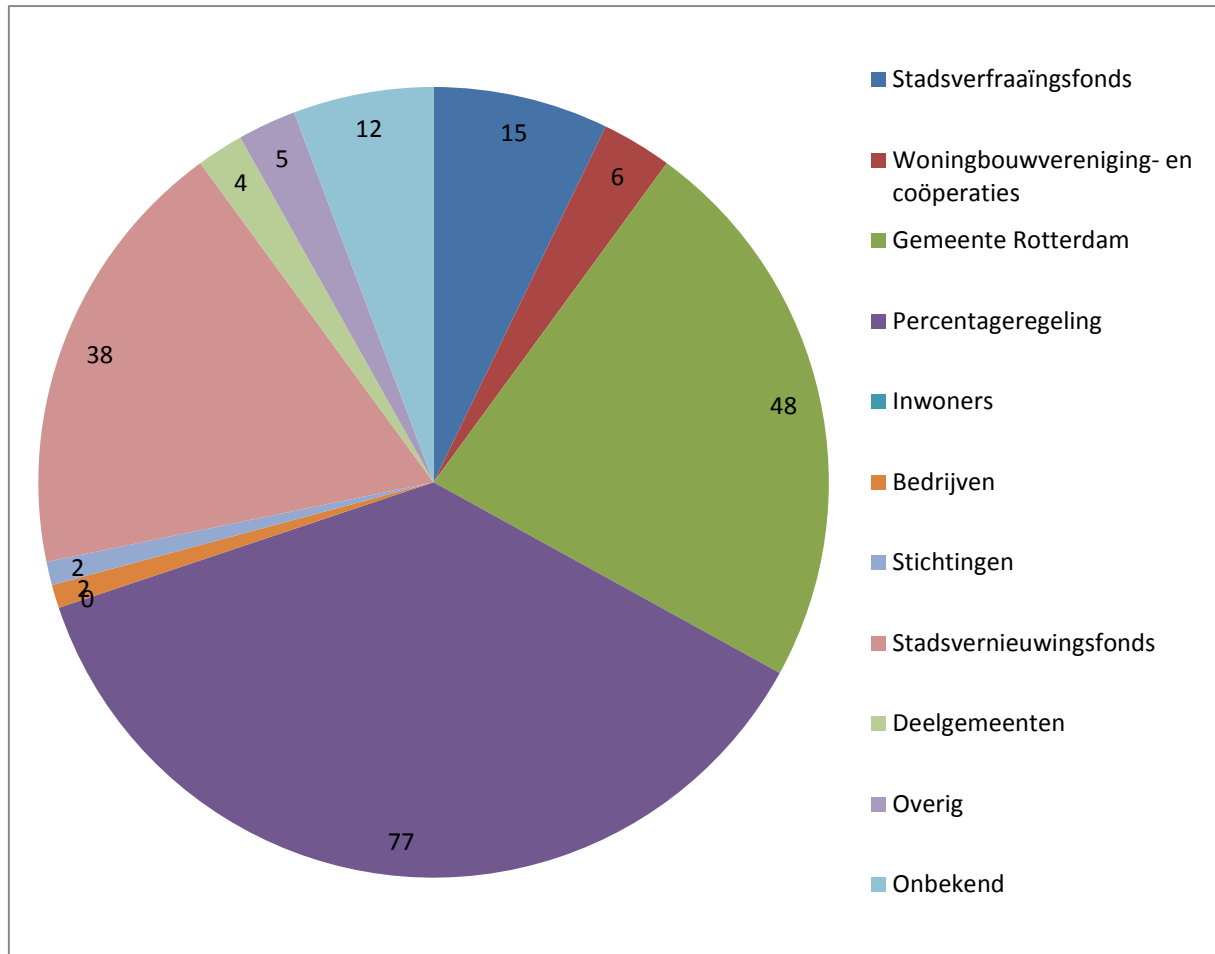
Het is duidelijk dat de gemeente Rotterdam een grote opdrachtgever is voor beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken, maar is de gemeente ook een stabiele opdrachtgever? Zoals is *Lijngrafiek 9: Opdrachtgever gemeente Rotterdam – in tijdsperioden in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012* heel duidelijk te zien is, heeft de gemeente Rotterdam tussen 1965 - 1969 en 1975 - 1979 veel minder opdrachten voor kunst gegeven dan in de andere jaren. Waarom dit het geval is, lezen we in *Hoofdstuk 5. Resultaten*.

Lijngrafiek 9: opdrachtgever gemeente Rotterdam - in tijdsperioden in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

Dat de gemeente Rotterdam de grootste opdrachtgever is, wil overigens niet zeggen dat de gemeente ook de grootste financieringspartij is. De gemeente Rotterdam heeft in totaal 48 kunstwerken verdeeld over 29 wijken gefinancierd. Uit *Cirkeldiagram 34: financieringspartijen bij opdrachtgever Rotterdam - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012* blijkt dat de percentageregeling de grootste financieringspartij is voor beeldende de kunst in de openbare ruimte van de wijken uit opdracht van de gemeente Rotterdam. In paragraaf 4.8 *Financiering* komen we uitgebreid terug op de gemeente Rotterdam als financieringspartij.

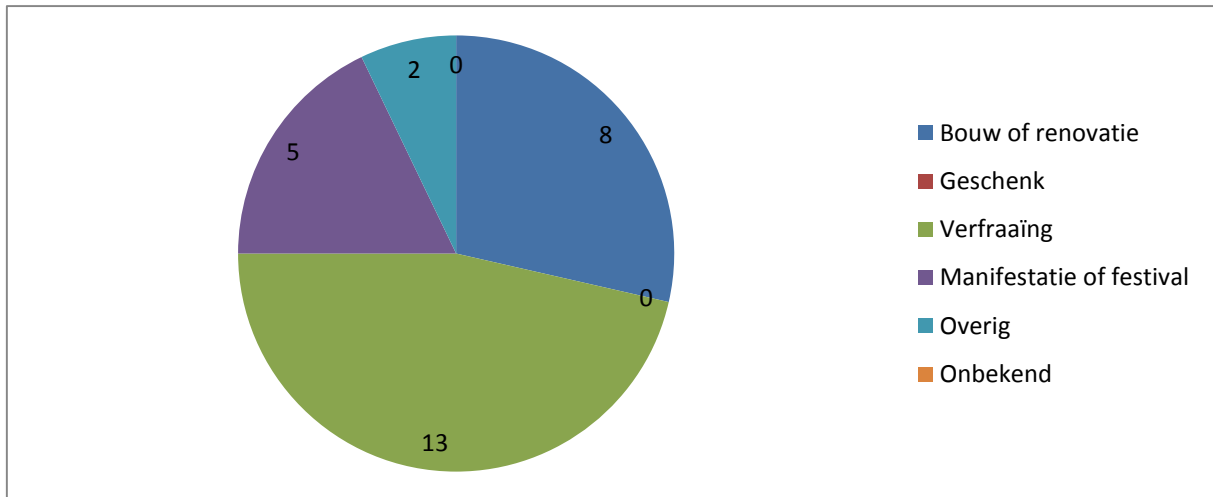
Cirkeldiagram 34: financieringspartijen bij opdrachtgever Rotterdam – aantal wijken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

4.5.2 Deelgemeenten

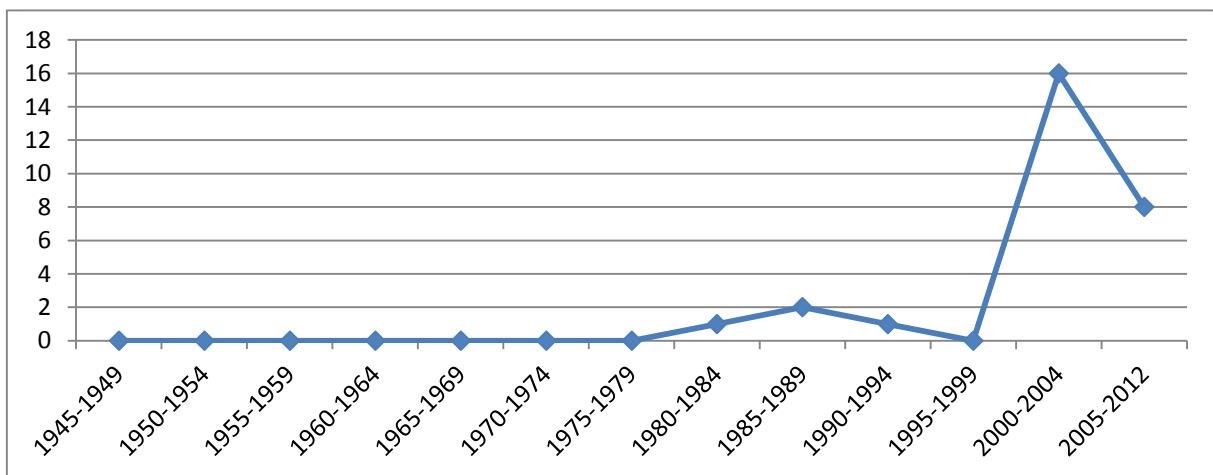
In zeventien wijken hebben deelgemeenten opdracht gegeven voor het plaatsen van 28 beeldende kunstwerken in de openbare ruimte. In vijf wijken staat in verhouding met de andere wijken veel kunst die geplaatst is door deelgemeenten. Namelijk in Oude Noorden (twee kunstwerken), Blijdorp (twee kunstwerken), Wielewaal (vier kunstwerken - en teven alle- kunstwerken), Bloemhof (zes kunstwerken) en Hoogvliet Noord (twee kunstwerken). In tegenstelling tot de wijken waar de gemeente Rotterdam de grootste opdrachtgever is, zijn deze kunstwerken lang niet allemaal geplaatst na de bouw of renovatie van de wijk. Ze zijn onder andere ook geplaatst tijdens een manifestatie of festival (vijf kunstwerken) of ter verfraaiing van de wijk (dertien kunstwerken), zie *Cirkeldiagram 35: opdracht door deelgemeenten - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*.

Cirkeldiagram 35: opdracht door deelgemeenten – aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

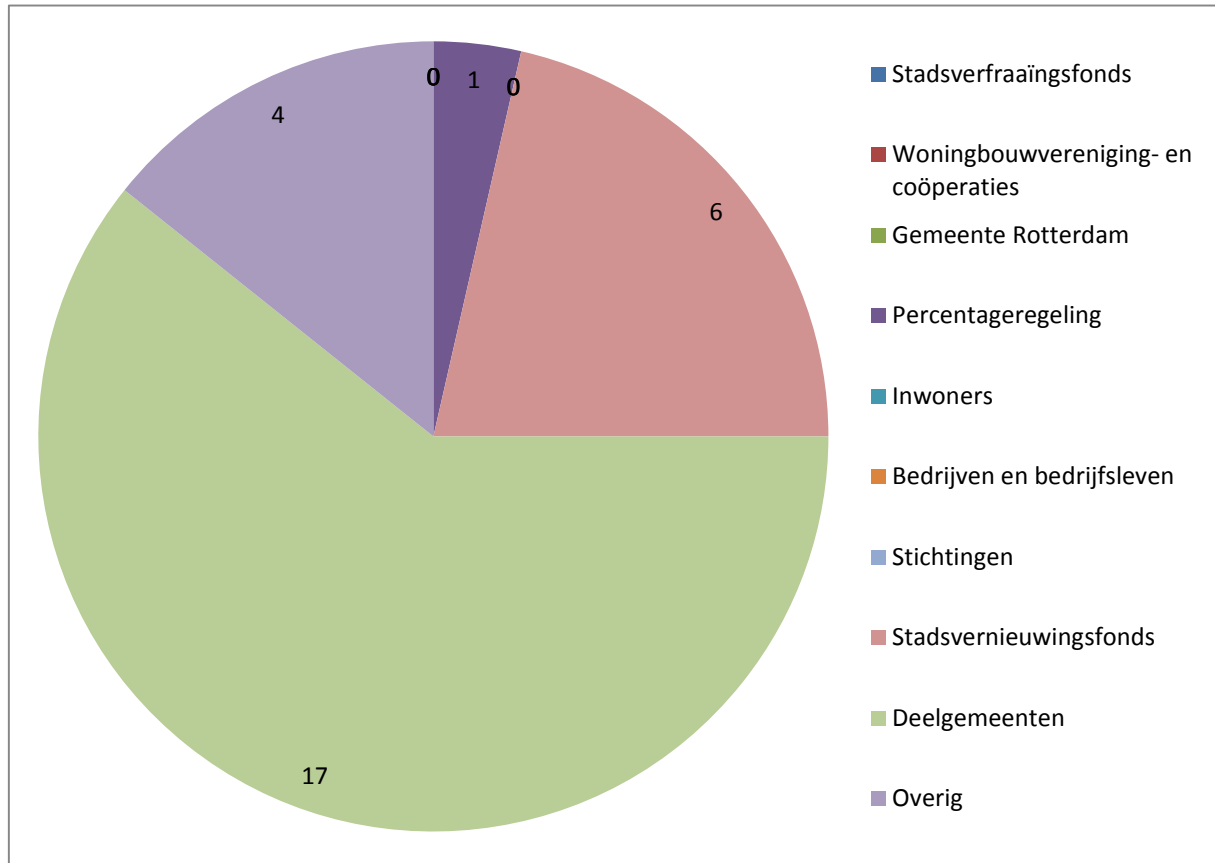

Zoals we in *Lijngrafiek 10: opdrachtgever deelgemeenten- aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012* duidelijk kunnen zien, hebben de deelgemeenten vanaf 1995 - 2000 aanzienlijk meer opdracht gegeven voor het plaatsen van beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken. Vanaf het begin van de jaren 2000 neemt dit aantal echter snel af. Het is interessant voor vervolgonderzoek om te kijken of deze trend de komende jaren doorzet.

Lijngrafiek 10: opdrachtgever deelgemeenten – aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

In tegenstelling tot wat bij de gemeente Rotterdam het geval was, zijn veel deelgemeenten naast de opdrachtgever óók de financieringspartij zie *Cirkeldiagram 36: financieringspartijen bij opdrachtgever deelgemeenten - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*. Op deelgemeenten als financieringspartij komen we uitgebreid terug in paragraaf 4.8 *Financiering*.

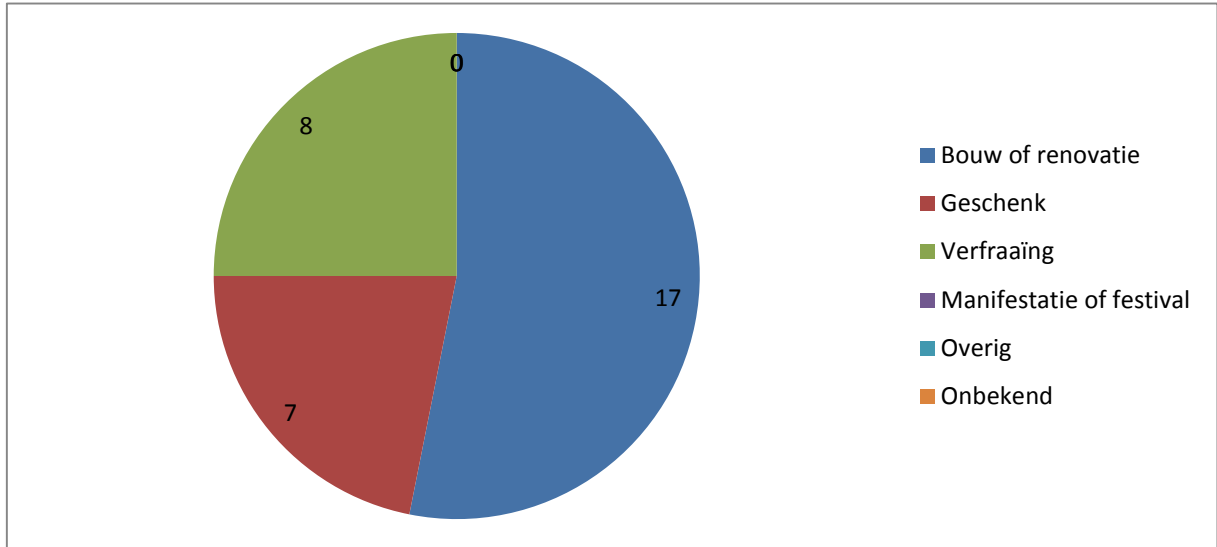

4.5.3 Woningbouwverenigingen en woningbouwcoöperaties

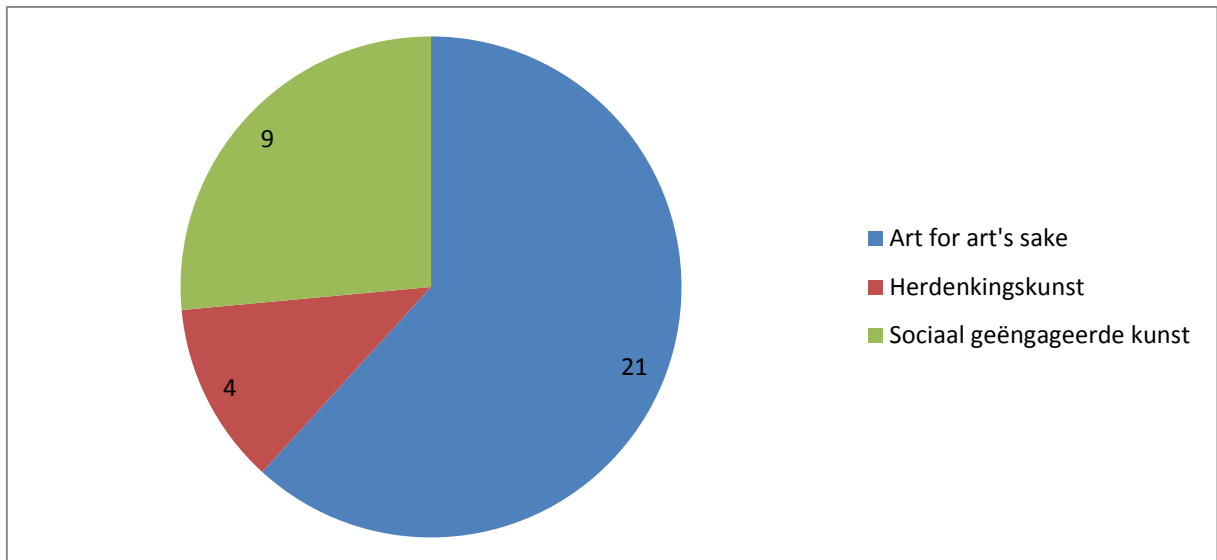
In zeventien wijken hebben woningbouwverenigingen en -coöperaties opdracht gegeven voor in totaal 34 beeldende kunstwerken in de openbare ruimte. In verreweg de meeste wijken hebben ze opdracht gegeven voor de plaatsing van één kunstwerk, maar in vier wijken is dat niet het geval. Namelijk in: Oude Noorden (acht kunstwerken), Nieuwe Westen (negen kunstwerken), Oud Charlois (twee kunstwerken) en Bloemhof (twee kunstwerken). De helft van alle beeldende kunstwerken in de openbare ruimte die woningbouwverenigingen en -coöperaties hebben laten plaatsen, zijn geplaatst bij bouw of renovatie (zie *Cirkeldiagram 37: motivatie voor woningbouwverenigingen en –coöperaties - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*). Ook zijn acht kunstwerken geplaatst ter verfraaiing van de wijken.

De woningbouwverenigingen en -coöperaties hebben opdracht geven voor het plaatsen van negen sociaal geëngageerd kunstwerken, 21 'art for art's sake' kunstwerken en vier herdenkingskunstwerken in de openbare ruimte van de wijken, zie *Cirkeldiagram 38: typen kunst door woningbouwverenigingen en –coöperaties - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*.

Cirkeldiagram 37: motivatie voor woningbouwverenigingen en -coöperaties - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

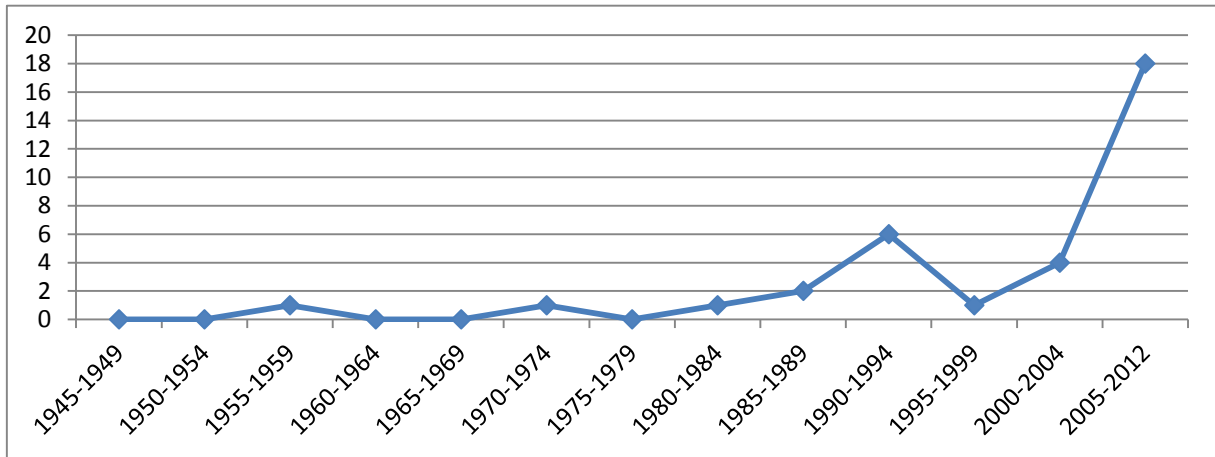

Cirkeldiagram 38: typen kunst door woningbouwverenigingen en -coöperaties - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

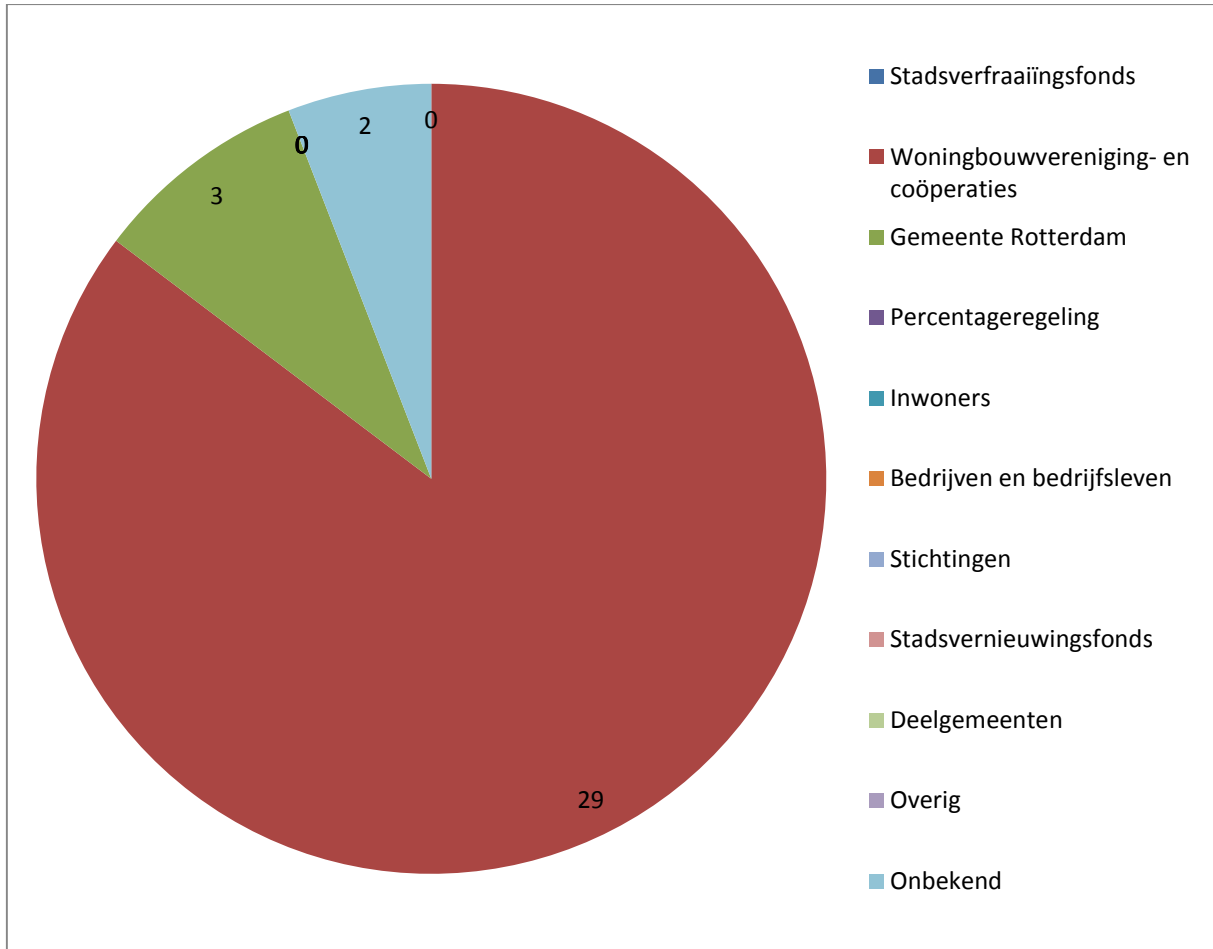
Uit de stijgende lijn van *Lijngrafiek 11: opdrachtgever woningbouwvereniging en -coöperaties – aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012* kan opgemaakt worden dat door de jaren heen kunst een belangrijkere positie inneemt in het beleid van deze woningbouwverenigingen en -coöperaties. Het is wederom interessant voor vervolgonderzoek om te kijken of deze trend doorzet in de komende jaren.

Lijngrafiek 11: opdrachtgever woningbouwvereniging en -coöperaties – aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

Opvallend is dat de woningbouwverenigingen en -coöperaties bijna alle kunstwerken waar ze opdracht voor geven ook financieren: 29 van deze kunstwerken om precies te zijn (zie *Cirkeldiagram 39: Financieringspartij woningbouwverenigingen en -coöperaties - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*). Drie van de kunstwerken worden door de gemeente Rotterdam gefinancierd en twee door stichtingen. In paragraaf 4.8 *Financieringspartijen* komen we uitgebreid terug op de financiering van beeldende kunstwerken in de openbare ruimte door woningbouwverenigingen en -coöperaties.

Cirkeldiagram 39: financieringspartij woningbouwverenigingen en -coöperaties - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

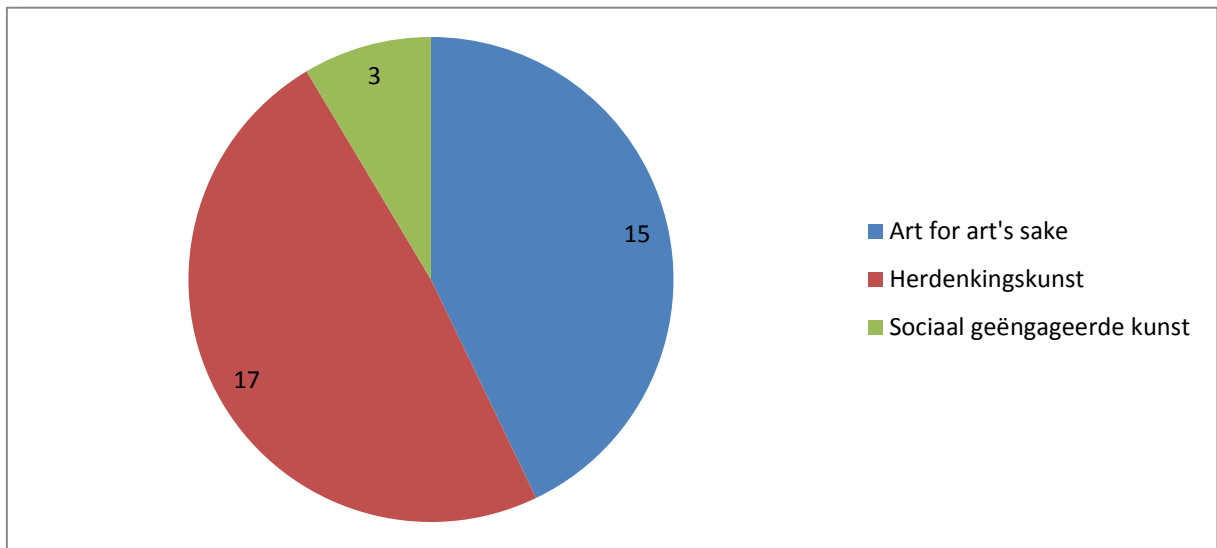
4.5.4 Bedrijven

In de openbare ruimte van vijftien wijken staan in totaal 35 beeldende kunstwerken waar een bedrijf de opdracht voor heeft gegeven. In drie wijken staat aanzienlijk meer kunst van deze opdrachtgever dan in de andere wijken. Namelijk in: Cool (negen kunstwerken), Stadsdriehoek (vijf kunstwerken) en C. S.-Kwartier (vier kunstwerken). Vijftien van de 35 beeldende kunstwerken in de openbare ruimte waar bedrijven en het bedrijfsleven de opdracht voor gaven zijn 'art for art's sake' kunstwerken, zeventien van de kunstwerken zijn herdenkingskunstwerken en drie kunstwerken zijn sociaal geëngageerd (zie *Cirkeldiagram 40: typen beeldende kunst door bedrijven - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*).

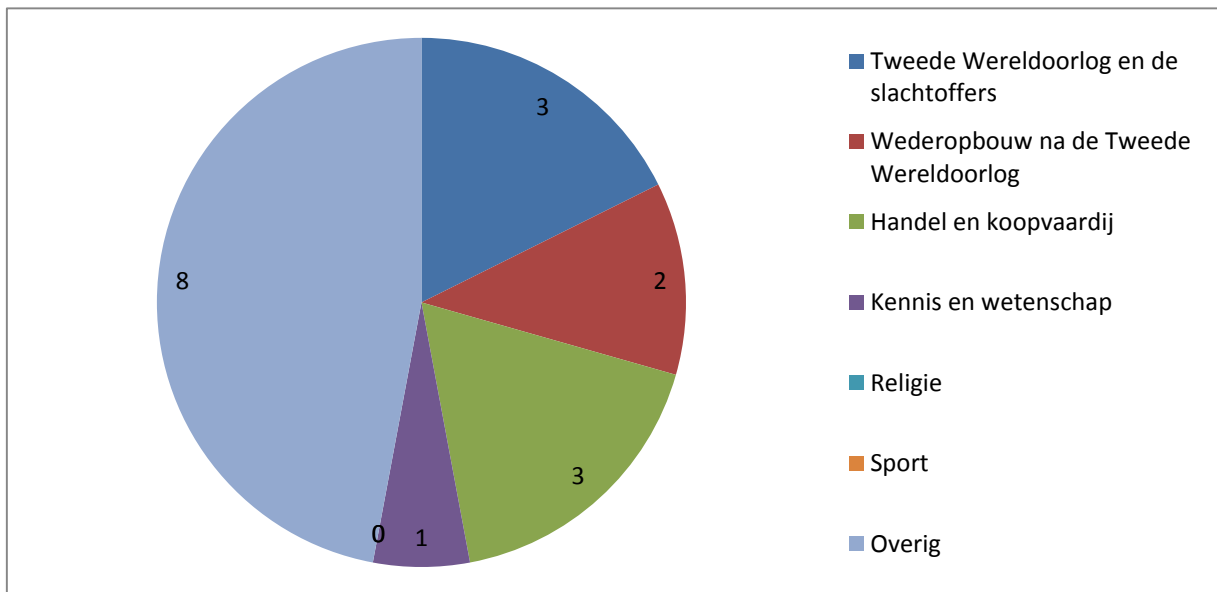
Laten we gedetailleerder kijken naar de herdenkingskunstwerken. De bedrijven hebben opdracht gegeven voor het plaatsen van herdenkingskunst om tal van redenen: om de Tweede Wereldoorlog en de slachtoffers te herdenken (drie kunstwerken), om een hommage te brengen aan de wederopbouw (twee kunstwerken), handel en koopvaardij (drie kunstwerken) en de wetenschap (één kunstwerk) en om nog tal van andere redenen (acht kunstwerken) (zie *Cirkeldiagram 41:*

herdenkingskunst door bedrijven - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012).

Cirkeldiagram 40: typen beeldende kunst door bedrijven - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

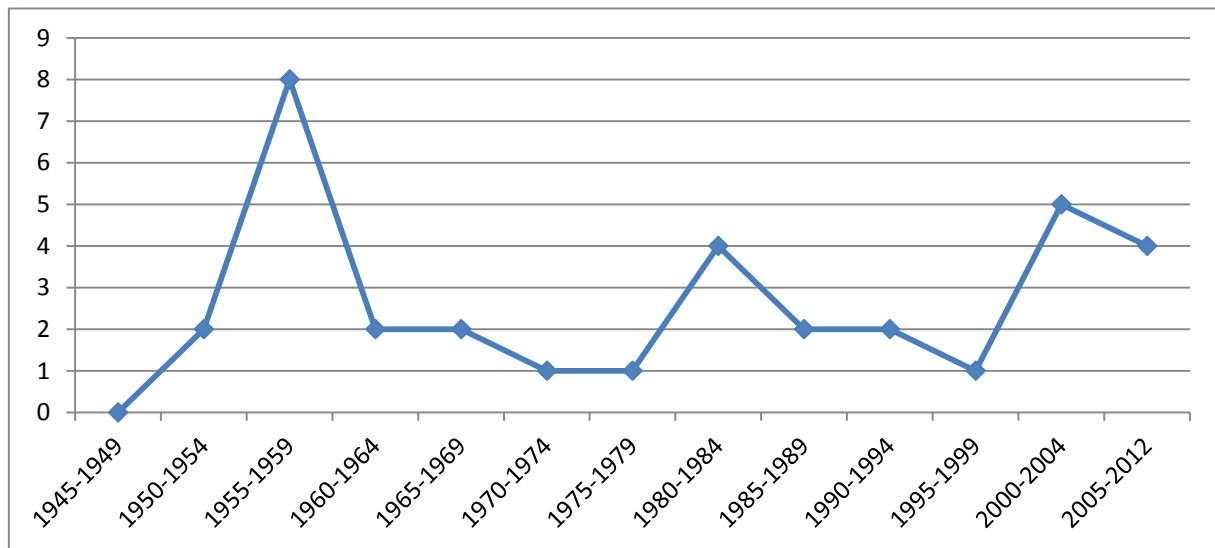
Cirkeldiagram 41: herdenkingskunst door bedrijven - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

De bedrijven hebben tijdens de wederopbouwperiode (in vergelijking tot de andere perioden) de meeste opdrachten gegeven voor het plaatsen van beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken, zie *Lijngrafiek 12: bedrijven als opdrachtgever - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*. Net zoals bij de andere opdrachtgevers het geval was, geven ook de bedrijven rond de eeuwwisseling meer opdrachten voor het plaatsen van beeldende kunst in de

openbare ruimte. Aan het begin van de 21e eeuw zie je ook bij deze opdrachtgevers een daling in het aantal geplaatste kunstwerken. Ook in dit geval is het voor vervolgonderzoek interessant om te kijken of deze daling voorzet.

Lijngrafiek 12: bedrijven als opdrachtgever – aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

De bedrijven financieren overigens verreweg de meeste kunstwerken waar ze opdracht voor hebben gegeven zelf, maar hier wordt uitgebreid op ingegaan in paragraaf 4.8 *Financieringspartijen*.

4.5.5 Inwoners

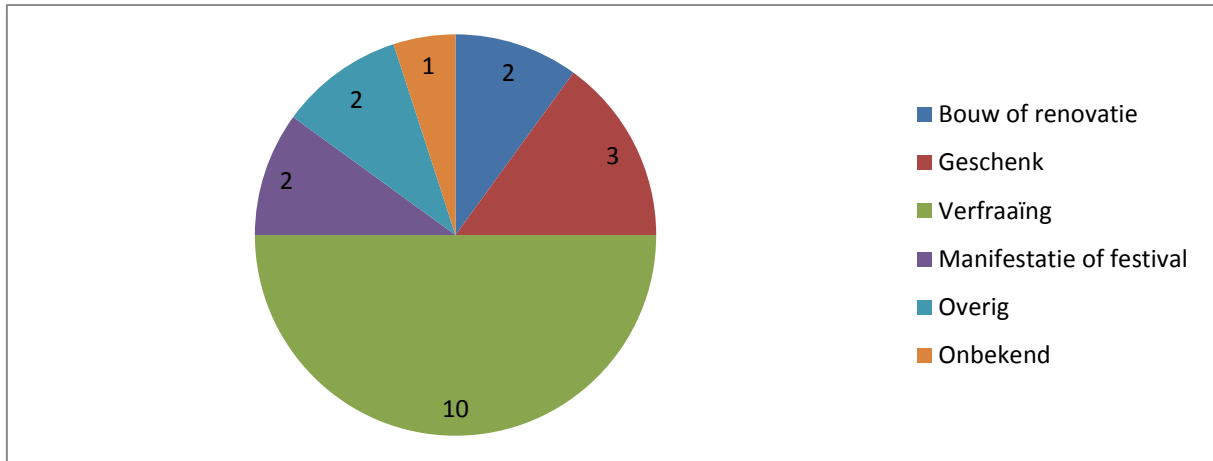
Ook inwoners hebben opdracht gegeven voor het plaatsen van beeldende kunst in de openbare ruimte van wijken. Dit is in totaal voor negentien beeldende kunstwerken, verspreid over de openbare ruimte van vijftien wijken, het geval. Op de wijken Provenierswijk (vier kunstwerken) en Oude Noorden (twee kunstwerken) na staat er in deze wijken één kunstwerk waar de inwoners de opdracht voor gegeven hebben. In De Esch zijn de inwoners de enige opdrachtgever voor beeldende kunst in de openbare ruimte.

De inwoners hebben opdracht gegeven voor het plaatsen van tien kunstwerken ter verfraaiing van de openbare ruimte van de wijken, ze hebben drie kunstwerken geschonken en twee kunstwerken zijn geplaatst bij bouw of renovatie of naar aanleiding van een manifestatie of festival (zie *Cirkeldiagram 42: motivatie voor inwoners - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*).

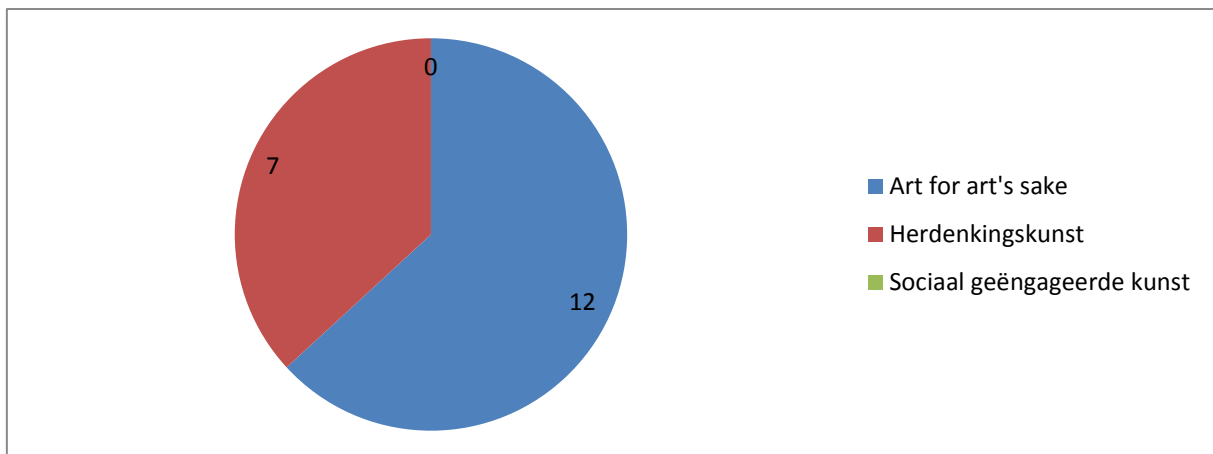
De inwoners plaatsen dus voornamelijk kunst om hun eigen wijk te verfraaien. Wanneer we kijken naar de motivatie voor de plaatsing van de kunstwerken, dan zien we daar de vraag naar kunst als verfraaiing duidelijk terug. In twaalf gevallen is de kunst geplaatst als 'art for art's sake'. Daarnaast

zijn zeven kunstwerken geplaatst of iets of iemand te herdenken, zie *Cirkeldiagram 43: typen beeldende kunst door inwoners - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*. De inwoners geven geen opdracht tot het plaatsen van sociaal geëngageerde kunstwerken.

Cirkeldiagram 42: motivatie voor inwoners - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

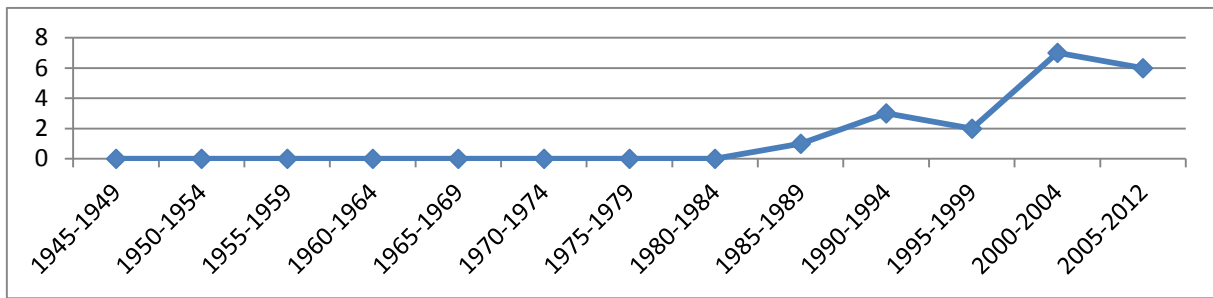

Cirkeldiagram 43: typen beeldende kunst door inwoners - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

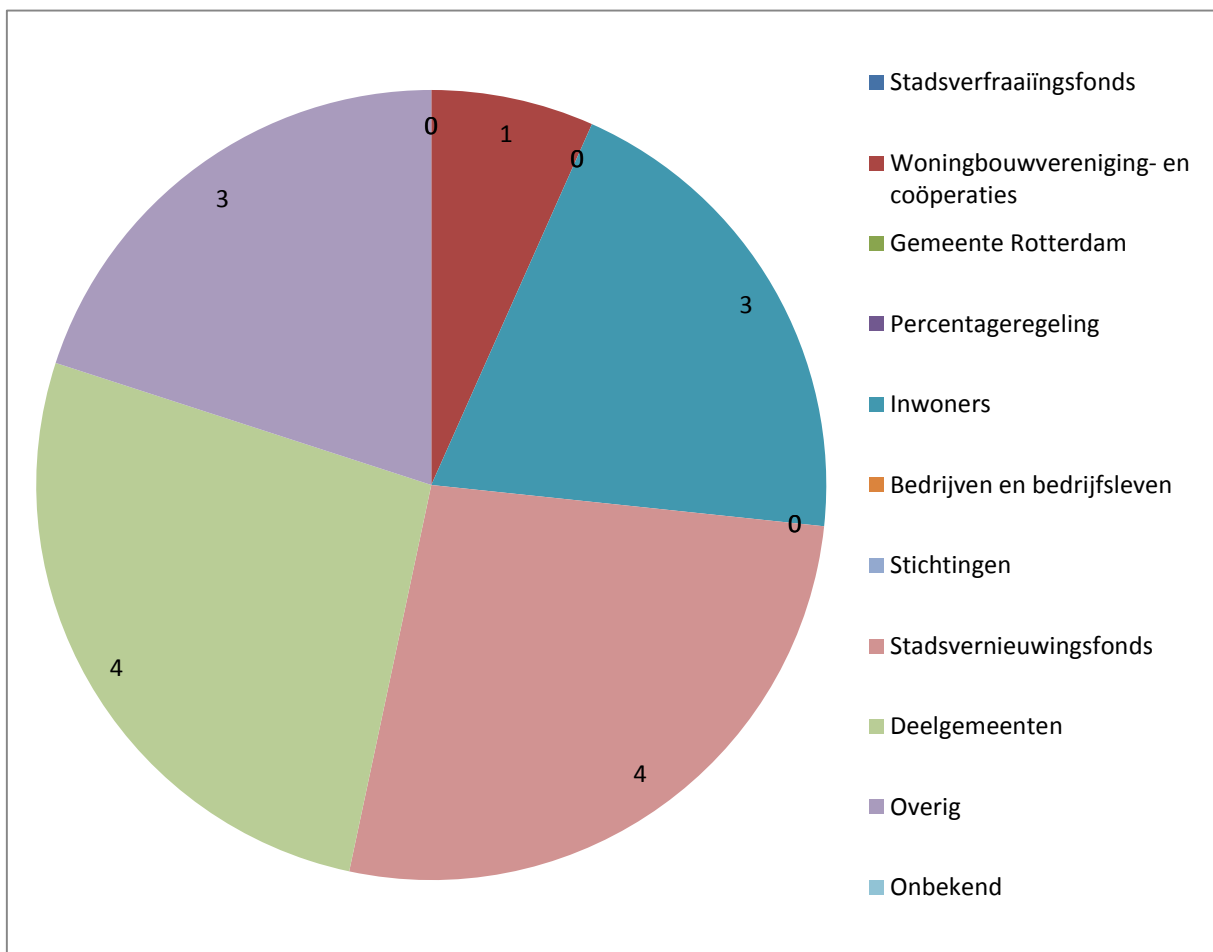
De trend wat betreft de toename van het plaatsen van kunst door de jaren heen zien we ook terug bij de inwoners, net zoals de daling aan het begin van de 21e eeuw (*Lijngrafiek 13: inwoners als opdrachtgever - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*). Ook in dit geval is het voor vervolgonderzoek zeer interessant om te kijken hoe deze trends zich verder ontwikkelen

Lijngrafiek 13: inwoners als opdrachtgevers - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

Inwoners weten waar ze terecht kunnen voor het financieren van beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken, dat blijkt uit *Cirkeldiagram 44: financieringspartijen bij opdrachtgever inwoners - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*. De inwoners financieren zelf drie van de kunstwerken, maar de andere kunstwerken zijn door anderen gefinancierd. Onder andere door het Stadsvernieuwingsfonds (vier kunstwerken), door woningbouwverenigingen en -coöperaties (één kunstwerk) en door deelgemeenten (vier kunstwerken). Op de financiering van kunstwerken door de inwoners komen we uitgebreid terug in paragraaf 4.8 *Financieringspartijen*.

Cirkeldiagram 44: financieringspartijen opdrachtgever inwoners - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

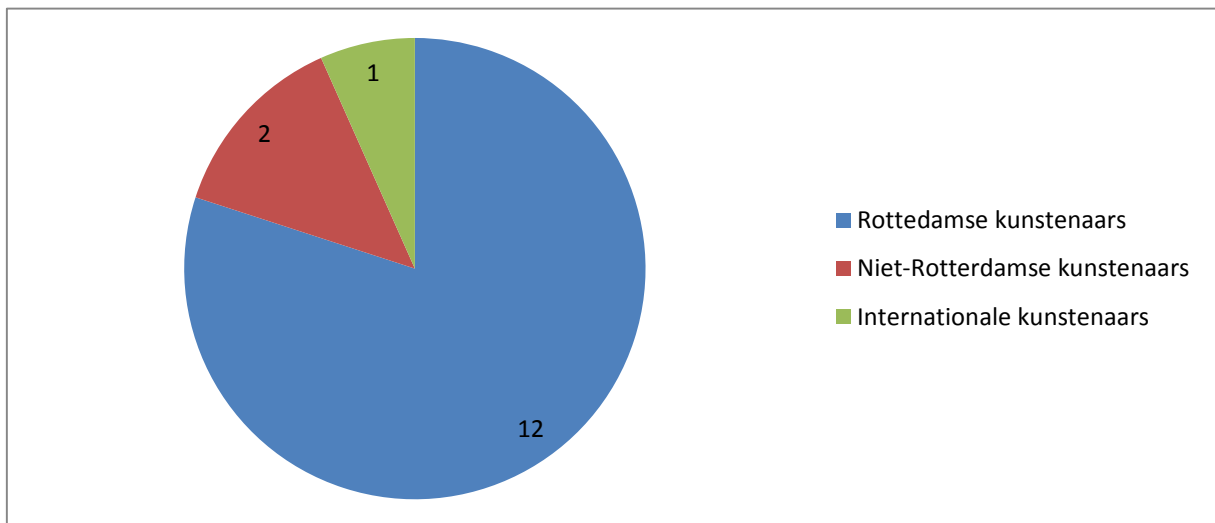

4.5.6 Kunstenaars

In twaalf wijken zijn kunstenaars de opdrachtgever voor (in totaal vijftien) beeldende kunstwerken in de openbare ruimte. Op de wijken Bospolder (twee kunstwerken) en Middelland (vier kunstwerken) na, staat in de elk van de twaalf wijken één kunstwerk waar een kunstenaar de opdracht voor gegeven heeft. Wanneer we kijken naar de herkomst van de kunstenaars die deze kunstwerken gemaakt hebben blijkt dat twaalf van de kunstenaars Rotterdams zijn, twee zijn niet-Rotterdams en één kunstenaar is internationaal (zie *Cirkeldiagram 45: herkomst kunstenaar bij opdrachtgever kunstenaars - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*).

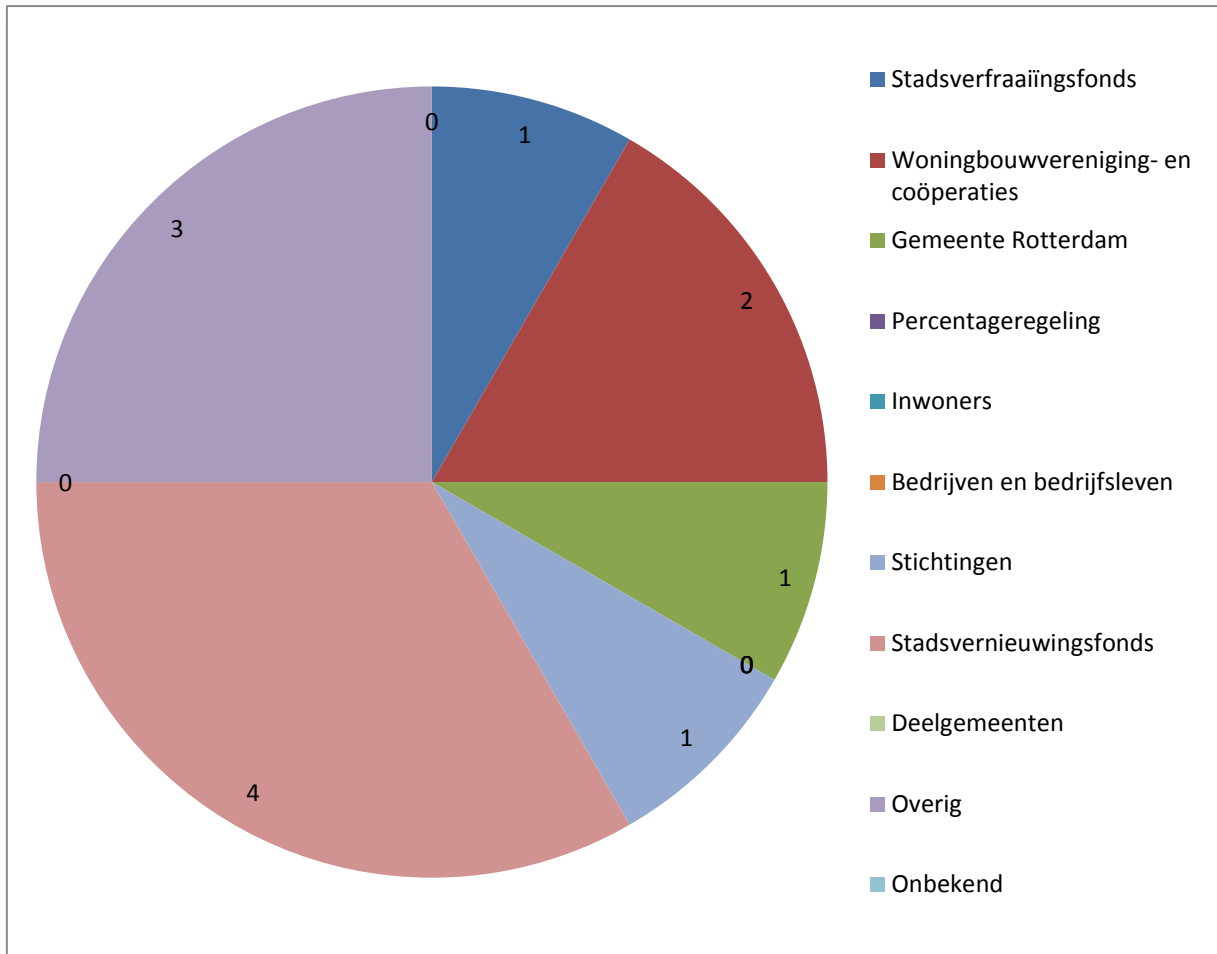
De kunstenaars financieren de kunstwerken niet zelf. Uit *Cirkeldiagram 46: financiering bij kunstenaars als opdrachtgever - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012* blijkt dat vier van de kunstwerken door het Stadsvernieuwingsfonds werden gefinancierd, twee door woningbouwverenigingen en -coöperaties, één door het Stadsverfraaiingsfonds, één door de gemeente Rotterdam en één door de inwoners van de wijk. Drie kunstwerken werden op een andere manier gefinancierd.

Cirkeldiagram 45: herkomst kunstenaar bij opdrachtgever kunstenaar - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

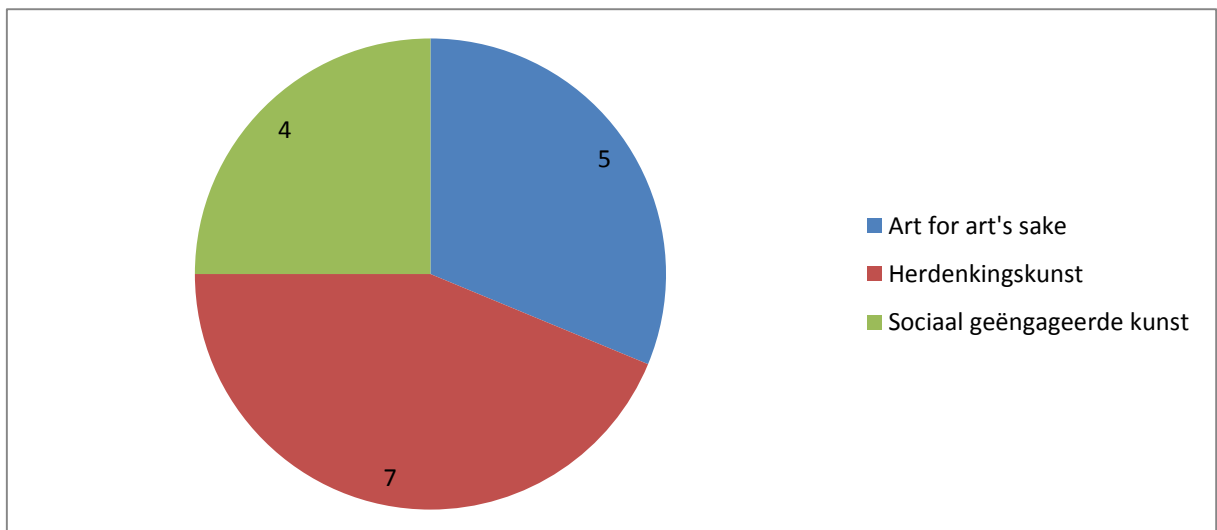

Kunstenaars hebben zowel voor 'art for art's sake' kunst, als voor herdenkingskunst en sociaal geëngageerde kunst opdracht gegeven: zeven kunstwerken zijn herdenkingskunstwerken, vijf kunstwerken zijn 'art for art's sake' kunstwerken en vier kunstwerken zijn sociaal geëngageerde kunstwerken (zie *Cirkeldiagram 47: typen beeldende kunst door kunstenaar - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*).

Cirkeldiagram 46: financiering bij kunstenaars als opdrachtgever – aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

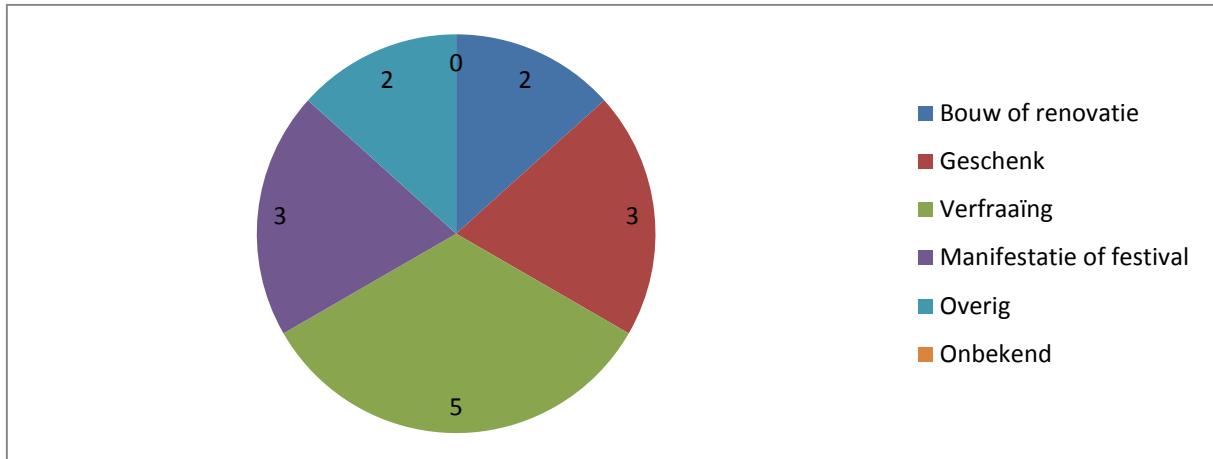
Cirkeldiagram 47: typen beeldende kunst door kunstenaar - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

De motivatie die de kunstenaars hebben om beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken te laten plaatsen is divers (zie *Cirkeldiagram 48: opdracht door kunstenaars - aantal kunstwerken in de*

openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012). Zo worden vijf kunstwerken geplaatst ter verfraaiing, drie kunstwerken zijn een geschenk en nog eens drie zijn geplaatst naar aanleiding van een manifestatie of festival en twee kunstwerken zijn geplaatst tijdens de bouw of renovatie van een wijk

Cirkeldiagram 48: motivatie kunst door kunstenaars - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

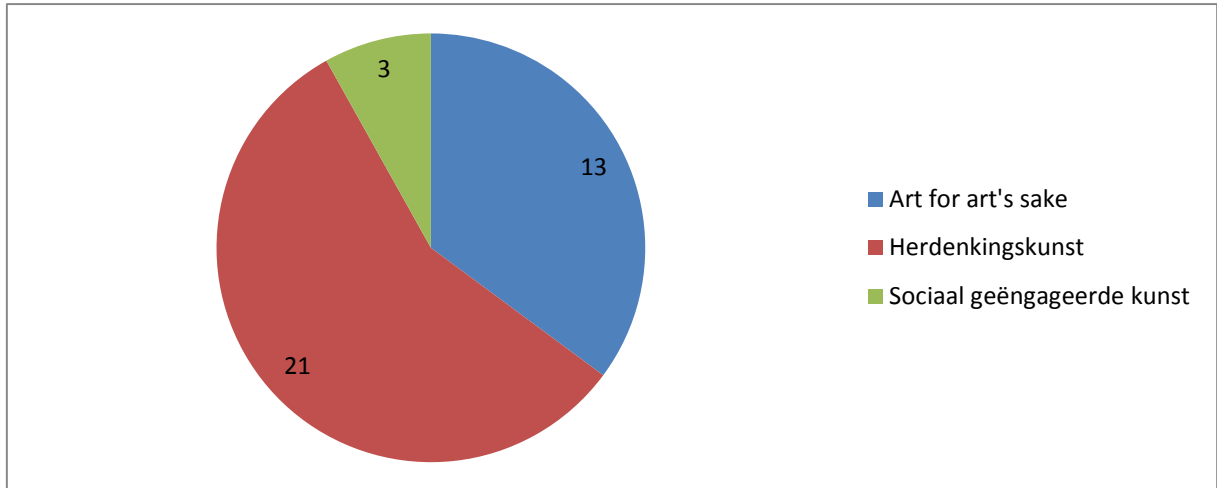

4.5.7 Stichtingen

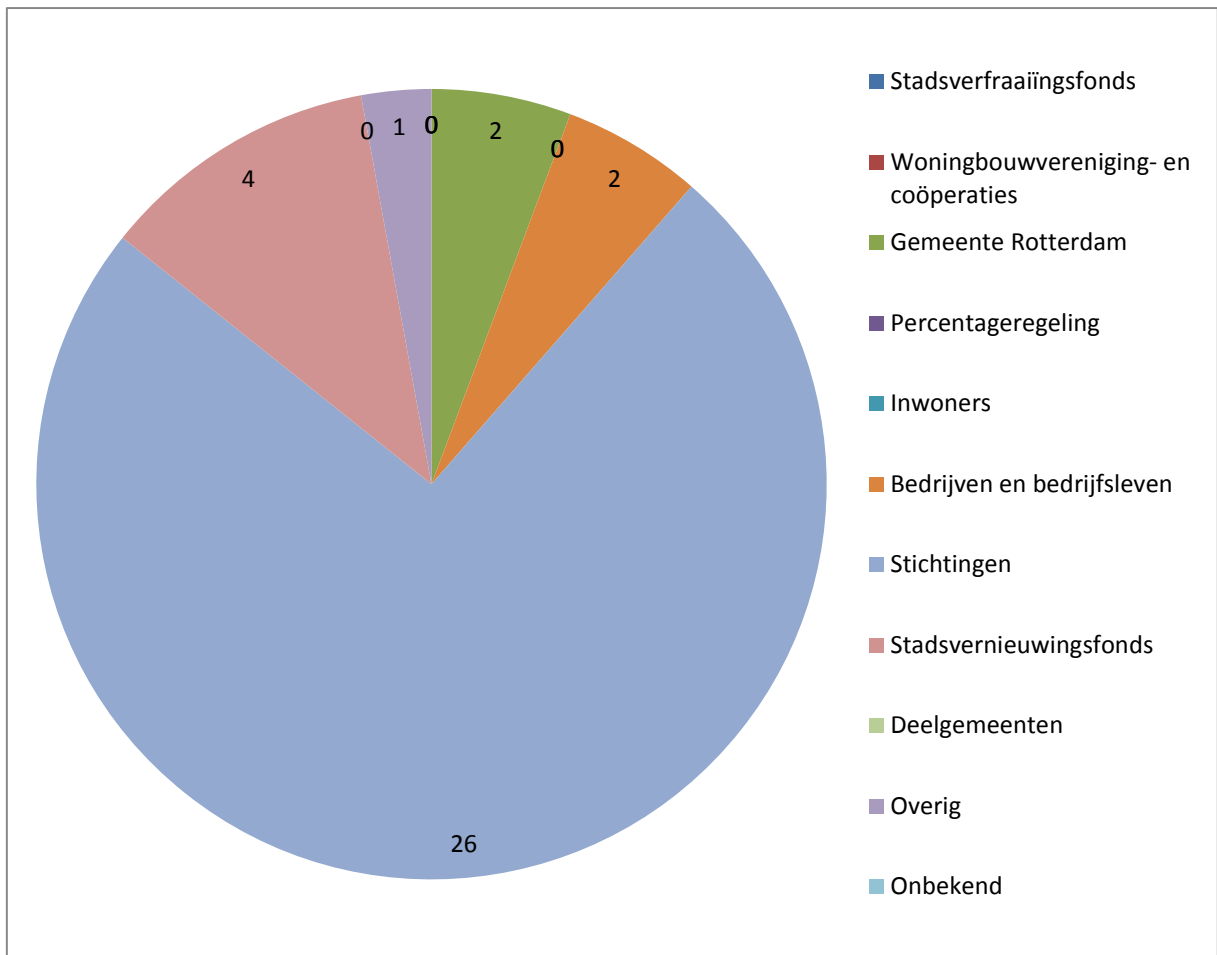
In de openbare ruimte van zeventien wijken staan (in totaal 37) beeldende kunstwerken waar stichtingen opdracht voor hebben gegeven. In zes wijken is het aantal kunstwerken wat door een stichting is geplaatst vrij hoog. Namelijk in Nieuw Crooswijk (drie kunstwerken), Oud Crooswijk (drie kunstwerken), Oude Westen (drie kunstwerken), Cool (zeven kunstwerken), Nieuwe Werk (vier kunstwerken) en Stadsdriehoek (vijf kunstwerken). Uit *Cirkeldiagram 49: typen beeldende kunst door stichtingen - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012* kan afgelezen worden dat de meeste kunstwerken waar stichtingen opdracht voor hebben gegeven herdenkingskunstwerken zijn: 21 kunstwerken in totaal. Daarnaast hebben ze opdracht gegeven voor de plaatsing van twaalf 'art for art's sake' kunstwerken en drie sociaal geëngageerde kunstwerken.

De stichtingen zijn niet alleen opdrachtgever voor beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken, ze zijn ook een grote financieringspartij voor deze kunstwerken: 26 van de 37 kunstwerken waar stichtingen de opdracht voor hebben geven zijn gefinancierd door de stichtingen zelf (zie *Cirkeldiagram 50: financiering bij opdrachtgever stichtingen - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*). In paragraaf 4.8 *Financieringspartijen* komen we uitgebreid terug op stichtingen als financieringspartij.

Cirkeldiagram 49: typen beeldende kunst door stichtingen - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

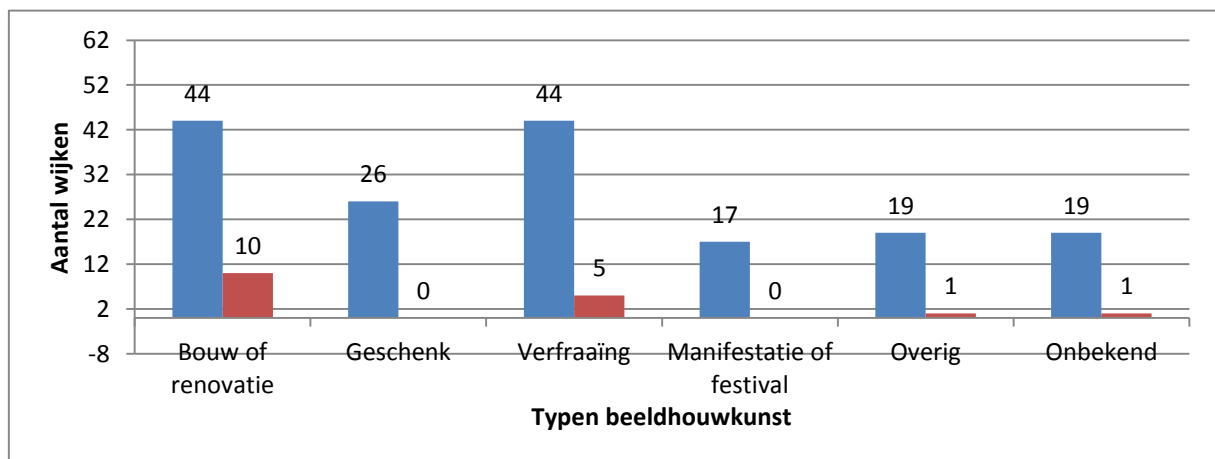
Cirkeldiagram 50: financiering bij opdrachtgever stichtingen - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

4.6 Motivatie

Alle beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van de deelgemeente van Rotterdam zijn geplaatst met een achterliggende motivatie. Voor het onderzoek onderscheiden we vier motivaties. Namelijk plaatsing van een kunstwerk bij bouw of renovatie, het kunstwerk is geschonken, het kunstwerk is geplaatst ter verfraaiing van de wijk of het kunstwerk is geplaatst naar aanleiding van een manifestatie of festival (en er is nog de verzamelcategorie 'divers'). Al deze motivaties voor beeldende kunst komen voor in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam, maar de ene motivatie komt veel vaker voor dan de andere. Zo kunnen we uit *Staaftdiagram 7: motivatie voor kunst - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012* aflezen dat de motivaties 'bouw en renovatie' (in 44 wijken en met 143 kunstwerken) en 'verfraaiing' (in 44 wijken met 142 kunstwerken) verreweg het meest voorkomend zijn in Rotterdam. In onderstaande subparagrafen wordt bij elk van de motivaties uitgebreid stilgestaan.

Staaftdiagram 7: motivatie voor kunst - aantal wijken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

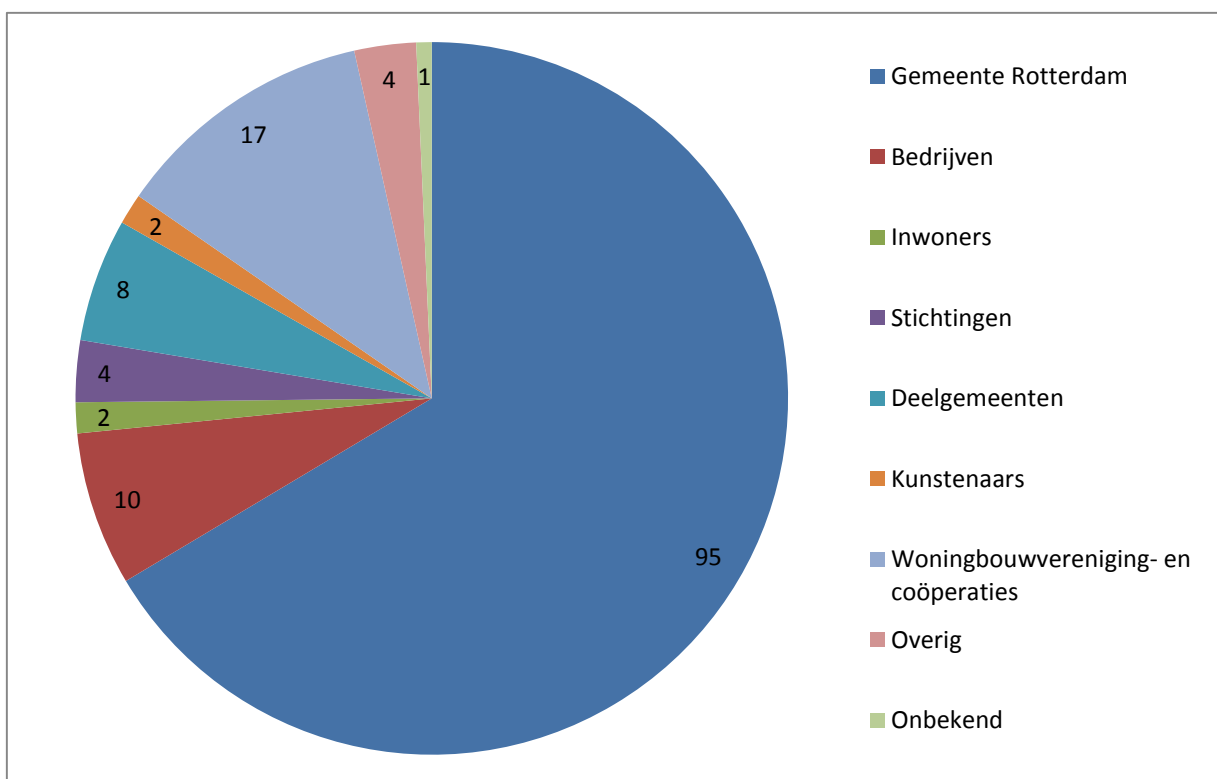
4.6.1 Bouw of renovatie

In de openbare ruimte van 44 wijken staan in totaal 143 beeldende kunstwerken die geplaatst zijn bij de (afronding van) bouw of renovatie van een pand, park, straat of deel van de wijk. In tien wijken is zelfs alleen maar kunst geplaatst met deze motivatie als grondslag. Namelijk in: Overschie (één kunstwerk), Hillegersberg-Noord (zes kunstwerken), Molenlaankwartier (twee kunstwerken), Schiebroek (twee kunstwerken), Nesselande (één kunstwerk), Prinsenland (één kunstwerk), Schiemonnd/Lloyd kwartier (één kunstwerk), Zuidplein (één kunstwerk), Feijenoord (één kunstwerk) en Groot IJsselmonde (één kunstwerk). Wanneer we de variabele 'opdrachtgever' erbij betrekken, blijkt dat de gemeente Rotterdam de grootse opdrachtgever is voor het plaatsen van beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam bij bouw of renovatie. De gemeente heeft

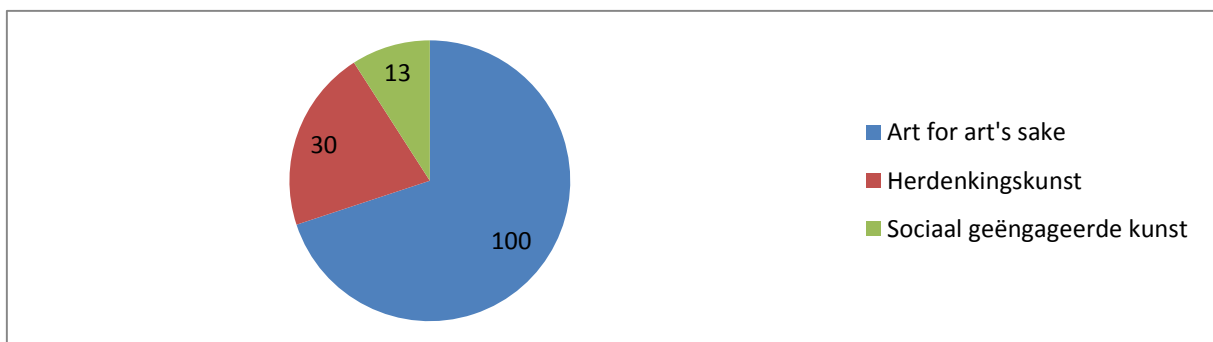
opdracht gegeven voor het plaatsen van 95 kunstwerken bij bouw of renovatie, zie *Cirkeldiagram 51: opdrachtgever bij bouw of renovatie - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*.

Het meest voorkomende type beeldende kunst bij plaatsing van kunst bij bouw of renovatie is 'art for art's sake', zie *Cirkeldiagram 52: typen beeldende kunst bij bouw of renovatie - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*. Honderd 'art for art's sake' kunstwerken worden in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam geplaatst bij de bouw of renovatie van deze wijken. Daarnaast worden dertig herdenkingskunstwerken en dertien sociaal geëngageerde kunstwerken geplaatst bij bouw of renovatie.

Cirkeldiagram 51: opdrachtgever bij bouw of renovatie - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

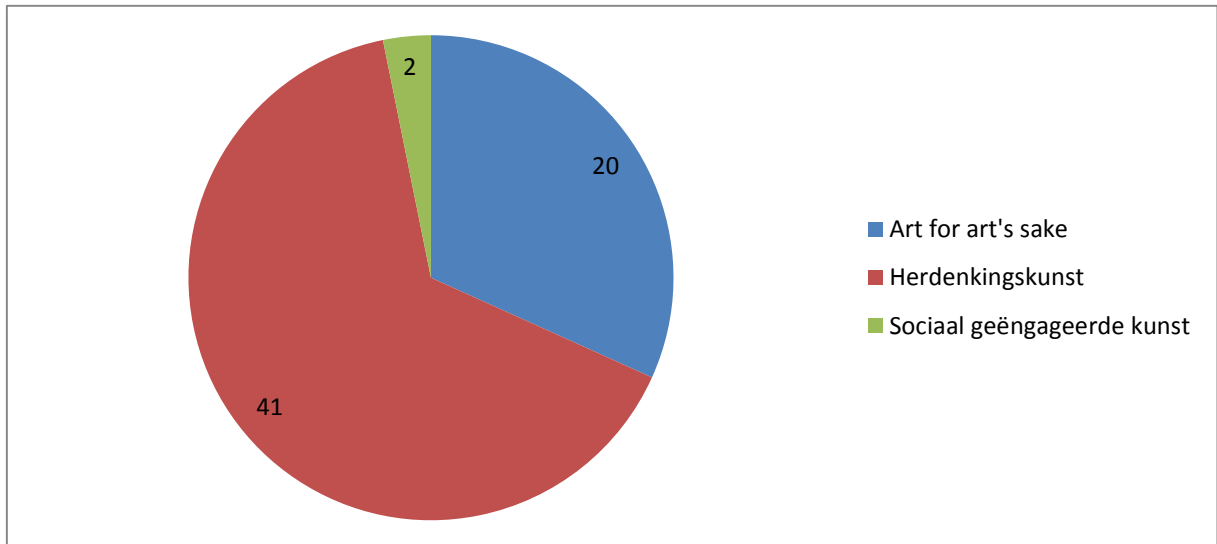
Cirkeldiagram 52: typen beeldende kunst bij bouw of renovatie - aantal kunstwerken

4.6.2 Geschenk

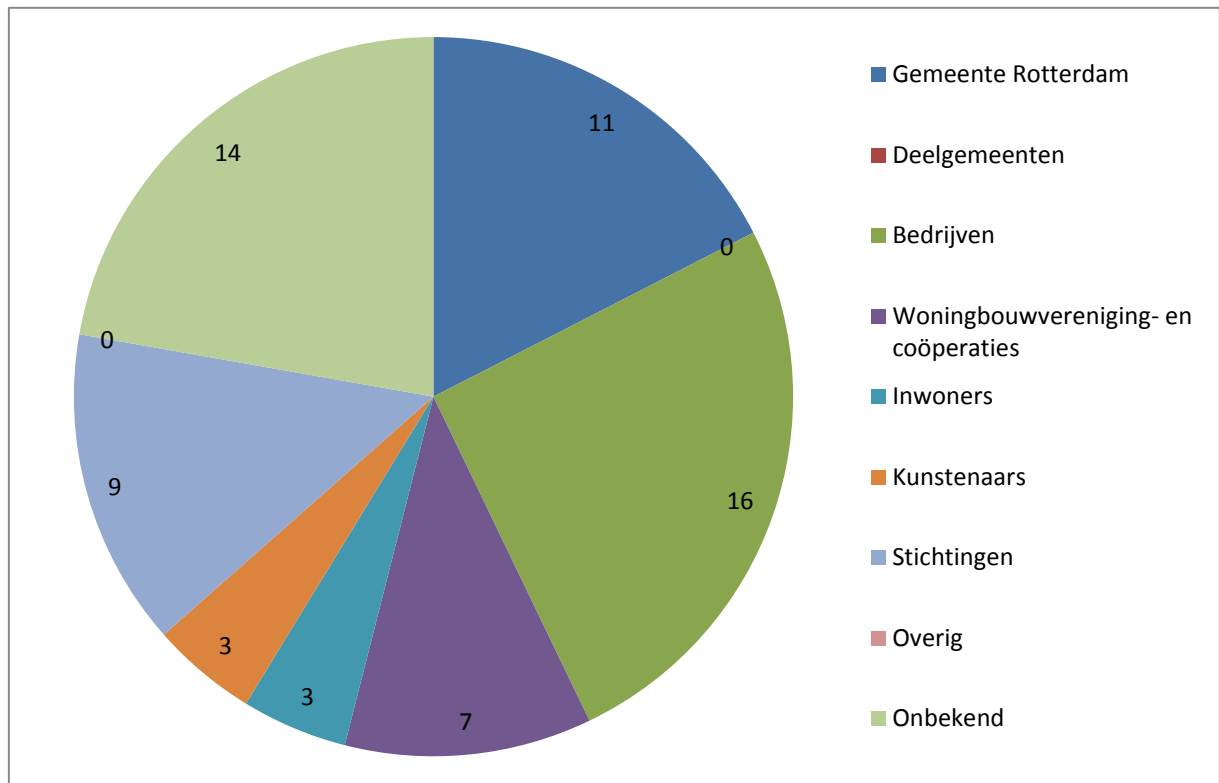
In de openbare ruimte van 26 van de 62 wijken staat beeldende kunst (63 kunstwerken in totaal) die is geschonken door een organisatie, een individu, stichting, enzovoorts binnen de gemeente Rotterdam. In vier wijken is, in verhouding tot de andere wijken, veel geschonken kunst geplaatst, namelijk in Cool (dertien kunstwerken), Nieuwe Werk (zes kunstwerken), Stadsdriehoek (acht kunstwerken) en Noordereiland (vier kunstwerken). Wanneer we kijken naar de typen kunstwerken die zijn geschonken, dan blijkt dat verreweg de meeste geschonken kunstwerken herdenkingskunstwerken zijn. 41 in totaal om precies te zijn. Daarnaast zijn twintig 'art for art's sake' kunstwerken en twee geëngageerde kunstwerken geschonken (zie *Cirkeldiagram 53: typen beeldende kunst bij geschenk - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*).

Cirkeldiagram 53: typen beeldende kunst bij geschenk - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

In principe kan 'iedereen' een kunstwerk schenken en dat blijkt ook uit de diversiteit van de uitkomst van de analyse. Zo hebben bedrijven zestien kunstwerken geschonken, de gemeente Rotterdam elf, stichtingen negen, woningbouwverenigingen en -coöperaties zeven, kunstenaars drie en inwoners ook drie. Zie *Cirkeldiagram 54: geschenk door opdrachtgever - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*.

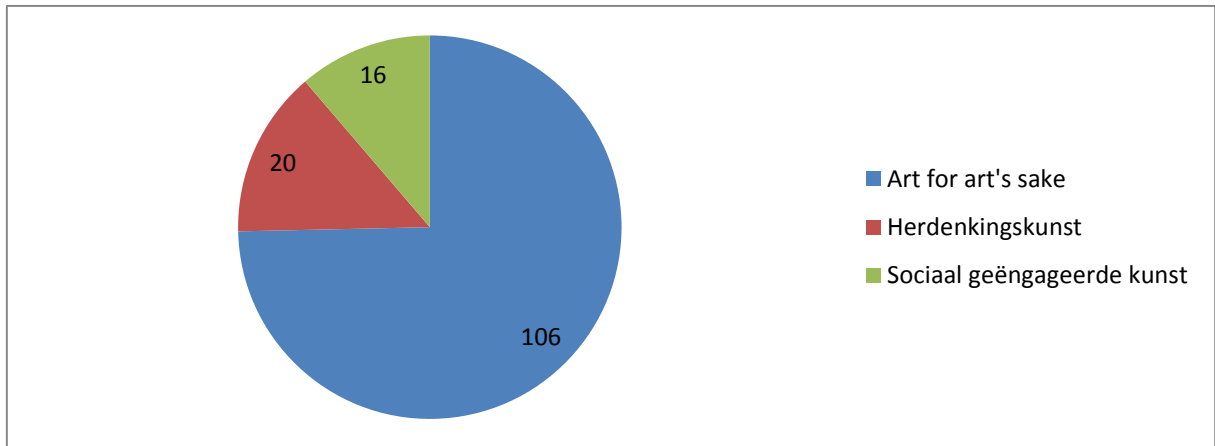
Cirkeldiagram 54.: geschenk door opdrachtgevers - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

4.6.3 Verfraaiing

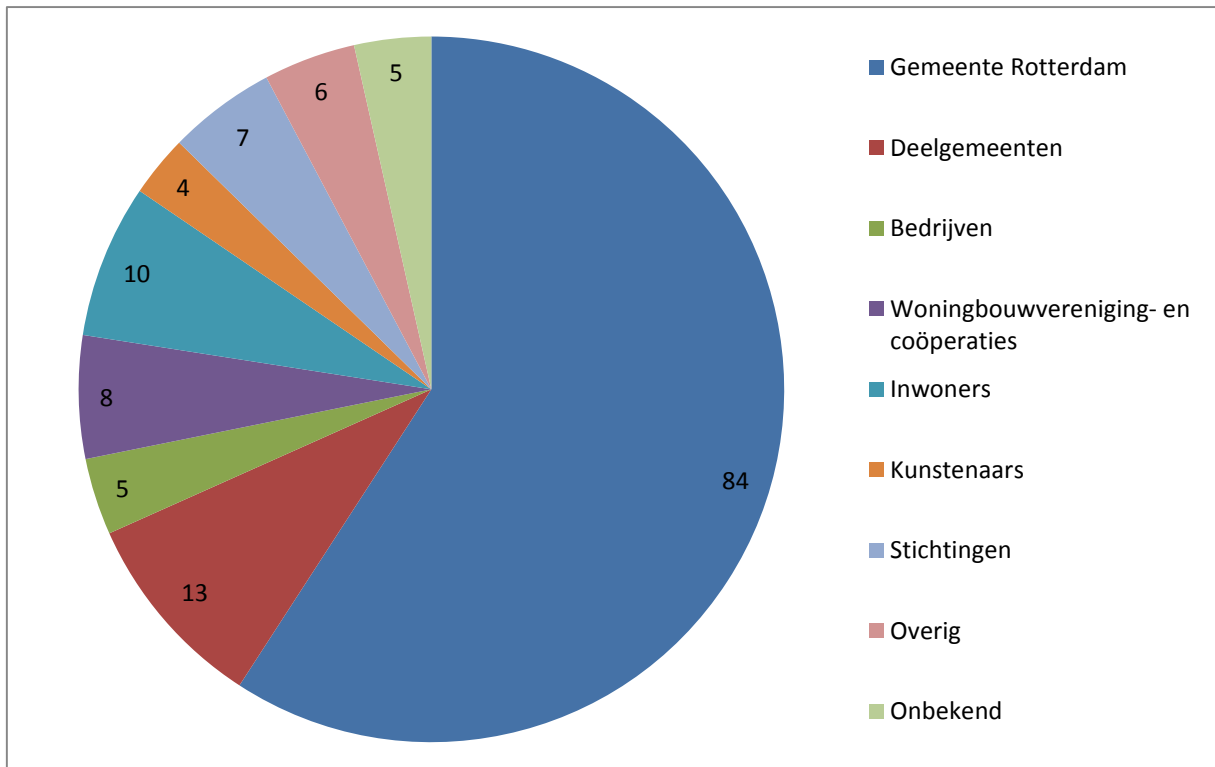
In de openbare ruimte van 44 wijken staat beeldende kunst (in totaal 142 kunstwerken) die ter verfraaiing of ter verbetering van de leefomgeving is geplaatst. In vijf wijken is zelfs alle kunst met deze motivatie geplaatst, namelijk in Zestienhoven (één kunstwerk), Liskwartier (één kunstwerk), De Esch (één kunstwerk), Zuiderpark (twee kunstwerken) en Oud IJsselmonde (één kunstwerk). Daarnaast staat in de wijken Oude Noorden (negentien kunstwerken), Cool (zeventien kunstwerken), Bloemhof (9 kunstwerken) en Katendrecht (acht kunstwerken) in verhouding tot de andere wijken veel kunst die geplaatst is ter verfraaiing. Wanneer we dieper ingaan op de kunstwerken blijkt dat 106 van de 142 beeldende kunstwerken die in de openbare ruimte van de wijken zijn geplaatst 'art for art's sake' kunstwerken zijn, zie *Cirkeldiagram 55: typen beeldende kunst ter verfraaiing - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*. Verreweg de meeste kunstwerken zijn dus niet alleen geplaatst ter verfraaiing van de wijk, maar ze zijn ook geplaatst puur om de kunst. Daarnaast zijn er twintig herdenkingskunstwerken geplaatst ter verfraaiing van de wijken en zestien beeldende kunstwerken zijn voorbeelden van sociaal geëngageerde kunst.

Cirkeldiagram 55 typen beeldende kunst ter verfraaiing - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

Uit Cirkeldiagram 56: verfraaiing door opdrachtgevers - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012 blijkt dat de gemeente Rotterdam de grootste opdrachtgever is van beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken ter verfraaiing. De gemeente Rotterdam gaf opdracht voor het plaatsen van 84 kunstwerken ter verfraaiing van de wijken. Daarnaast gaven de deelgemeenten dertien opdrachten ter verfraaiing, inwoners tien opdrachten, woningbouwverenigingen en -coöperaties acht opdrachten, stichtingen zeven opdrachten, bedrijven vijf opdrachten en kunstenaars vier opdrachten ter verfraaiing.

Cirkeldiagram 56: verfraaiing door opdrachtgevers - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam

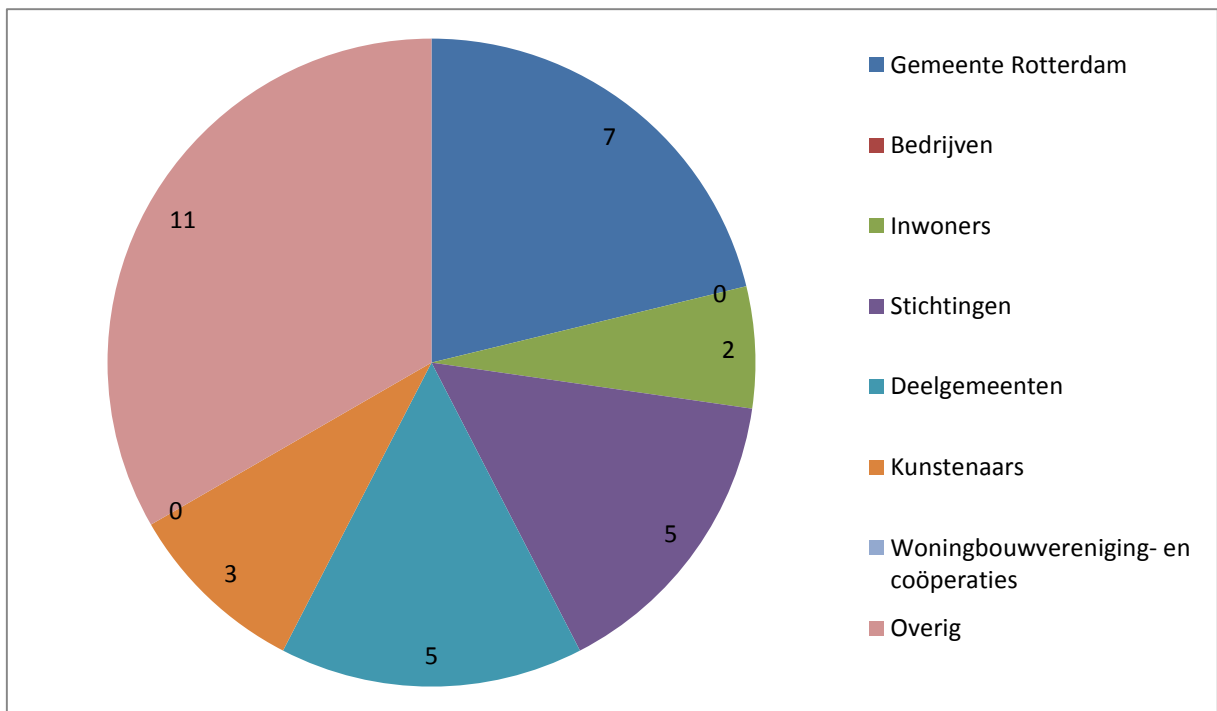

4.6.4 Manifestatie of festival

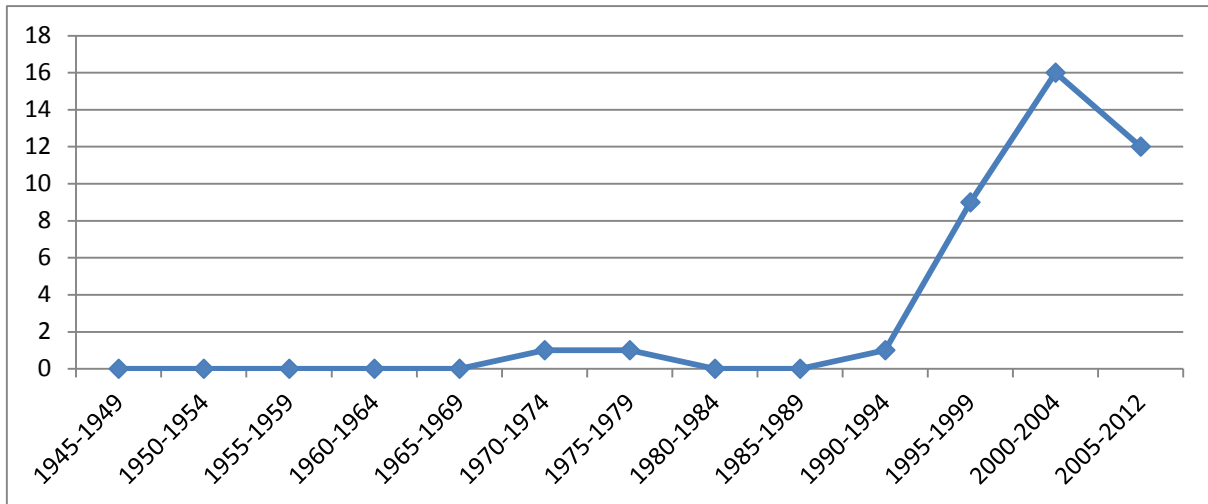
Tot slot is er beeldende kunst die is geplaatst naar aanleiding van een manifestatie of festival. Dit is in zeventien wijken het geval, met in totaal veertig kunstwerken. In drie wijken is, in verhouding tot de andere wijken, meer kunst geplaatst met deze motivatie. Namelijk in Oude Westen (zes kunstwerken), Cool (acht kunstwerken) en Wielewaal (vier kunstwerken). Wanneer we kijken naar de opdrachtgevers van de kunstwerken, dan blijken deze zeer divers te zijn. Zoals in *Cirkeldiagram 57: opdrachtgever bij manifestatie of festival - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012* afgelezen kan worden, zijn elf van de kunstwerken geplaatst door allerlei verschillende opdrachtgevers, zeven kunstwerken zijn geplaatst in opdracht van de gemeente Rotterdam, vijf door deelgemeenten en vijf door stichtingen, drie door kunstenaars en twee door inwoners.

Wanneer we de kunstwerken langs de tijdslijn leggen, dan blijkt dat het plaatsen van kunst tijdens een manifestatie of festival echt iets is van de laatste jaren, zie *Lijngrafiek 14: kunst bij manifestatie of festival - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*. Manifestaties en festivals zijn altijd al in Rotterdam gehouden, misschien de laatste jaren wel wat meer dan in vroeger tijden, maar pas sinds de periode 1995-1999 speelt beeldende kunst in de openbare ruimte daar een rol in. Overigens zien we ook bij deze motivatie een daling van de plaatsing van beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken na de eeuwwisseling.

Cirkeldiagram 57: opdrachtgever bij manifestatie of festival - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

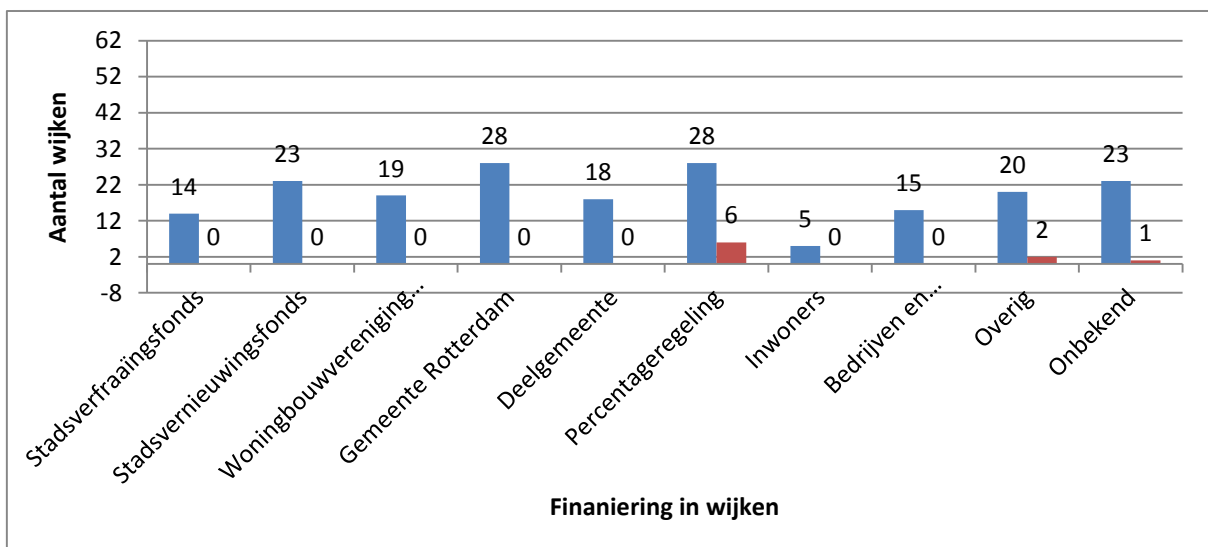
Lijngrafiek 14: kunst bij manifestatie of festival – aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

4.7 Financiering

In voorgaande paragrafen is al kort stil gestaan bij de financiering van beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam. In deze paragraaf wordt uitgebreider stilgestaan bij de verschillende financieringspartijen. In het onderzoek worden tien financieringspartijen onderscheiden: het Stadsverfraaiingsfonds, het Stadsvernieuwingsfonds, woningbouwverenigingen en -coöperaties, de gemeente Rotterdam, deelgemeenten, de procentageregeling, inwoners, bedrijven en stichtingen (en de groep 'overig'). *Staafdiagram 8: Financieringspartijen - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012* laat duidelijk zien dat een aantal financieringspartijen meer kunstwerken financieren dan andere. In onderstaande subparagrafen worden de verschillen per financieringspartij uiteengezet.

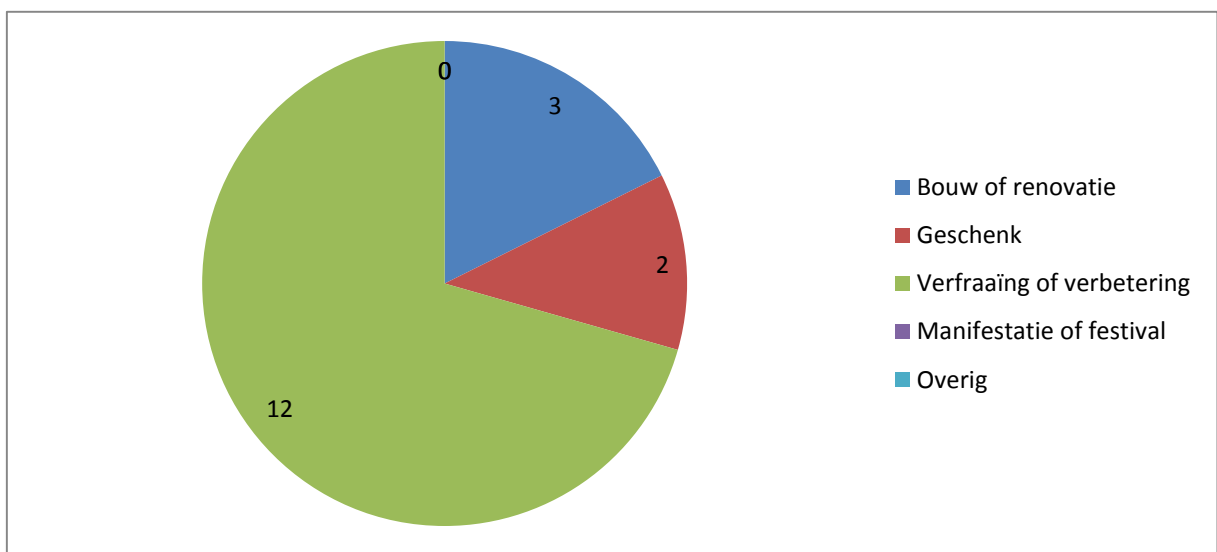
Staafdiagram 8.: financieringspartijen - aantal wijken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

4.7.1 Stadsverfraaiingsfonds

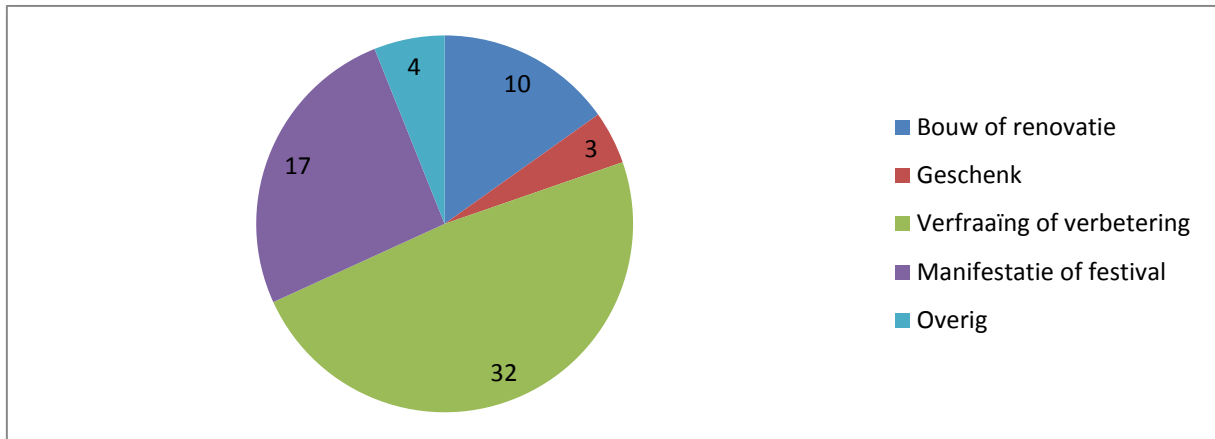
In de openbare ruimte van veertien wijken staat beeldende kunst die gefinancierd is door het Stadsverfraaiingsfonds (zie *Staafdiagram 8: Financieringspartijen - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*). In totaal zijn dit zeventien kunstwerken. Het Stadsverfraaiingsfonds is overduidelijk gebruikt voor de aanschaf van kunstwerken om de wijken letterlijk te verfraaien. Twaalf van de in totaal zeventien kunstwerken die door middel van het Stadsverfraaiingsfonds gefinancierd zijn, zijn geplaatst met de motivatie om de wijk te verfraaien, zie *Cirkeldiagram 58: opdracht bij Stadsverfraaiingsfonds*.

Cirkeldiagram 58: opdracht bij Stadsverfraaiingsfonds - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

4.7.2 Stadsvernieuwingsfonds

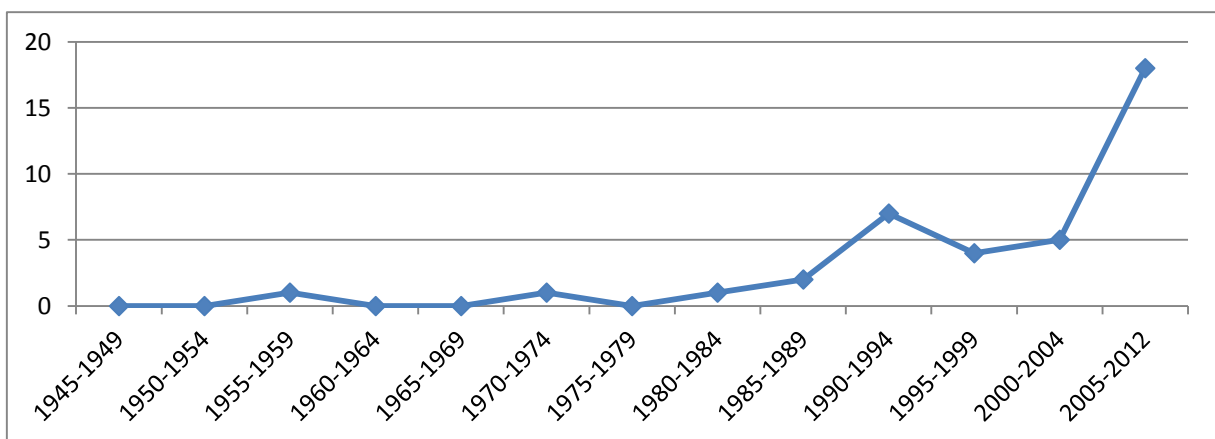
Tussen de perioden 1985-1989 en 2000-2004 werden in de openbare ruimte van 23 wijken 66 beeldende kunstwerken gefinancierd vanuit het Stadsvernieuwingsfonds, zie *Staafdiagram 8: Financieringspartijen - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*. Vijf wijken hebben in verhouding tot de andere wijken aanzienlijk meer kunst die het Stadsvernieuwingsfonds heeft gefinancierd dan de andere wijken. Namelijk: Oude Noorden (zeventien kunstwerken), Bospolder (vier kunstwerken), Cool (zes kunstwerken), Wielewaal (vier kunstwerken) en Noordereiland (acht kunstwerken). Uit *Cirkeldiagram 59: opdracht bij Stadsvernieuwingsfonds - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012* kan afgelezen worden dat 32 van de 66 kunstwerken zijn geplaatst ter verfraaiing van de wijk, zeventien kunstwerken zijn geplaatst naar aanleiding van een manifestatie of festival, tien kunstwerken bij bouw en/of renovatie van de wijk en drie kunstwerken zijn een geschenk.

4.7.3 Woningbouwverenigingen en -coöperaties

Zoals we in paragraaf 4.6 *Opdrachtgevers* hebben gezien, hebben woningbouwverenigingen en -coöperaties opdracht gegeven voor 34 beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van zeventien wijken. Het bijzondere is dat ze in negentien wijken en in totaal 39 kunstwerken gefinancierd hebben. Ze hebben dus meer kunstwerken gefinancierd dan waartoe ze opdracht hebben gegeven. Met andere woorden: ze hebben kunstwerken gefinancierd waar andere partijen de opdracht voor gegeven hebben. In de openbare ruimte van drie wijken staat aanzienlijk meer kunst die door woningbouwverenigingen en -coöperaties gefinancierd is dan de andere wijken. Namelijk: Oude Noorden (acht kunstwerken), Nieuwe Westen (zes kunstwerken) en Cool (drie kunstwerken). Het gros van de kunstwerken dat door de woningbouwverenigingen en -coöperaties wordt gefinancierd, is gefinancierd vanaf de periode 1990-1994, zie *Lijngrafiek 15: financieringspartij woningbouwverenigingen en -coöperaties - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*

Lijngrafiek 15: financieringspartij woningbouwverenigingen en -coöperaties - in tijdsperioden

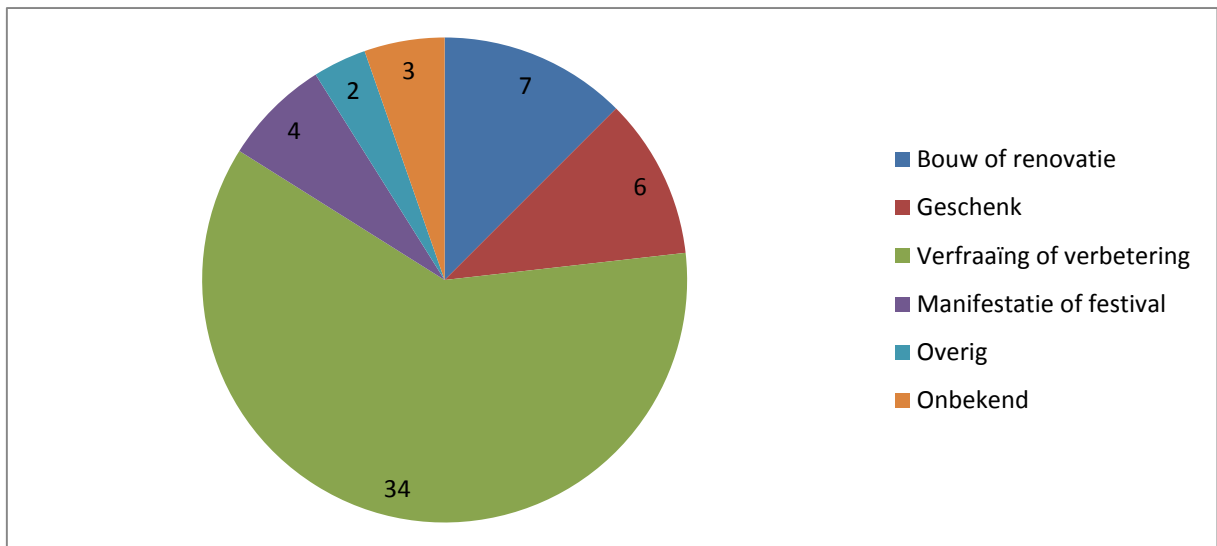

4.7.4 Gemeente Rotterdam

In de openbare ruimte van 28 wijken staan in totaal 56 kunstwerken die direct zijn gefinancierd door de gemeente Rotterdam. Vier wijken hebben aanzienlijk meer kunstwerken van deze financieringspartij dan de andere wijken. Namelijk : Oude Westen (zeven kunstwerken), Cool (zeven kunstwerken), Nieuwe Werk (zes kunstwerken) en Katendrecht (vier kunstwerken).

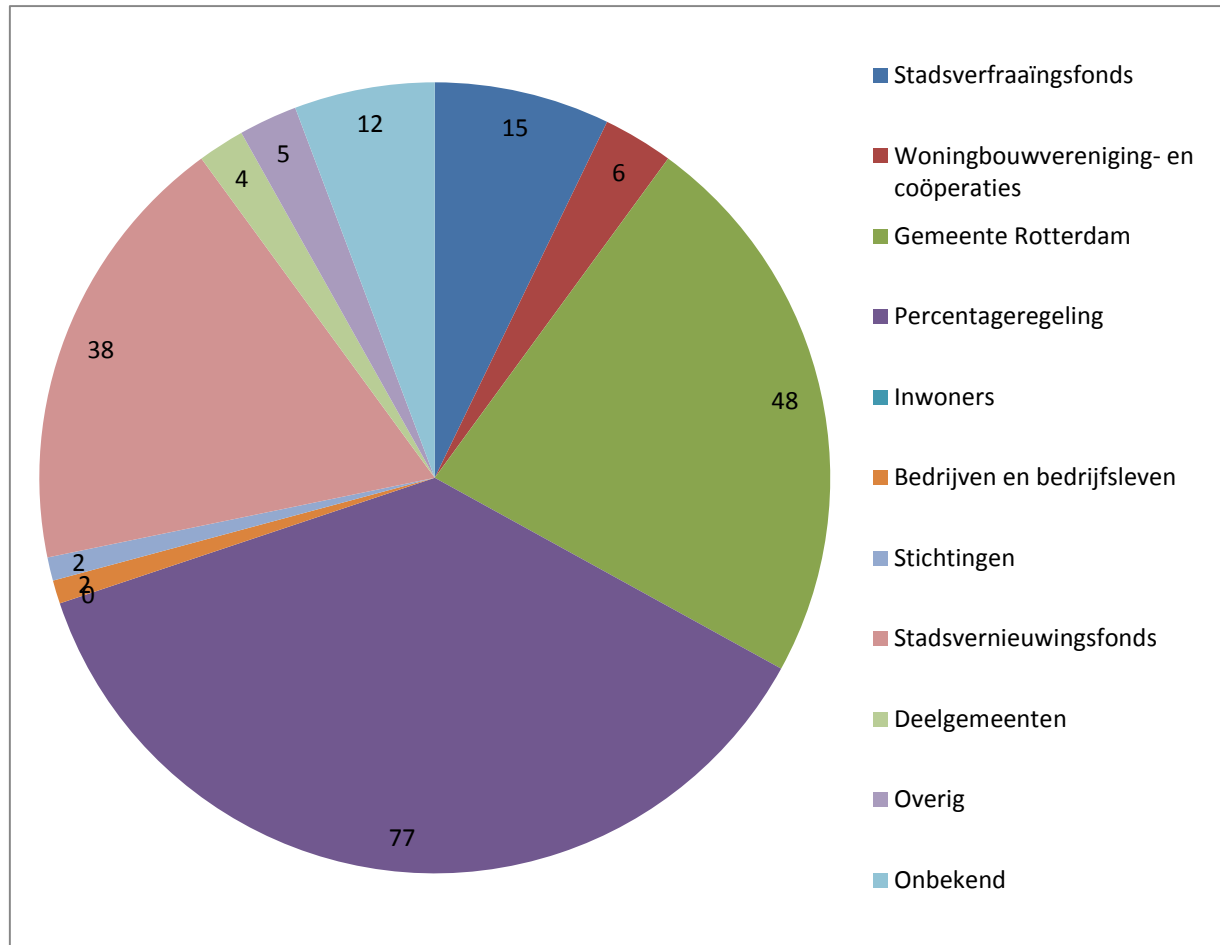
De gemeente Rotterdam is met 34 kunstwerken verreweg de grootste financieringspartij voor kunstwerken ter verfraaiing van wijken (*Cirkeldiagram 60: motivatie bij financieringspartij gemeente Rotterdam - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*). Daarnaast heeft de gemeente zes kunstwerken geschonken, hebben ze zeven kunstwerken gefinancierd bij de bouw of renovatie van een wijk en vier kunstwerken naar aanleiding van een manifestatie of festival.

Cirkeldiagram 60: motivatie bij financieringspartij gemeente Rotterdam - aantal wijken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

De gemeente Rotterdam financiert echter lang niet alle kunstwerken waar ze de opdracht voor heeft gegeven zelf. Dit wordt duidelijk wanneer we kijken naar het verband tussen de opdrachtgever en de financieringspartij, zie *Cirkeldiagram 61: Opdrachtgever gemeente Rotterdam versus financieringspartijen - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*. Van de 209 beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam waar de gemeente de opdracht voor geeft, financiert ze daadwerkelijk 48 kunstwerken.

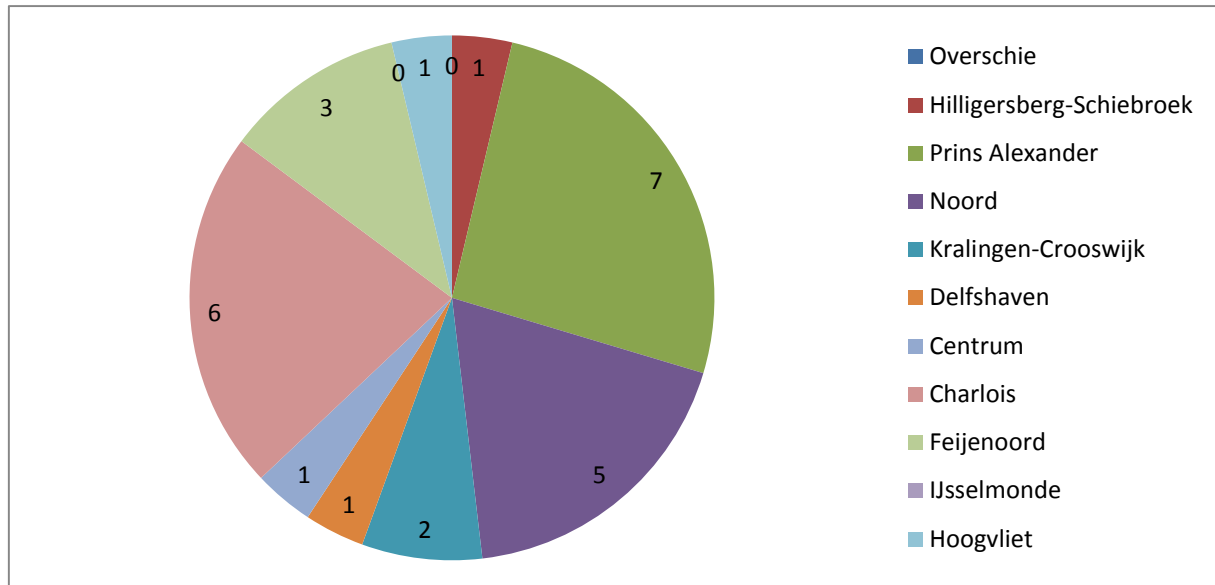
Cirkeldiagram 61 opdrachtgever gemeente Rotterdam - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

4.7.5 Deelgemeenten

In de openbare ruimte van achttien wijken staat beeldende kunst (in totaal 27 kunstwerken) die is gefinancierd door een deelgemeente. Hierin vallen zeven wijken op omdat daar, in verhouding tot de andere wijken, veel kunst staat die gefinancierd is door deelgemeenten. Namelijk: Zevenkamp (vijf kunstwerken), Oude Noorden (drie kunstwerken) en Bloemhof (drie kunstwerken). Omdat we het hier hebben over financiering van beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken door *deelgemeenten* is het interessant om niet alleen naar de kunstwerken per wijk te kijken, maar ook per deelgemeenten. Uit *Cirkeldiagram 62: financieringspartij deelgemeenten - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012* blijkt dat deelgemeente Prins Alexander (met in totaal zeven kunstwerken), Charlois (met zes kunstwerken) en Noord (met vijf kunstwerken) de grootste financieringspartijen van de deelgemeenten zijn. De deelgemeenten Overschie en IJsselmonde zijn beide met nul kunstwerken de kleinste financieringspartijen van de deelgemeenten.

Cirkeldiagram 62: financieringspartij deelgemeenten - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

Zoals we al in paragraaf 3.6 *Opdrachtgevers* hebben besproken, zijn de deelgemeenten die de opdracht hebben gegeven voor het plaatsen van beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken in verreweg de meeste gevallen ook de partijen die de kunstwerken daadwerkelijk financieren.

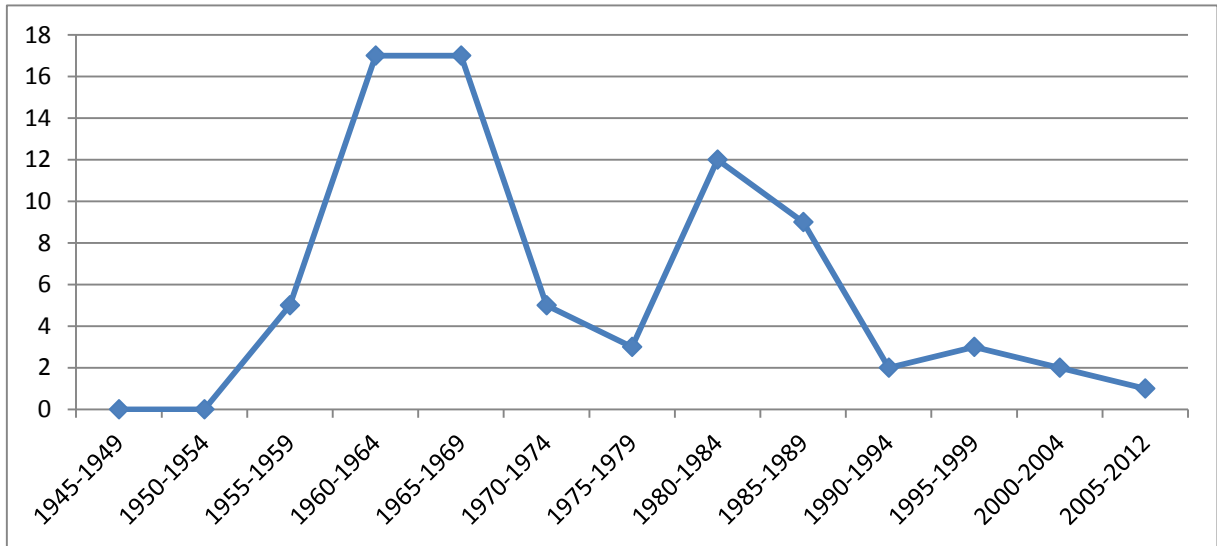
4.7.6 Percentageregeling

De percentageregeling is de financieringspartij van 79 beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van 28 wijken en is hiermee de grootste financieringspartij voor de wijken van Rotterdam. In zes wijken is alle kunst op deze wijze gefinancierd: Overschie (één kunstwerk), Hilligersberg-Noord (zes kunstwerken), Molenlaankwartier (twee kunstwerken), Schiebroek (twee kunstwerken), Feijenoord (één kunstwerk) en Groot IJsselmonde (één kunstwerk). In vijf wijken staat in verhouding tot de andere wijken veel kunst die door de percentageregeling gefinancierd is, namelijk in Hilligersberg-Noord (zes kunstwerken), Cool (vijf kunstwerken), Stadsdriehoek (negen kunstwerken), Hoogvliet Noord (elf kunstwerken) en Hoogvliet Zuid (veertien kunstwerken). Wanneer we dieper op deze financieringspartij in gaan, blijkt dat door de jaren heen sterke schommelingen te zien zijn in de financiering van beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van de wijken door deze partij, zie *Lijngrafiek. 16: percentageregeling aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*. De laatste jaren (vanaf 1995 - 1999) neemt het aantal beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van de wijken die zijn gefinancierd door de percentageregeling gestaag af.

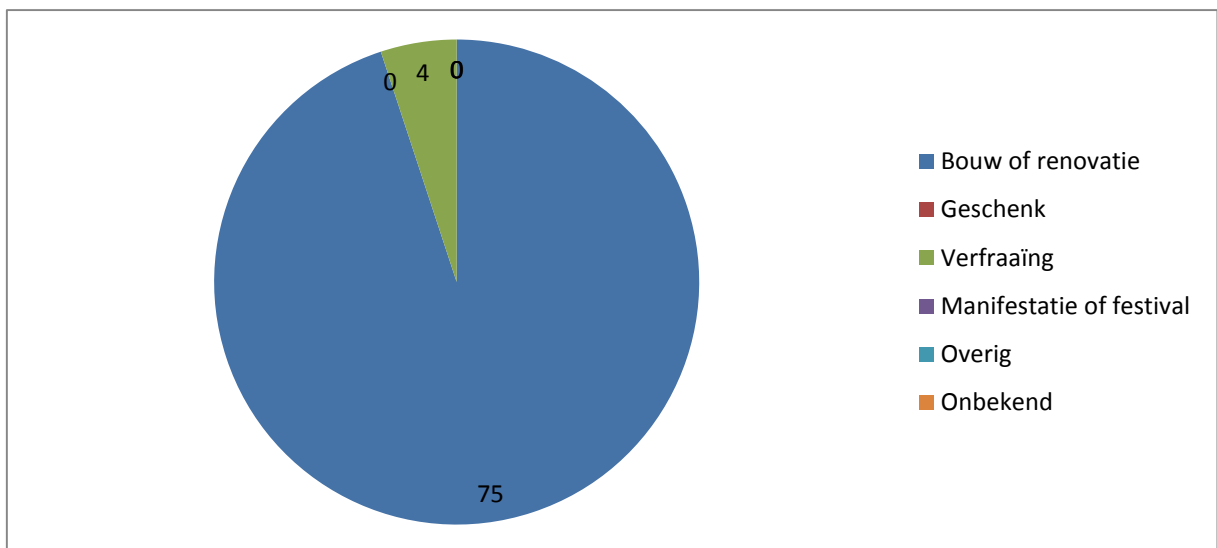
Bijna alle kunstwerken die gefinancierd zijn middels de percentageregeling, zijn geplaatst bij bouw of renovatie. 75 Van de 79 kunstwerken om precies te zijn (zie *Cirkeldiagram 63: opdracht bij*

percentageregeling - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012. De andere vier kunstwerken zijn geplaatst ter verfraaiing van de wijk.

Lijngrafiek 16: percentageregeling – aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

Cirkeldiagram 63: opdracht bij percentageregeling – aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

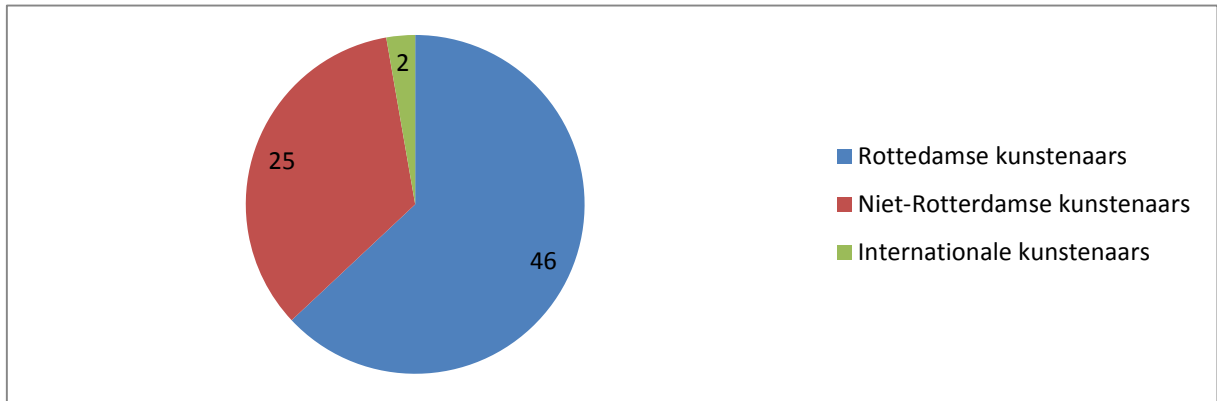

De gemeente Rotterdam heeft voor 77 van de kunstwerken die geplaatst zijn door middel van de percentageregeling de opdracht gegeven.

Tot slot is het nog interessant om te kijken naar de herkomst van de kunstenaars die deze kunstwerken hebben gemaakt. 46 van de kunstenaars zijn Rotterdamse kunstenaars, 25 zijn niet-Rotterdams en slechts twee kunstenaars zijn van internationale herkomst (zie *Cirkeldiagram 64*:

herkomst kunstenaars bij percentageregeling - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012).

Cirkeldiagram 64: herkomst kunstenaar bij percentageregeling - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

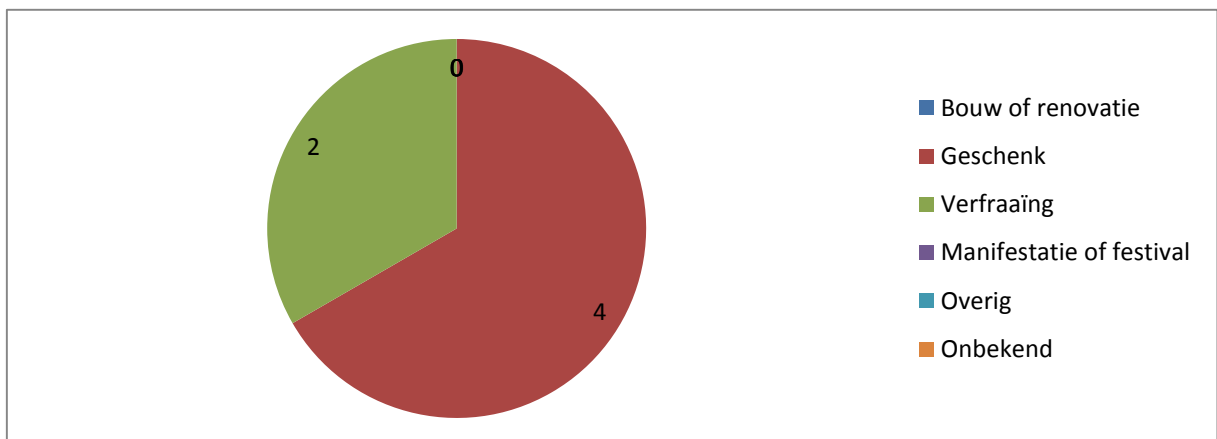

4.7.7 Inwoners

In de openbare ruimte van vijf wijken staan in totaal zes beeldende kunstwerken die door inwoners zijn gefinancierd. Namelijk in Provenierswijk (één kunstwerk), Oud Crooswijk (één kunstwerk), Rubroek (één kunstwerk), Nieuwe Werk (twee kunstwerken) en Noordereiland (één kunstwerk). Bijzonder hieraan is dat de inwoners één kunstwerk financieren waarvoor ze zelf niet de opdracht hebben gegeven.

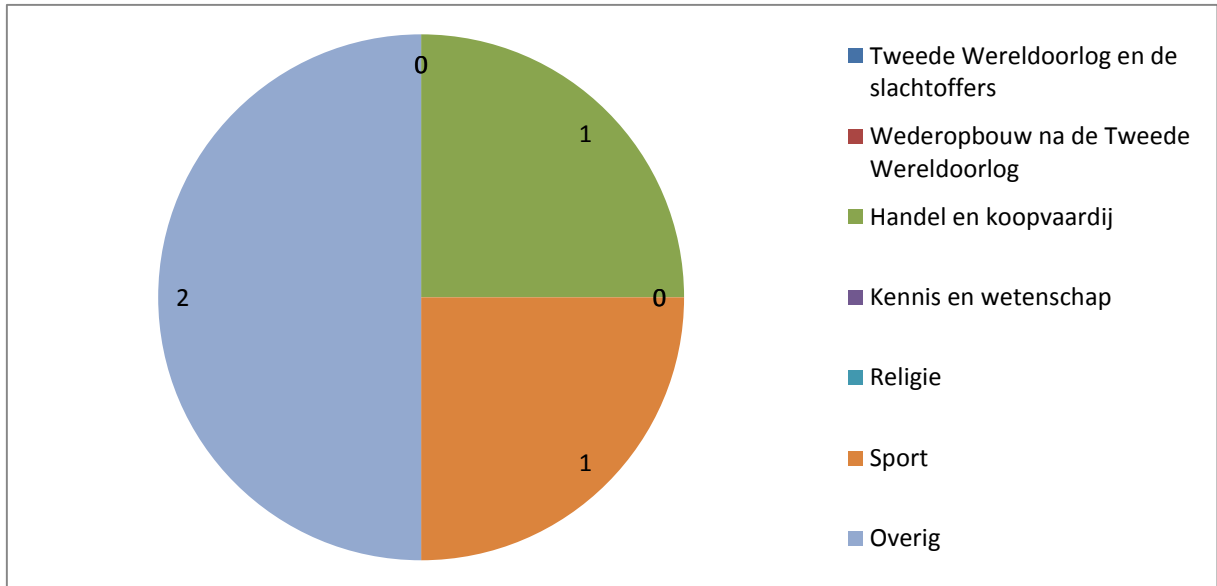
Hadden de inwoners voornamelijk de *opdracht* gegeven voor het plaatsten van kunst ter verfraaiing van de wijk, bij de financiering is dat anders. Vier van de zes kunstwerken die de inwoners gefinancierd hebben zijn een geschenk en slechts twee kunstwerken zijn gefinancierd met de motivatie om de wijk te verfraaien (zie Cirkeldiagram 65: motivatie bij financiering door inwoners - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012).

Cirkeldiagram 65: motivatie bij financiering door inwoners – aantal wijken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

De kunstwerken die de inwoners *schchenken* brengen overigens allen een hommage. Een hommage aan onder andere de handel en koopvaardij en aan sport (zie *Cirkeldiagram 66 herdenkingskunst bij financiering door inwoners - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*)

Cirkeldiagram 66: herdenkingskunst bij financieringspartij inwoners - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

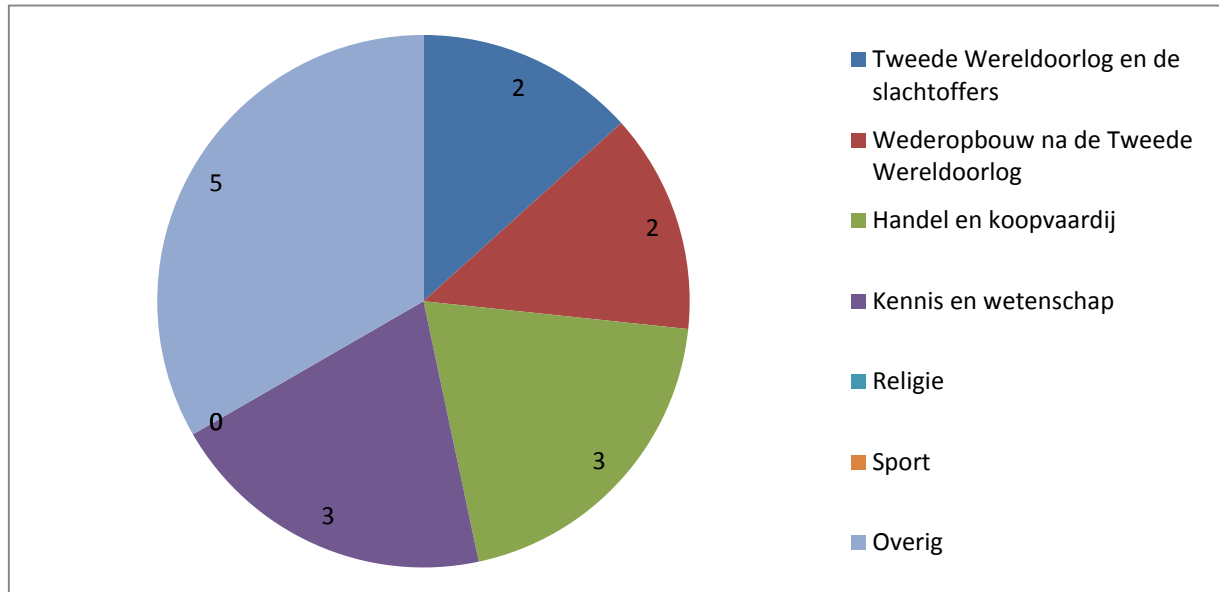

4.7.8 Bedrijven

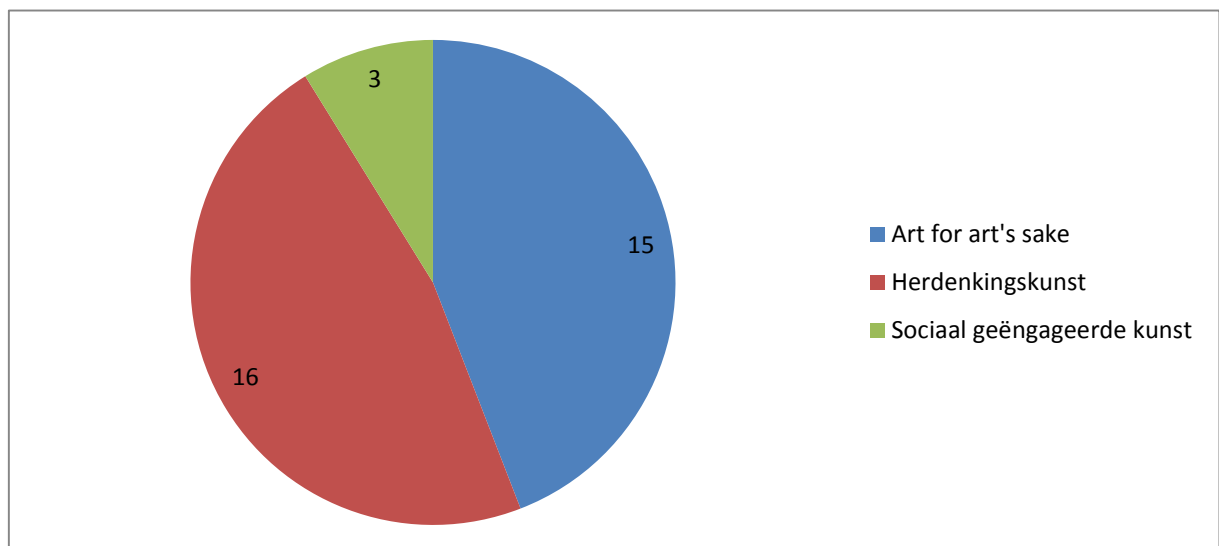
In vijftien wijken zijn in totaal 34 beeldende kunstwerken in de openbare ruimte door bedrijven gefinancierd. In de openbare ruimte van vier wijken staat, in vergelijking tot de andere wijken, veel beeldende kunst die door bedrijven of het bedrijfsleven gefinancierd is. Namelijk Oude Westen (drie kunstwerken), Cool (negen kunstwerken), Stadsdriehoek (vijf kunstwerken) en C.S.-Kwartier (vijf kunstwerken). Zoals af te lezen is in *Cirkeldiagram 67: financieringspartij bedrijven bij opdrachtgever bedrijven - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012* worden verreweg de meeste kunstwerken waar de bedrijven opdracht voor hebben gegeven ook gefinancierd door bedrijven.

Van de in totaal 34 kunstwerken die door bedrijven worden gefinancierd zijn zestien kunstwerken herdenkingskunstwerken, vijftien kunstwerken zijn 'art for art's sake' kunstwerken en drie kunstwerken zijn sociaal geëngageerde kunstwerken (zie *Cirkeldiagram 68: reden bij financiering door bedrijven - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*).

Cirkeldiagram 67: financieringspartij bedrijven bij opdrachtgever bedrijven - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

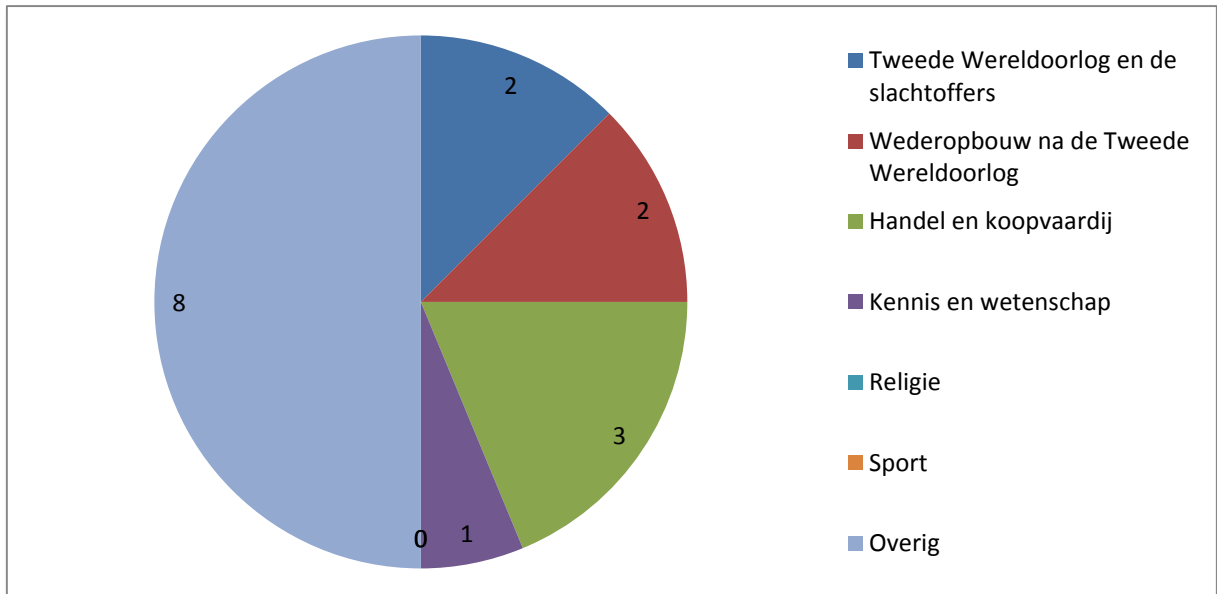

Cirkeldiagram 68 motivatie bij financieringspartij bedrijven - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

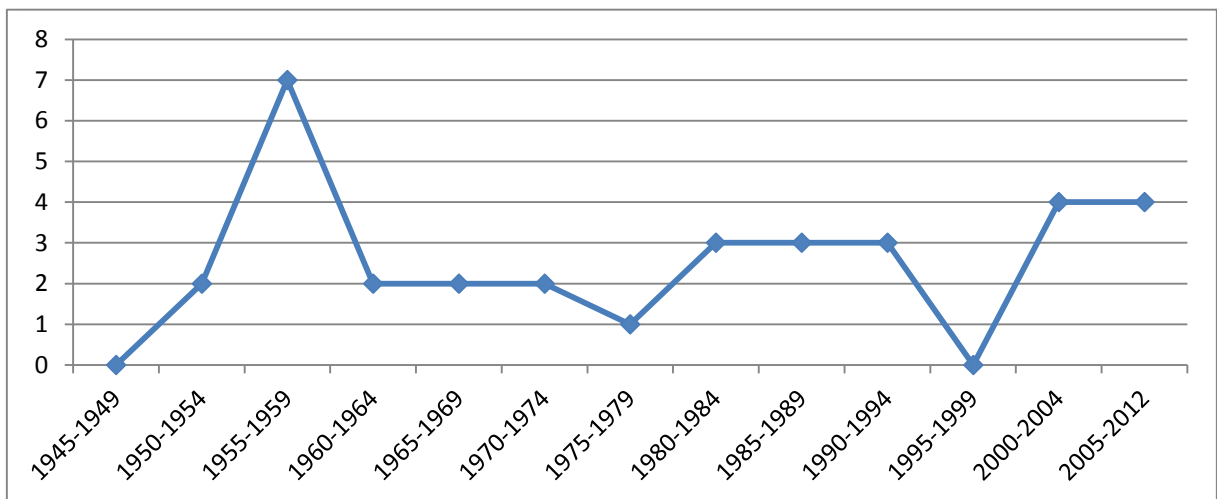
De bedrijven geven niet alleen de opdracht tot het plaatsen van herdenkingskunst, ze financieren deze ook. Zoals in *Cirkeldiagram 69: herdenkingskunst door bedrijven - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012* afgelezen kan worden financieren de bedrijven herdenkingskunst met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog en de slachtoffers (twee kunstwerken), de wederopbouw (twee kunstwerken), handel en koopvaardij (drie kunstwerken), wetenschap (één kunstwerk) en herdenken acht kunstwerken tal van andere gebeurtenissen of personen.

Cirkeldiagram 69: herdenkingskunst door bedrijven - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

Net zoals de bedrijven de laatste jaren niet meer opdrachten hebben gegeven voor het plaatsen van beeldende kunstwerken in de openbare ruimte, hebben ze er in de loop der jaren niet meer gefinancierd (zie *Lijngrafiek 17: financieringspartij bedrijven - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*).

Lijngrafiek 17: financieringspartij bedrijven - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

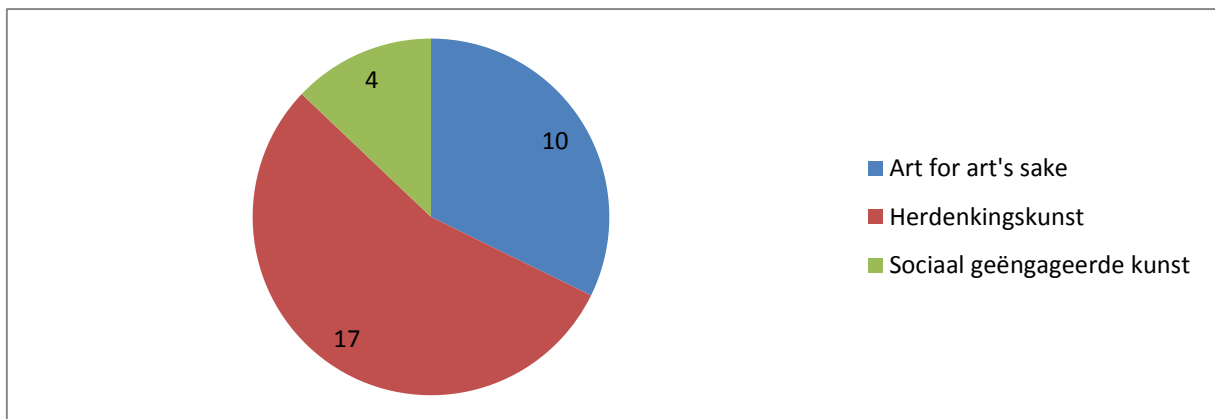

4.7.9 Stichtingen

In de openbare ruimte van veertien wijken staan in totaal 31 beeldende kunstwerken die door stichtingen zijn gefinancierd. In drie van deze wijken financieren stichtingen aanzienlijk meer kunstwerken dan in de andere wijken, namelijk in: Cool (zes kunstwerken), Nieuwe Werk (vier

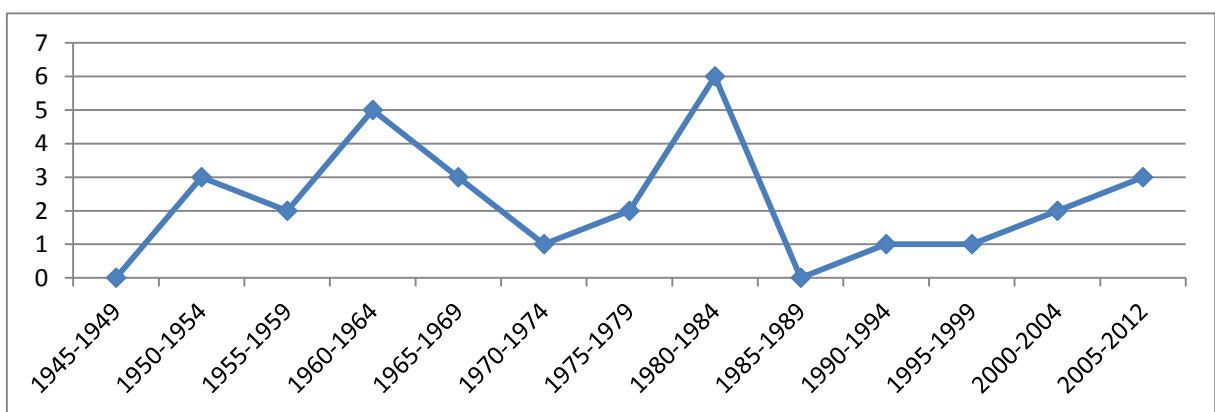
kunstwerken) en Stadsdriehoek (vijf kunstwerken). Laten we eens kijken naar achterliggende reden voor de financiering van de kunstwerken. Net zoals bij de stichtingen als opdrachtgever het geval is, is de belangrijkste reden voor stichtingen om kunstwerken te financieren herdenking: zeventien van de kunstwerken zijn herdenkingskunstwerken, tien zijn 'art for art's sake' kunstwerken en vier zijn sociaal geëngageerde kunstwerken (zie *Cirkeldiagram 70: motivatie bij financieringspartij stichtingen - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*).

Cirkeldiagram 70: motivatie bij financieringspartij stichtingen - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

Zoals in *Lijngrafiek 18: financieringspartij stichtingen - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012* te zien is, verschilt het aantal beeldende kunstwerken die de stichtingen financieren per tijdperiode. In de periode 1980 - 1984 financierden de stichtingen de meeste beeldende kunst in de openbare ruimte van wijken, zes kunstwerken om precies te zijn, maar in de periode 1985 - 1989 financierden ze geen enkel kunstwerk. Sinds die tijd stijgt het aantal kunstwerken dat de stichtingen financieren gestaag. Het is interessant voor vervolgonderzoek om te kijken of deze trend in de komende jaren doorzet.

Lijngrafiek 18: financieringspartij stichtingen - aantal kunstwerken in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012

5. Resultaten

In dit hoofdstuk worden de uitkomsten van de analyse uit *Hoofdstuk 4* nader onder de loep genomen. De uitkomsten worden vergeleken met de literatuur uit *Hoofdstuk 1. Theoretisch kader*, de achtergrond informatie uit *Hoofdstuk 2. Historisch kader* en er worden nieuwe bronnen aangeboord om de uitkomsten te verklaren. Net zoals in Hoofdstuk 4 wordt de analyse per variabele besproken in paragrafen. Elke paragraaf begint met het beantwoorden van de bijbehorende deelvraag

5.1 Perioden van plaatsing

Hoe is de verhouding in aantallen tussen de verschillende tijdsperioden voor de beeldende kunst in de openbare ruimte van Rotterdam?

In elke tijdsperiode wordt een ander aantal beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van de wijken geplaatst, dit is heel goed zichtbaar in *Lijngrafiek 1: aantal kunstwerken – in tijdsperioden in de openbare ruimte van Rotterdam 1945-2012*. In de eerste tijdsperiode uit het onderzoek, periode 1945-1950, wordt slechts één beeldend kunstwerk in de openbare ruimte van de wijken geplaatst. Van 1950 tot aan 1969 neemt het aantal wijken waar beeldende kunst in de openbare ruimte wordt geplaatst sterk toe. In deze perioden worden in totaal 82 beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van 23 wijken geplaatst. Na de stijging van het aantal geplaatste kunstwerken neemt van 1970 tot 1979 de plaatsing van beeldende kunstwerken sterk terug. In deze periode daalt het aantal beeldende kunstwerken dat geplaatst wordt naar 24, verdeeld over zeventien wijken. In de jaren die volgen neemt het aantal beeldende kunstwerken die in de openbare ruimte geplaatst wordt zeer sterk toe. In totaal worden in deze periode 331 kunstwerken in 55 wijken geplaatst.

De stijging van de plaatsing van beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van de wijken én de korte daling daarvan in de jaren '70 is goed te verklaren. Zo is het niet opmerkelijk dat in de jaren direct na de Tweede Wereldoorlog slechts één beeldend kunstwerk in de openbare ruimte wordt geplaatst. Rotterdam was net zijn stadshart verloren en noodvoorzieningen moesten worden getroffen voor de stad en de inwoners. Met andere woorden, de Rotterdammers hadden andere zaken aan hun hoofd dan het plaatsen van beeldende kunst in de openbare ruimte. In de periode hierna, de wederopbouwperiode tot 1969, neemt het aantal wijken waar beeldende kunst in de openbare ruimte wordt geplaatst zoals verwacht toe. In deze tijd wordt een groot gedeelte van de verwoeste stad herbouwd om aan de vraag naar woonruimte te voldoen. In de wijken die worden

gerenoveerd of (op)nieuw worden gebouwd worden niet alleen woningen gebouwd maar wordt ook kunst geplaatst. Deze ontwikkeling verklaart waarom kunst in deze periode wordt geplaatst in nieuwbouw- en renovatiewijken. Er wordt echter meer kunst geplaatst in de centrumwijken. Dit komt door de 1951 ingevoerde percentageregeling. Dankzij deze regeling 'moest' kunst geplaatst worden wanneer er door of in opdracht van de Rijksgebouwendienst nieuwbouw, verbouw of verkoop van een Rijksgebouw plaatsvond (Rijksgebouwendienst 2009). Daarnaast komt er geld vrij uit het Stadsverfraaiingsfonds voor de aanschaf van belangrijke internationale beeldhouwwerken in het stadscentrum om te zorgen voor 'verlevendiging en internationalisering van de openbare ruimte'. (sculptureinternational rotterdam.nl, mei 2012). Na de stijging van het aantal geplaatste kunstwerken tussen 1950 en 1969 neemt in de periode die volgt het aantal geplaatste beeldende kunstwerken sterk terug. Deze terugloop duurt tot 1979 en valt samen met de kritiek op beeldende kunst. Beeldende kunst werd gezien als elitair, als niet toegankelijk en bestemd voor hoog opgeleiden en niet voor de doorsnee burger. (Bourdieu 1979). Daarnaast ontstaat er in deze periode kritiek op de omvang, inhoud en uitvoering van de percentageregeling waardoor de regeling wordt aangepast (Rijksgebouwendienst 2009). De percentageregeling is nog steeds de grootste financieringspartij, alleen worden in deze periode minder kunstwerken op deze wijze gefinancierd dan in de jaren '50 en '60 het geval was. In de jaren die volgen neemt het aantal beeldende kunstwerken zeer sterk toe. In totaal worden in deze periode 331 kunstwerken in 55 wijken geplaatst. Deze toename is niet verassend. Kunst wordt immers door zowel de kunstenaars als het Rotterdamse College van Burgemeester en Wethouders steeds meer gezien als onderdeel van de stad (gemeentearchief.rotterdam.nl mei 2014) én van het beleid voor de stad om de sociale cohesie en interetnisch contact onder de inwoners te bevorderen (Trienekens 2009. communityart.nl mei 2012). Kunst wordt een onderdeel dat betrokken moet worden bij de invulling van de openbare ruimte en moet voor een groot publiek aantrekkelijk zijn, niet alleen voor de culturele elite. Daarnaast hebben het in 1985 opgerichte Stadsvernieuwingsfonds, het Actieplan Cultuurbereik wat in 2000 is opgezet en het evenement Rotterdam Culturele Hoofdstad 2001 gezorgd voor een toename van beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken. Beeldende kunst is nu in de openbare ruimte van alle wijken te vinden. Niet alleen in wijken waar renovatie en nieuwbouw plaats heeft gevonden en niet alleen in centrumwijken die een economische en culturele rol te vervullen hebben, maar in alle wijken van Rotterdam.

5.2 Kunstdisciplines

Welke beeldende kunstdisciplines zijn vertegenwoordigd in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam?

Uit de analyse blijkt dat alle beeldende kunstdisciplines die zijn onderscheiden voor het onderzoek (beeldhouwkunst, schilderkunst, fotokunst en (nieuwe) mediakunst) voorkomen in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam. Wel komt de ene kunstdiscipline veel vaker voor dan de andere. Verreweg de meest voorkomende kunstdiscipline is de objectkunst, schilderkunst is de op één na meest voorkomende kunstdiscipline, op de voet gevolgd door de effectkunst. De kunstdisciplines die het minst voorkomen in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam zijn fotokunst en (nieuwe) mediakunst.

Ook de uitkomst van deze analyse is goed te verklaren. In de wijken die gedeelde eigenschappen hebben wat betreft geschiedenis of functie, worden namelijk kunstwerken van bijpassende disciplines geplaatst. Neem nu de meest voorkomende kunstdiscipline objectkunst. Objectkunst wordt veelal geplaatst in wijken waar op grote schaal nieuwbouw of renovatie heeft plaatsgevonden of ter verfraaiing van de wijk. Met de rijke geschiedenis van Rotterdam is het dan ook niet vreemd dat objectkunst in bijna alle wijken van de stad voorkomt. Voor schilderkunst geldt wat betreft de gedeelde eigenschappen van de wijken hetzelfde. De wijken waar deze kunstdiscipline op relatief grote schaal is toegepast zijn oude wijken die vóór de Tweede Wereldoorlog zijn gebouwd. Vaak zijn de schilderkunstwerken aangebracht in oude ornamentlijsten die in onbruik zijn geraakt omdat deze niet meer worden gebruikt voor het aanprijzen van producten (historischegeveleclames.nl juni 2012. gemeentearchief.rotterdam.nl mei 2014), daar zijn immers nieuwe methoden voor in de plaats gekomen. De 'nieuwe' schilderwerken brengen dan ook geen commerciële boodschap, maar wel een sociaal maatschappelijke boodschap én ze brengen een hommage aan een persoon of een gebeurtenis. Zo brengen de schilderwerken een boodschap over een politieke situatie in het buitenland, over vrijheid van meningsuiting, over het accepteren van mensen die anders zijn, enzovoorts. Daarnaast herdenken schilderwerken een persoon of gebeurtenis of brengen hier een hommage aan. Het gros van de schilderwerken is echter geplaatst als 'art for art's sake' om de wijk te verfraaien of bij de bouw of renovatie van de wijk. Met wat voor motivatie de schilderwerken ook geplaatst zijn, ze passen in en bij deze wijken, bij het karakter van de wijk, de geschiedenis, bij de bebouwing en bij de inwoners en de bezoekers van de wijk. Ook de wijken waar effectkunst is geplaatst hebben een gedeelde eigenschap. Zo heeft in de wijken waar veel effectkunst is geplaatst, in de jaren '90 en '00, in deze periode ook op grote schaal nieuwbouw en renovatie plaatsgevonden. Tijdens deze recente nieuwbouw- en renovatieperiode heeft de gemeente Rotterdam besloten om

naast de nieuwbouw en renovatie van panden eigentijdse beeldende kunstwerken in de wijken te plaatsen, namelijk effectkunstwerken. Fotokunst sluit wat betreft de gedeelde eigenschappen van de wijken aan bij de schilderkunst. Zo wordt ook fotokunst geplaatst in echte, oude Rotterdamse wijken en geven de fotokunstwerken duidelijk het karakter van de wijk en de inwoners weer: de kunstwerken herdenken de geschiedenis van de stad, kijken naar de toekomst van de stad, brengen de inwoners van de stad dicht bij elkaar, of zijn geplaatst om de wijk te verfraaien na bouw of renovatie. Hoe verschillend deze fotokunstwerken ook zijn, ze hebben Rotterdam als thema met als doel het weergeven van de werkelijke situatie waar de stad in verkeert en het weergeven van het karakter van de wijk en haar inwoners. Tot slot (nieuwe) mediakunst. Deze kunstdiscipline komt weinig voor in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam, maar de wijken waar relatief gezien veel (nieuwe) mediakunst staat hebben (zoals verwacht) over het algemeen een grote economische en culturele functie voor de stad. Deze wijken moeten immers blijven verrassen en vernieuwen om bezoekers te trekken en eigentijdse kunst als (nieuwe) mediakunst past hier voortreffelijk bij.

5.3 Typen beeldende kunst

Welke typen beeldende kunst zijn geplaatst in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam?

Alle typen beeldende kunst die worden onderscheiden voor het onderzoek komen voor in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam, namelijk: 'art for art's sake', herdenkingskunst en sociaal geëngageerde kunst. Van de typen beeldende kunst is 'art for art's sake' kunst het meest voorkomend en sociaal geëngageerde kunst het minst voorkomend.

De uitkomst van deze analyse is ook goed te verklaren. Zo wordt in bijna alle wijken 'art for art's sake' kunst geplaatst en dat is niet vreemd. Kunst hoeft immers niet per se een boodschap over te brengen of iets of iemand te herdenken, maar kan ook geplaatst worden om een wijk te verfraaien door er simpelweg te zijn (Wiener 1973. Prettejohn 2007) en dat blijkt ook duidelijk uit de analyse van het onderzoek. Verreweg de meeste 'art for art's sake' kunstwerken zijn geplaatst om een wijk te verfraaien of bij de bouw of renovatie van een wijk. Dat de gemeente Rotterdam de grootste opdrachtgever is voor het plaatsen van 'art for art's sake' kunst is dan ook niet vreemd. De gemeente is immers de grootste bepalende factor wat betreft de verfraaiing van wijken en de inrichting van de wijken bij renovatie en/of nieuwbouw. Naast 'art for art's sake' kunst is herdenkingskunst een veel voorkomend type beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken van de stad. Ook dit is niet verwonderlijk. In Rotterdam is immers door de jaren heen genoeg gebeurd wat gegrift staat in het collectieve geheugen van de Rotterdammers en wat herdacht kan worden of waar een hommage aan gebracht kan worden (Schwartz 1982. Halbwachs 1991. Hutton 1993): de Tweede Wereldoorlog, de

ontdekkings- en handelsgeest van de Rotterdammers, de verschillende sporters die uit Rotterdam komen, de sportevenementen die in de stad worden gehouden, enzovoorts. Herdenkingskunst wordt dan ook in dit onderzoek opgesplitst in de categorieën: 'Tweede Wereldoorlog en de slachtoffers', 'wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog', 'handel en koopvaardij', 'kennis en wetenschap', 'religie', 'sport' en de restcategorie 'overig'. De wijken waar kunst uit deze categorieën staat, hebben ook direct met deze categorieën te maken. Zo zijn de wijken waar herdenkingskunst staat die te maken heeft met de Tweede Wereldoorlog, betrokken geweest bij het bombardement op Rotterdam of de nasleep daarvan, zijn de wijken waar 'handel en koopvaardij' herdenkingskunst staat gebouwd om woonruimte te bieden aan arbeiders of schippers, enzovoorts. Hetzelfde geldt voor de 'kennis en wetenschap' herdenkingskunst. Alle wijken waar herdenkingskunst uit deze categorie staat hebben een directe band met kennis en wetenschap. Zo staat in Provenierswijk een Hogeschool die vernoemd is naar Thomas Moore, ligt het graf van Pierre Bayle in Nieuw Crooswijk en was logopediste Branco van Dantzig vaak werkzaam in Middelland. In de wijken waar kunst een hommage brengt aan religie zijn de kunstwerken geplaatst op een locatie die belangrijk is voor een religieuze instantie. Bijvoorbeeld een kunstwerk dat op de plek staat waar vroeger een schuilkelder van de Katholieke kerk stond of een kunstwerk wat ter verfraaiing van een Christelijke school geplaatst is. De wijken waar herdenkingskunst uit de categorie 'sport' wordt geplaatst hebben ook direct met sport te maken. Zo staat er een kunstwerk in de wijk waar voetballer Coen Moulijn is opgegroeid en waar hij voetbalde, en staat er een kunstwerk waar de route van de Marathon langskomt, enzovoorts. Wat duidelijk uit de analyse naar voren komt is dat deze beelden aansluiten op wat de inwoners belangrijk vinden voor hun wijk en die deel uitmaken van het collectieve geheugen. Tot slot staat in de openbare ruimte van de wijken herdenkingskunst die valt onder de categorie 'overig'. Ook dit sluit aan bij het principe van het collectieve geheugen (Halbwachs 1991). Elke wijk heeft immers een eigen verleden die de inwoners, bedrijven, enzovoorts willen herdenken of er een hommage aan willen brengen. De wijken waar sociaal geëngageerde kunst (waaronder 'community art') wordt geplaatst hebben ook gedeelde eigenschappen: in de wijken wonen veel inwoners van allochtone herkomst en de deelgemeenten waar deze wijken toe behoren geven alle in hun kunst- en cultuurbeleid aan dat ze kunst als een manier zien om de ontmoeting, participatie en integratie van de inwoners te versterken. Daar is sociaal geëngageerde kunst in de vorm van 'community art' een zeer geschikt middel voor. Een veel voorkomende motivatie van waaruit sociaal geëngageerde kunst is geplaatst, is naar aanleiding van een manifestatie of festival. Rotterdam is een wereldstad waar veel manifestaties en festivals worden gehouden, niet alleen ter vermaak van de inwoners en de bezoekers van de stad, maar ook om ergens aandacht aan te schenken. Bijvoorbeeld het jaarlijks terugkerende Bevrijdingsfestival, diverse culturele evenementen om aandacht te

schenken aan andere culturen, sportevenementen met aandacht voor onder andere fair play en een gezonde levensstijl en wijkmanifestaties met aandacht voor etnische diversiteit en leefbaarheid zoals het bekende 'Opzoomeren' (Rotterdam.nl mei 2014).

5.4 Rotterdamse, niet-Rotterdamse en internationale kunstenaars

Hoe is de verhouding in aantallen tussen werken van Rotterdamse beeldende kunstenaars, niet-Rotterdamse beeldende kunstenaars en internationale beeldende kunstenaars in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam?

Rotterdamse, niet-Rotterdamse en internationale beeldende kunstenaars zijn allen vertegenwoordigd in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam. Verreweg de meeste beeldende kunstwerken zijn echter gemaakt door Rotterdamse kunstenaars, namelijk 279 kunstwerken. Rotterdamse kunstenaars zijn bijna in iedere wijk van Rotterdam vertegenwoordigd, in 55 van de 62 wijken om precies te zijn. In zestien wijken is zelfs alle beeldende kunst gemaakt door Rotterdamse kunstenaars. In bijna een derde van de Rotterdamse wijken is dus alleen maar kunst geplaatst die gemaakt is door een Rotterdamse kunstenaar. Niet-Rotterdamse beeldende kunstenaars zijn minder vaak vertegenwoordigd in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam. De niet-Rotterdamse kunstenaars hebben 114 kunstwerken gemaakt, verspreid over 39 wijken van Rotterdam. Tot slot de internationale kunstenaars. Met 47 beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van zeventien wijken zijn de kunstwerken van internationale kunstenaars het minst vaak in de stad te zien.

Het is niet zo vreemd dat opdrachtgevers (of het nu de gemeente Rotterdam is, of stichtingen, bedrijven of inwoners zijn) die gesitueerd zijn in Rotterdam voor kunst van een Rotterdamse kunstenaar kiezen. Zo kunnen ze in aanraking zijn gekomen met het werk van een Rotterdamse kunstenaar, steunen ze graag een Rotterdamse kunstenaar of vinden ze het simpelweg leuk om werk van een lokale kunstenaar aan te schaffen. De gemeente Rotterdam blijkt de grootste opdrachtgever voor kunst door Rotterdamse kunstenaars te zijn. Het Centrum Beeldende Kunst (CBK) en Beeldende Kunst Openbare Ruimte (BKOR) worden door de gemeente Rotterdam immers vaak geraadpleegd of ingezet om kunst te realiseren. Het CBK ondersteunt de Rotterdamse kunstenaars door het verstrekken van subsidie voor kunstprojecten in de openbare ruimte en ook BKOR richt zich in eerste instantie op Rotterdamse kunstenaars en daarna pas op niet-Rotterdamse en internationale kunstenaars (cbk.rotterdam.nl mei 2012). Dat het CBK en BKOR sinds de jaren '80 van de vorige eeuw actief zijn in het ondersteunen van Rotterdamse kunstenaars is ook duidelijk zichtbaar in de analyse. Vanaf de jaren '80 neemt de plaatsing van kunstwerken van Rotterdamse

kunstenaars jaarlijks toe. Daarnaast past de toename van kunstwerken bij de steeds groter wordende rol die kunst in de openbare ruimte krijgt en de stijgende lijn in het aantal geplaatste kunstwerken wat daar bij hoort. Deze stijging zien we ook terug bij kunstwerken van niet-Rotterdamse kunstenaars, al zijn kunstwerken van deze kunstenaars minder talrijk aanwezig in de openbare ruimte van de wijken Rotterdam. Rotterdamse opdrachtgevers ervaren waarschijnlijk niet dezelfde band met een kunstenaar van buiten de stad. Daarnaast krijgen de niet-Rotterdamse kunstenaars niet dezelfde steun van het CBK en BKOR zoals de Rotterdamse kunstenaars die krijgen, of de steun van Sculpture International Rotterdam (SIR) zoals de internationale kunstenaars die krijgen. Toch komt beeldende kunst van internationale kunstenaars het minst vaak voor in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam. Ook voor internationale kunstenaars is de gemeente Rotterdam verreweg de grootste opdrachtgever. Dit kan verklaard worden door de steun die de internationale kunstenaars krijgen van SIR. Samen met BKOR verzorgt SIR kunst in de openbare ruimte van Rotterdam uit naam van de gemeente. Waar BKOR zich in eerste instantie richt op de Rotterdamse kunstenaars (cbk.rotterdam.nl mei 2012), ontwikkelt en beheert SIR al vanaf de wederopbouwperiode het grootstedelijk beleid van de internationale collectie van publieke kunstwerken. Om dit te bereiken werkt SIR met kunstenaars van internationale allure, die met hun kunst bijdragen aan Rotterdam als wereldstad. SIR wil de kunstcollectie van het Rotterdamse stadscentrum laten zien aan een breed en internationaal publiek, een kunstcollectie waar (buitenlandse) toeristen voor naar Rotterdam komen (sculptureinternationalrotterdam.nl mei 2012).

5.5 Opdrachtgevers

Hoe is de verhouding in aantallen tussen de verschillende opdrachtgevers voor beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam?

In het onderzoek worden zeven opdrachtgevers voor het plaatsen van beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken onderscheiden: de gemeente Rotterdam, deelgemeenten, woningbouwverenigingen en -coöperaties, bedrijven, inwoners, kunstenaars en stichtingen. Al deze opdrachtgevers hebben ook daadwerkelijk opdracht gegeven voor het plaatsen van beeldende kunst, alleen sommige opdrachtgevers veel vaker dan andere. De grootste opdrachtgever is de gemeente Rotterdam. De gemeente Rotterdam heeft opdracht gegeven voor de plaatsing van 209 beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van 51 wijken. Voor twaalf wijken is de gemeente Rotterdam zelfs de enige opdrachtgever. De op één na grootste opdrachtgever zijn stichtingen. Zij hebben opdracht gegeven voor 37 kunstwerken in zeventien wijken. Een andere grote opdrachtgever zijn bedrijven. Zij hebben de opdracht gegeven voor het plaatsen van 35 kunstwerken in vijftien wijken. De woningbouwverenigingen en -coöperaties hebben 34 opdrachten verstrekt, verspreid over

zeventien wijken. Deelgemeenten hebben 28 kunstwerken in de openbare ruimte van zeventien wijken laten plaatsen. Ook inwoners hebben opdracht gegeven voor het plaatsen van beeldende kunst in de openbare ruimte van wijken. Dit is in totaal voor negentien beeldende kunstwerken verspreid over vijftien wijken het geval. Tot slot de kunstenaars zelf; in twaalf wijken waren zij opdrachtgevers voor vijftien beeldende kunstwerken.

De gemeente Rotterdam is overduidelijk de grootste opdrachtgever voor beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam. Dit is goed te verklaren. De gemeente heeft immers tal van redenen om kunst in de openbare ruimte te plaatsen: bijvoorbeeld naar aanleiding van nieuwbouw of renovatie van een wijk of om gebeurtenissen of personen te herdenken die belangrijk zijn (geweest) voor de stad en voor het collectieve geheugen van de stad (Schwartz 1982; Halbwachs 1991). Verreweg de meeste kunstwerken waarvoor de gemeente Rotterdam de opdracht heeft gegeven werden geplaatst bij bouw of renovatie. Daarnaast werd in opdracht van de gemeente Rotterdam veel kunst geplaatst ter verfraaiing van de wijken. In een stad met een geschiedenis van verwoesting en herbouw als Rotterdam is dat zeker niet vreemd. Ook stichtingen hebben vaak de opdracht gegeven voor het plaatsen van beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken, in woon- én in centrumwijken, van Rotterdam. De meeste kunstwerken waar stichtingen opdracht voor hebben gegeven zijn herdenkingskunstwerken. Dit is niet verwonderlijk. Er zijn in de gemeente Rotterdam immers tal van stichtingen opgericht om tal van gebeurtenissen of personen te herdenken of er een hommage aan te brengen: om de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog te herdenken, om een ode te brengen aan de stad Rotterdam, om de cultuur van etnische minderheden levend te houden, enzovoorts. Een andere grote opdrachtgever zijn bedrijven. Zoals verwacht staan in de centrumwijken, waar veel winkels en andere bedrijven gevestigd zijn, naar verhouding veel kunstwerken waar bedrijven de opdracht voor hebben gegeven. De meeste kunstwerken waar bedrijven de opdracht voor gegeven hebben zijn herdenkingskunstwerken. Echte Rotterdamse bedrijven, bedrijven met een Rotterdams collectief geheugen, hebben opdracht voor deze herdenkingskunstwerken gegeven om tal van redenen: om de Tweede Wereldoorlog en de slachtoffers te herdenken, om een hommage te brengen aan de wederopbouw, aan handel en koopvaardij en de wetenschap, enzovoorts. Kortom, de bedrijven maken deel uit van de samenleving én van het collectieve geheugen van Rotterdam (Schwartz 1982). Woningbouwverenigingen en -coöperaties hebben de meeste beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam laten plaatsen bij (voltooiing van) de bouw of renovatie of ter verfraaiing van nieuwbouwen en renovatiewijken. Verenigingen en coöperaties dragen mede zorg voor de invulling en leefbaarheid van deze wijken. Gezien de toename van beeldende kunstwerken in de openbare

ruimte van de wijken door de jaren heen kan geconcludeerd worden dat kunst een steeds belangrijker positie in het beleid van woningbouwverenigingen en -coöperaties heeft gekregen. Ook deelgemeenten geven door de jaren heen steeds vaker opdracht voor de plaatsing van kunst in de wijken. Bij de deelgemeenten lijkt kunst ook een steeds belangrijker positie in het beleid in te nemen. De deelgemeenten geven aan dat kunst de inwoners verbindt, participatie en integratie versterkt en de deelgemeente een economische meerwaarde geeft. Daarom stimuleren zij kunstenaars om activiteiten te organiseren op het gebied van kunst en cultuur. Ook inwoners van wijken waarin de deelgemeenten actief zijn op cultureel gebied, hebben opdracht gegeven voor het plaatsen van beeldende kunst in hun wijk. De inwoners plaatsen voornamelijk kunst om hun eigen wijk te verfraaien en om iets of iemand te herdenken. Eigen initiatief van kunstenaars voor het plaatsen van kunst in de openbare ruimte komt niet veel voor, maar het gebeurt wel. Het CBK moedigt immers eigen initiatief door kunstenaars aan en geeft steun waar nodig (cbk.rotterdam.nl mei 2012). Het blijkt om beelden te gaan die deze kunstenaars zelf gemaakt hebben.

5.6 Motivatie

Welke motivaties liggen ten grondslag aan de plaatsing van beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam?

Voor het onderzoek onderscheiden we vier motivaties, namelijk: plaatsing van een kunstwerk bij bouw of renovatie, het kunstwerk is geschonken, het kunstwerk is geplaatst ter verfraaiing van de wijk of het kunstwerk is geplaatst naar aanleiding van een manifestatie of festival. Al deze motivaties komen voor in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam, maar de ene motivatie komt veel vaker voor dan de andere. In de openbare ruimte van 44 wijken staan in totaal 143 beeldende kunstwerken die door de jaren heen geplaatst zijn bij de (afronding van) bouw of renovatie van een pand, park, straat of deel van een wijk. Het plaatsen van beeldende kunst bij bouw of renovatie is dan ook de meest voorkomende motivatie. De op één na grootste motivatie voor het plaatsen van beeldende kunst is ter verfraaiing van een wijk: in de openbare ruimte van 44 wijken staat beeldende kunst (in totaal 142 kunstwerken) die als verfraaiing of ter verbetering van de leefomgeving is geplaatst. Daarnaast wordt er ook kunst geschonken. Zo staat in de openbare ruimte van 26 wijken beeldende kunst (63 kunstwerken in totaal) die is geschonken door bijvoorbeeld een organisatie, een individu of stichting aan de gemeenschap van Rotterdam. Het plaatsen van beeldende kunst voorafgaand, tijdens of ter afsluiting van een manifestatie of festival komt het minste voor. In totaal werden veertig kunstwerken verdeeld over zeventien wijken geplaatst uit deze motivatie.

Dat de motivaties 'bouw of renovatie' en 'verfraaiing' de grootste motivaties zijn, heeft te maken met de geschiedenis van verwoesting, bouw, renovatie, verfraaiing én verbetering van Rotterdam. Rotterdam bestaat immers aan de ene kant uit oude dorpjes en wijken die in de loop der jaren opgeknapt zijn en aan de andere kant uit nieuwbouw- en uitbreidingswijken die gebouwd zijn om te voldoen aan de vraag naar woon- en leefruimte (Rotterdam.nl juni 2014). Ook wordt er kunst geschonken aan de gemeenschap van Rotterdam. In principe kan iedereen een kunstwerk schenken en alle typen opdrachtgevers schenken ook kunstwerken, maar drie opdrachtgevers steken hier met kop en schouders bovenuit: de gemeente Rotterdam, bedrijven en stichtingen. Deze drie opdrachtgevers hebben een relatief groot aantal kunstwerken geschonken. Verreweg de meeste geschonken kunstwerken blijken herdenkingskunstwerken te zijn. Beide uitkomsten zijn goed te verklaren. In de gemeente Rotterdam zijn immers stichtingen opgericht om tal van gebeurtenissen of personen uit het collectieve geheugen te herdenken. Voor deze stichtingen is het niet vreemd om, bijvoorbeeld ter nagedachtenis aan de gevallen van de Tweede Wereldoorlog een kunstwerk te schenken aan de stad. Hetzelfde geldt voor de gemeente Rotterdam; het gemeentebestuur van de stad heeft door de jaren heen zoveel meegemaakt wat verdient om herdacht te worden. Hetzelfde geldt voor de bedrijven: ook zij maken onderdeel uit van de stad en ook zij schenken herdenkingskunstwerken. Tot slot is er de categorie voor beeldende kunst die is geplaatst voorafgaand, tijdens of ter afsluiting van een manifestatie of festival. De meeste kunstwerken die met deze motivatie worden geplaatst zijn gesitueerd in de centrumwijken. Dat komt omdat deze wijken, naast een woonfunctie, ook een economische en culturele functie hebben en daar past een manifestatie of een festival uiteraard uitstekend bij. Het zal immers zorgen voor een stroom bezoekers naar de centrumwijken. Het plaatsen van kunst vanuit deze motivatie blijkt een trend van de laatste jaren te zijn. Manifestaties en festivals zijn altijd al in Rotterdam gehouden, misschien de laatste jaren wel wat meer dan in vroeger tijden, maar pas sinds de periode 1995-1999 speelt beeldende kunst in de openbare ruimte daar een rol in en dat past bij de idee dat kunst steeds meer deel uitmaakt van het dagelijks leven in de stad.

5.7 Financiering

Welke financieringspartijen zijn vertegenwoordigd voor de aanschaf van beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam?

Er zijn tien partijen die beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam financieren: het Stadsverfraaiingsfonds, het Stadsvernieuwingsfonds, woningbouwverenigingen en -coöperaties, de gemeente Rotterdam, deelgemeenten, de percentageregeling, inwoners, bedrijven en stichtingen. De percentageregeling is de grootste financieringspartij. Deze regeling financiert 79

beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van 28 wijken. In zes wijken is alle kunst door de percentageregeling gefinancierd en in vijf wijken staat naar verhouding veel kunst die door de percentageregeling gefinancierd is. De op één na grootste financieringspartij voor beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam is het Stadsvernieuwingsfonds. Dit fonds financiert 66 kunstwerken, verdeeld over 23 wijken. Vijf wijken hebben naar verhouding aanzienlijk meer kunst die door het Stadsvernieuwingsfonds is gefinancierd dan de andere wijken. In de openbare ruimte van 28 wijken staan in totaal 56 kunstwerken die zijn gefinancierd door de gemeente Rotterdam. Ook woningbouwverenigingen en -coöperaties zijn een behoorlijk grote financieringspartij. Het bijzondere is dat ze in negentien wijken in totaal 39 kunstwerken gefinancierd hebben terwijl ze opdracht gegeven hebben voor 34 beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van zeventien wijken. Ze hebben dus meer kunstwerken gefinancierd dan ze daar opdracht voor gegeven hebben. In vijftien wijken zijn in totaal 34 beeldende kunstwerken in de openbare ruimte door bedrijven gefinancierd en in de openbare ruimte van veertien wijken staan in totaal 31 beeldende kunstwerken die door stichtingen zijn gefinancierd. Naast de gemeente Rotterdam, financieren de deelgemeenten afzonderlijk 27 kunstwerken. Deze kunstwerken zijn verdeeld over achttien wijken. In de openbare ruimte van veertien wijken staat beeldende kunst die gefinancierd is door het Stadsverfraaiingsfonds. In totaal zijn dit zeventien kunstwerken. Tot slot staan in de openbare ruimte van vijf wijken in totaal zes beeldende kunstwerken die door inwoners zijn gefinancierd. Hiermee zijn de inwoners de kleinste financieringspartij voor beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam.

De percentageregeling is de grootste financieringspartij. Dat komt omdat er in Rotterdam nogal wat renovatie en nieuwbouw heeft plaatsgevonden. Wanneer in opdracht van de Rijksgebouwendienst nieuwbouw, verbouw of verkoop van een Rijksgebouw plaatsvond, werd er via deze regeling kunst op of aan het gebouw toegepast (Rijksgebouwendienst 2009). De percentageregeling mag dan de grootste financieringspartij zijn, deze regeling is niet altijd even populair geweest. In de analyse zijn duidelijk schommelingen in populariteit te zien, met een grote daling als financieringspartij in de jaren '70. In deze tijd ontstond er kritiek op de omvang, inhoud en uitvoering van de percentageregeling, Eind jaren '90 stopte de regeling (Rijksgebouwendienst 2009). De kunstenaars die de percentagekunst hebben gemaakt zijn overigens voornamelijk Rotterdamse kunstenaars. Hieruit kan opgemaakt worden dat de gemeente Rotterdam graag de Rijksgebouwen voorziet van 'decoratieve aankleding', maar het niet nodig vond om daar kunstenaars van internationale herkomst voor in te schakelen óf de gemeente Rotterdam zag de percentageregeling als een goede manier om de kunstenaars binnen de eigen gemeente van werk te voorzien. Het Stadsvernieuwingsfonds is de op één na grootste financieringspartij. Het fonds richt zich sinds de jaren '80 op het meer leefbaar

maken van wijken waar sloop, bouw, ontwikkeling en verandering plaatsvond en dat waren er veel. De wijken waar beeldende kunst staat die is gefinancierd door het Stadsvernieuwingsfonds hebben dan ook tussen eind jaren '80 en begin jaren '00 op grote schaal te maken gehad met nieuwbouw en/of renovatie van de wijk (rotterdam.nl juni 2014. cos.rotterdam.nl mei 2012). Ook de gemeente Rotterdam zelf heeft beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van de wijken gefinancierd. Opvallend is dat de gemeente Rotterdam, naar verhouding, weinig beeldende kunstwerken financiert bij bouw of renovatie, maar dat komt omdat het Stadsverfraaiingsfonds en het Stadsvernieuwingsfonds daarvoor zijn opgericht. De gemeente financiert voornamelijk kunstwerken ter verfraaiing van de wijken. De woningbouwverenigingen en -coöperaties hebben in wijken waar het niet prettig wonen was door verpaupering en verloedering en in nieuwbouw- en renovatiewijken, naar verhouding, veel beeldende kunst in de openbare ruimte gefinancierd. Ze hebben in deze wijken kennelijk niet alleen hun eigen panden onder handen genomen om het leefklimaat te verbeteren, maar ook beeldende kunst gefinancierd. Opvallend aan de woningbouwverenigingen en -coöperaties is dat ze meer kunstwerken gefinancierd hebben dan waar ze opdracht voor gegeven hebben. Ze hebben dus kunstwerken gefinancierd waar *andere* partijen opdracht voor hebben gegeven. Bedrijven hebben, zoals verwacht, voornamelijk beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van de centrumwijken gefinancierd. De meeste bedrijven zijn immers van oudsher al gesitueerd in de centrumwijken. De bedrijven financieren voornamelijk kunstwerken waarmee ze een gebeurtenis of persoon herdenken (vanuit het collectieve geheugen). Ook stichtingen financieren voornamelijk herdenkingskunstwerken, omdat zij daar immers speciaal voor in het leven zijn geroepen, bijvoorbeeld om de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog te herdenken of om een ode te brengen aan de stad Rotterdam. Stichtingen beschikken over de financiële middelen om beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken te financieren o.a. omdat ze subsidie ontvangen van de gemeente of inkomsten uit een niet-commerciële instelling krijgen. Naast de gemeente Rotterdam financieren ook de deelgemeenten beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van de wijken, bijvoorbeeld omdat kunst een bijdrage levert aan een leefbare samenleving en goed contact tussen diverse bevolkingsgroepen bevordert. Het Stadsverfraaiingsfonds is een relatief kleine financieringspartij voor beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van de wijken van Rotterdam. Het fonds was bedoeld voor de aanschaf van belangrijke, internationale beeldhouwwerken in het centrum van de stad (Rotterdamse Raad voor Kunst en Cultuur 2001) en in de centrumwijken staan dan ook internationaal bekende beeldende kunstwerken (van zowel Rotterdamse, niet-Rotterdamse als internationale kunstenaars) die gefinancierd zijn door het Stadsverfraaiingsfonds. Het gros van de wijken waar kunst staat die is gefinancierd door het fonds bevindt zich opvallend genoeg niet in het centrum van de stad, maar in woonwijken. Het

Stadsverfraaiingsfonds is dus overduidelijk gebruikt voor de aanschaf van kunstwerken om er de wijken mee te verfraaien. Tot slot de kleinste financieringspartij voor beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van de wijken: de inwoners. De inwoners hebben voornamelijk *opdracht* gegeven voor het plaatsten van kunst ter *verfraaiing* van de wijk, maar bij de financiering van de kunstwerken is dat anders. De meeste kunstwerken die de inwoners gefinancierd hebben zijn een geschenk aan onder andere de wijk waarin ze wonen. Dit wil zeggen dat ze weten hoe ze kunstwerken door andere partijen kunnen laten financieren, maar dat ze er in sommige gevallen voor kiezen om dat niet te doen. De kunstwerken die de inwoners schenken brengen alle een hommage. Een hommage vanuit het collectieve geheugen aan onder andere de handel en koopvaardij en aan de sport.

6. Conclusies

In dit slothoofdstuk wordt de hoofdvraag beantwoord met behulp van de deelvragen uit *Hoofdstuk 5. Resultaten* en worden aanbevelingen gemaakt voor vervolgonderzoek.

6.1 Beantwoording hoofdvraag

Is er verschil in beeldende kunst in de openbare ruimte tussen de wijken van Rotterdam?

Ja. Er is absoluut verschil in beeldende kunst in de openbare ruimte tussen de wijken van Rotterdam.

Kunst was vroeger alleen bestemd voor centrumwijken met een culturele en economische functie, later werd kunst vooral geplaatst in de openbare ruimte van renovatie- en nieuwbouwwijken en nu staat kunst in de openbare ruimte van alle wijken van Rotterdam. Ook wat betreft kunstdisciplines is er verschil tussen de wijken. Zo worden in wijken die gedeelde eigenschappen hebben wat betreft geschiedenis of functie, kunstwerken van bijpassende disciplines geplaatst. Neem nu schilderkunst. De wijken waar deze kunstdiscipline op grote schaal is toegepast zijn vóór de Tweede Wereldoorlog gebouwd. Vaak zijn de schilderkunstwerken aangebracht in oude ornamentlijsten die in onbruik zijn geraakt, daardoor passen ze bij het karakter van de wijk en dat geldt voor de andere kunstdisciplines ook. Voor het type herdenkingskunst geldt hetzelfde. Zo zijn de wijken waar 'Tweede Wereldoorlog' herdenkingskunst staat betrokken geweest bij het bombardement op Rotterdam of de nasleep daarvan, zijn de wijken waar 'handel en koopvaardij' herdenkingskunst staat gebouwd om woonruimte te bieden aan schippers, enzovoorts. De wijken waar sociaal geëngageerde kunst wordt geplaatst hebben ook een gedeelde eigenschap: in de wijken wonen veel inwoners van allochtone herkomst. Alleen 'art for art's sake' kunst zie je in allerlei wijken terug. Het verschil tussen de wijken is ook duidelijk zichtbaar bij de herkomst van de kunstenaars. In wijken met een duidelijke woonfunctie staan kunstwerken van Rotterdamse kunstenaars en in wijken met een culturele of economische functie staan kunstwerken van internationale kunstenaars omdat zij met hun kunst zorgen voor een kunstcollectie in het stadscentrum waar (buitenlandse) toeristen voor naar Rotterdam komen. Ook zie je het verschil in wijken terug bij de opdrachtgevers. Zo zijn de gemeente Rotterdam en de woningbouwverenigingen en -coöperaties grote opdrachtgevers voor beeldende kunst in de openbare ruimte van nieuwbouw- en renovatiewijken, laten bedrijven vooral kunst plaatsen in de centrumwijken met een belangrijke culturele en economische functie en laten inwoners beeldende kunst plaatsen in woonwijken. Wat betreft de motivatie voor de plaatsing van

beeldende kunstwerken in de openbare ruimte van de wijken wordt kunst met de motivatie 'manifestatie of festival' in de wijken met een culturele en economische functie geplaatst. Ook wat betreft de financieringspartijen is er een duidelijk verschil tussen de wijken zichtbaar. Zo zijn de wijken waar voornamelijk beeldende kunst staat die is gefinancierd door de percentageregeling, het Stadsvernieuwingsfonds en woningbouwverenigingen en -coöperaties woonwijken en nieuwbouwen en renovatiewijken en hebben de wijken waar de beeldende kunst voornamelijk is gefinancierd door bedrijven wijken met een economische en culturele functie.

Om het nog één keer kort en bondig uiteen te zetten: in de openbare ruimte van wijken met een woonfunctie staat voornamelijk beeldende kunst die gemaakt is door een Rotterdamse kunstenaar, die geplaatst is om na de bouw of renovatie van de wijk deze te verfraaien en die een rol speelt in het collectieve geheugen van de wijk, waar de gemeente en woningbouwverenigingen en -coöperaties (en in kleinere mate ook de inwoners zelf) de opdracht voor hebben gegeven en die voornamelijk gefinancierd is door de percentageregeling en het Stadsvernieuwingsfonds. In de openbare ruimte van centrumwijken met een culturele en economische functie staat beeldende kunst die gemaakt is door internationale kunstenaars, waar bedrijven de opdracht voor hebben gegeven en die ze ook gefinancierd hebben en verder een klein aantal (nieuwe) mediakunstwerken en kunst die geplaatst is in verband met een manifestatie of festival.

6.2 Aanbevelingen

Tijdens het coderen van de kunstwerken zijn er meer variabelen opgenomen in het codeerschema en in SPSS dan dat er gebruikt zijn voor het onderzoek. Zo zijn er ook variabelen als 'Internationale Beelden Collectie', 'gebruikt materiaal', 'figuratief/abstract', 'wandkunst/vrijstaande kunst', 'autonome kunst/kunst in opdracht' en 'betrokkenen' opgenomen in de dataset. Deze variabelen zijn niet gebruikt voor het onderzoek omdat zij buiten de afbakening van het onderzoeksterrein vallen. Voor vervolgonderzoek zou het zeker interessant zijn om deze variabelen wel te onderzoeken, eventueel in combinatie met onderdelen van het huidige onderzoek. Daarnaast is het interessant om later nog eens een herhalingsonderzoek te doen naar de hier genoemde trends. We hebben gezien dat zowel de deelgemeenten, woningbouwverenigingen en -coöperaties als de inwoners vanaf 1995 - 2000 aanzienlijk vaker opdracht hebben gegeven voor het plaatsen van beeldende kunst in de openbare ruimte van de wijken en dat stichtingen sinds 1990 steeds meer kunstwerken in de openbare ruimte van de wijken zijn gaan financieren. Het is interessant om te kijken of deze trends zich de komende jaren zullen doorzetten of dat de trends juist hun piek hebben bereikt en zullen dalen.

Bronnen

Belhumeur, P.N., Kriegman, D.J., Yuille, A.L. (1998).

The Bas-Relief Ambiguity.

In: International Journal of Computer Vision 35(1), 33–44 (1999).

Boomgaard, J. (1999).

De utopie van argeloosheid. Een korte cursus engagement.

In: De Witte Raad, januari-februari, nr. 77, pp. 23-25.

Boomgaard, J. (2003).

Reflect # 01 - Nieuw Engagement: In architectuur, kunst en vormgeving. Het podium van de betrokkenheid.

NAi Uitgevers, Rotterdam.

Boomgaard, J. en B. Rutten (2004).

De magnetische tijd. Videokunst in Nederland, 1970-1985.

NAi Uitgevers, Rotterdam.

Boomkens, R. (2003).

Reflect # 01 - Nieuw Engagement: In architectuur, kunst en vormgeving. Engagement na de vooruitgang.

NAi Uitgevers, Rotterdam.

Centrum Beeldende Kunst Rotterdam (2005).

Werken in opdracht: openbare kunst.

COS (2010).

Deelgemeente Rozenburg. Cultuurparticipatie in Rozenburg.

Rotterdam.

Coulther-Smith (2006).

Deconstructing Installation Art. Fine art and media art, 1986-2006.

Casaid Publishing, Southampton Solent University, Southampton.

Damme Van, C. Darge, P. en Vandepitte, R. (1997).

Papier, beeld en ruimte. Behoud en recyclage.

Academia Press Gent.

Deelgemeente Charlois (2011).

Stand van zaken bestemmingsreserves en voorzieningen.

Deelgemeente Charlois (2012).

Ontwerp programmabegroting 2012.

Deelgemeente Delfshaven (2012).

Programma begroting 2012.

Deelgemeente Feyenoord (2010).

Uitwerking visie kunst en cultuur voor het Noordereiland.

Deelgemeente Feyenoord (2011).

Programmabegroting 2011.

Deelgemeente Hillegersberg-Schiebroek (2012).

Uitvoeringsprogramma 2012-2015.

Deelgemeente Hoek van Holland (2011).

Bestuursakkoord 2011-2014.

Deelgemeente Hoogvliet (2012).

Voorzieningenplan Deelgemeente Hoogvliet.

Deelgemeente IJsselmonde (2010).

Gebiedsvisie 2010-2020. Meedoen in een groen en dynamisch IJsselmonde.

Deelgemeente IJsselmonde (2011).

Beleidsprogramma 2011-2014.

Deelgemeente Noord (2010).

Bestuursprogramma 2010-2014. Hart voor Noord.

Deelgemeente Overschie (2010).

Gebiedsvisie Overschie 2010-2014.

Deelgemeente Pernis (2010).

Gebiedsvisie Pernis 2010-2014.

Deelgemeente Pernis (2011).

Bestuursakkoord 2011-2014.

Deelgemeente Prins-Alexander (2010)

Beeldende kunst in Prins Alexander

Deelgemeente Prins-Alexander (2012).

Programmabegroting 2012.

Deelgemeente Prins-Alexander (2012).

Meerjarenraming 2013-2015.

Dienst Kunst en Cultuur (2008).

Notitie kunst in openbare ruimte. Stedelijk beeld - Rotterdam beeldenstad.

Gemeentearchief Rotterdam (2009).

Stadskrant nummer 44 2009.

Gemeentearchief Rotterdam (2010).

Stadskrant nummer 5 2010.

Halbwachs, M. (1991).

Das kollektive Gedächtnis.

Frankfurt/M.: Fischer [1985] 1991 .

Harlan, V. (1996)

Was ist Kunst? Werkstattgespräch mit Beuys .

Stuttgart : Urachhaus.

Herman, M. (2002).

Openbare kunst & het Stadsvernieuwingsfonds.

Centrum Beeldende Kunst Rotterdam.

Hutton, P. H. (1993).

History as an Art of Memory.

University Press of New England, Hanover.

Kastner, J. (2010).

Land and Environmental Art.

Phaidon, London.

Pontzen, R. (2000).

NICE! Over nieuw engagement in de hedendaagse kunst.

In: Fascinaties nr. 9, Rotterdam, NAI, 2000.

Prettejohn, E. (2007).

'art for art's sake', aestheticism in Victorian painting.

Yale University Press, New Haven.

Riemsdijk, van W. (2006).

Veranderd Straatbeeld. De straat in de 20ste eeuw.

Aprilis, Zaltbommel.

Rijksgebouwendienst (2009).

Percentage regeling beeldende kunst versie 1.1.

Beschrijving van de regeling en de procedure voor de realisatie van beeldende kunst in opdracht van de Rijksgebouwendienst.

Ministerie van Volkshuisvesting Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, Den Haag.

Rolston (1991).

Politics and Painting: Murals and Conflict in Northern Ireland.

Fairleigh Dickinson University Press, Madison, New Jersey.

Rotterdamse Raad voor Kunst en Cultuur (2001).

De stad in beeld - Beeld van de stad.

Evaluatie van het beleid op het terrein van beeldende kunst in de openbare ruimte.

Rotterdamse Raad voor Kunst en Cultuur (2006).

Beelden in de storm.

Kunst in de openbare ruimte van Rotterdam.

Schwartz, B. (1982).

The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory.

Social Forces (1982) 61 (2): 374-402.doi: 10.1093/sf/61.2.374.

Thissen, S. (2007).

Mooi van ver, 100 jaar muurschilderingen in Rotterdam.

Trichis Publishing, Rotterdam.

Trienekens, S.J. (2006).

Kunst en sociaal engagement. Een analyse van de relatie tussen kunst, de wijk en de gemeenschap.

Cultuurnetwerk Nederland, Utrecht.

Trienekens, S.J. (2009).

Kunst in het hart van de samenleving. Over burgerschap en culturele dynamiek.

Openbare les uitgesproken op 28 januari 2009. Hogeschool van Amsterdam.

Twaalfhoven, A. (2005).

Kunst en engagement.

Redactioneel in: Boekman, nr. 64, 2005.

Wiener, P. (1973).

Dictionary of the history of ideas. Studies of selected pivotal ideas.

Volume 1. Abstraction in the formation of concepts to design argument.

Charles Scribners's sons. New York.

Digitale bronnen

albertmeijvogel.nl (september 2012)
anulicroon.nl (mei 2012)
arnocoenen.com (mei 2012)
artpartk.nl (juni 2012)
ateliervanlieshout.com (mei 2012)
beeldkracht.com (mei 2012)
bertmeinen.nl (juni 2012)
brokenlight.org (september 2012)
capriolus.nl (oktober 2012)
cbk.rotterdam.nl (mei 2012)
charlotteschlieffert.com (september 2012)
christinesaalfeld.net (september 2012)
collecties.gemeentearchief.rotterdam.nl (mei 2012)
communityart.nl (mei 2012)
cordam.eu (mei 2012)
cos.rotterdam.nl (mei 2012)
crooswijk.com (mei 2013)
cultureelerfgoed.nl (mei 2012)
culturelekaartrotterdam.nl (mei en juni 2012)
cultuurnetwerk.nl (mei 2012)
(cultuurscouts.com juni 2014).
debalie.nl (mei 2012)
deelgemeenteoverschie.nl (mei 2012)
degroenepassage.nl (juni 2012)
deontwerpers.nl (juni 2012)
dichterbijdebuurt.nl (mei en juni 2012)
dietwiegman.com (januari 2013)
digitalartwork.nl (mei 2012)
dikbox.nl (mei 2012)
docent.wdka.nl/woody (mei 2012)
doingfilm.nl (mei 2012)
ecomare.nl (juni 2012)
engelfriet.net (mei 2013)
enterthemothership.com (juni 2012)
eugenerwindt.nl (september 2012)
florentijnhofman.nl (juni 2012)
fransdewit.com (januari 2013)
galaries.nl (juni 2012)
geertmul.nl (juni 2012)
gemeentearchief.rotterdam.nl (mei 2014)
grafiekplatform-vog.nl (juni 2012)
hansleutscher.nl (juni 2012)
hansvanbentem.nl (mei 2012)
harolddebree.nl (mei 2012)
helpwandkunstsporen.nl (juni 2012)
hermanlamers.nl (juni 2012)
hermanmakkink.eu (juni 2012)
historisch-charlois.nl. mei 2013)
historischegevelreclames.nl (juni 2012)
historischkatendrecht.nl (mei 2012)
hombres.nl (juni 2012)
icn.nl (mei 2012)
inekevisser.com (oktober 2012)
jeroenvanhoogstraten.nl (mei 2012)
Joecillen.blogspot.com (mei 2012)
joostvansanten.nl (september 2012)
jvanwesten.nl (juni 2012)
karinoppelland.nl (juni 2012)
katinkalampe.nl (juni 2012)

keesverkade.com (oktober 2012)
keesverschuren.nl (oktober 2012)
khotinsky.nl (september 2012)
klomberg.info (juni 2012)
kralingen-oost.nl (mei 2013)
krijndekoning.nl (april 2013)
kunstbinnenbuitentilburg.nl (mei 2012)
kunstlijn13.eu (mei 2012)
l5.nl (juni 2012)
lacruzhelweg.nl (mei 2012)
liskwartier.org (mei 2013)
lizanfreijzen.com (juni 2012)
marcellevanbommel.nl (mei 2012)
margitrijnaard.nl (juli 2012)
markmanders.org (juni 2012)
martinriebeek.nl (juli 2012)
maurerunited.com (juni 2012)
meerschuur.nl (september 2012)
michelvanbakel.nl (mei 2012)
michiervoet.com (oktober 2012)
middeninrotterdam.nl (juni 2012)
mineur.nl (juni 2012)
monumentale-wandkunst.nl (juni 2012)
monumentale-wandkunst.nl (mei 2012)
narcissetordoir.com (oktober 2012)
nc2018.nl (mei 2013)
nimk.nl (mei 2012)
nusink-art.nl (juni 2012)
ondinedekroon.nl (juni 2012)
openbarekunst.nl (juni 2014)
painting.about.com (mei 2012)
park16hoven.nl (mei 2012)
paulinestoopman.nl (september 2012)
pierrevansoest.nl (september 2012)
piettuytel.nl (oktober 2012)
prinsalexander.nl (mei 2012)
qsserafijn.nl (juni 2012)
rgd.nl (mei 2012)
rijksoverheid.nl (mei 2012)
rkd.nl (juni 2012)
robbertjandonker.nl (mei 2012)
roeterink.com (mei 2012)
rotterdam.nl/kralingencrooswijk (mei 2012)
rotterdam.nl (mei 2012)
rotterdam.nl/beverwaard (mei 2013)
rotterdam.nl/bloemhof (mei 2013)
rotterdam.nl/coolnieuwewerkdijkzigt (mei 2013)
rotterdam.nl/deelgemeente_feyenoord (mei 2012)
rotterdam.nl/deelgemeentecentrum (mei 2013).
rotterdam.nl/deelgemeenten (mei 2013)
rotterdam.nl/delfshaven (mei 2012)
rotterdam.nl/dgnoord (mei 2012)
rotterdam.nl/feijenoord (mei 2012)
rotterdam.nl/geschiedenisrotterdam (mei 2012)
rotterdam.nl/groot_ijsselmonde (mei 2013)
rotterdam.nl/het oudewesten (mei 2013)
rotterdam.nl/hillesluis (mei 2013)
rotterdam.nl/his (mei 2012)
rotterdam.nl/ijsselmonde (mei 2012)
rotterdam.nl/kralingen_west (mei 2013)
rotterdam.nl/lombardijen (mei 2013)
rotterdam.nl/nieuwewesten (mei 2013)
rotterdam.nl/noord (mei 2012)
rotterdam.nl/noordereiland (mei 2013)

rotterdam.nl/oud_ijsselmonde (mei 2013).
rotterdam.nl/spangen (mei 2013)
rotterdam.nl/stadsdriehoek_cskwartier (mei 2013)
rotterdam.nl/tekst:bospolder (mei 2013)
rotterdam.nl/tekst:kop_van_zuid (juni 2013)
rotterdam.nl/tekst:kralingen_oost (mei 2013)
rotterdam.nl/tekst:middelland (mei 2013)
rotterdam.nl/tekst:nieuw_crooswijk (mei 2013)
rotterdam.nl/tekst:oudmathenessewittedorp (mei 2013)
rotterdam.nl/tekst:schiemondlloydkwartier (mei 2013)
rotterdam.nl/tekst:witte_dorp (mei 2013)
rotterdam.nl/tekst:zuidplein (mei 2013)
rotterdam.nl/verledenhedentoeekomst (mei 2013)
rotterdam.nl/wijkfeijenoord (mei 2013)
rotterdam-centraldistrict.nl (mei 2013)
rotterdamhistorischdelfshaven.nl (mei 2013)
rotterdamistop.nl (april 2013)
rotterdamsekunstenars.nl (juni 2012)
rotterdamstadsdriehoek.nl (mei 2013)
rotterdamvantoen.blogspot.nl (mei 2013)
rrkc.nl (april 2013)
sculptureinternationalrotterdam.nl (mei 2012 en maart 2013)
segbars.nl (september 2012)
silviab.com (mei 2012)
skor.nl - Giestberg voor SKOR (juni 2012)
stadstuinen.com (mei 2013)
stichtingkunsteiland.nl (maart 2013)
studio2000.nl (september 2012)
susannekriemann.info (juni 2012)
thomvink.com (mei 2012)
timerime.com: Rotterdam (mei 2012)
tinevandeweyer.nl (januari 2013)
tomclaassen.com (mei 2012)
top010.nl/html/park_zestienhoven (mei 2013)
transister.nl (oktober 2012)
ueda.nl (oktober 2012)
vanderkrogt.net (mei 2012)
vollaerszwart.com (september 2012)
westerik.org (januari 2013)
wetten.nl (mei 2012)
witteveenplein.com (oktober 2012)
wolfbrinkman.nl (mei 2012)

B. 1 Beeldende kunst in de openbare ruimte van Rotterdam

In onderstaande tabel zijn alle kunstwerken vermeld die opgenomen zijn in het Centrum Beeldende Kunst (CBK) archief openbarekunst.nl. Niet alle kunstwerken uit het archief voldoen aan de criteria van het onderzoek. De kunstwerken die niet aan de criteria voldoen zijn niet in meegenomen in de analyse. In de derde kolom is aangegeven waarom het betreffende kunstwerk niet is opgenomen.

Tabel 2: kunstwerken archief openbarekunst.nl

Kunstenaar	Kunstwerk	Reden niet opgenomen
75B	Skatepark Westblaak	
Abramsen, Per	Zonder titel	
Abramsen, Per	Zwerfkeien	
Admiraal, Ben	Een roos is een roos, is een rood	
Ahalouch el Keriasti, Wafae	Circus Act #2	
Ahearn, John Torres, Rigoberto	Mario en Antonio	
Aihara, Masami	Koi Bumi	
Allart, Jeroen	Dichter bij de buurt: Marc groet 's ochtends de dingen	
Amen, Woody van	Jongleur	
Amen, Woody van	Taxat	
Andriessen, Marie	Monument voor alle gevallen Sterker door strijd 1940-1945	
Appel, Karel	Zonder titel (1966)	
Appel, Karel	Zonder titel (1970)	
Arend, Lucien den	Zonder titel (Divergence)	
Artoonisten, De	Hommage Marten Toonder	
Artschwager, Richard	Zonder titel	
Aschkenasy, Yair	De roeiers	
Atelier Leo Mineur Lijn 5 ontwerpers	Monument voor Branco van Dantzig	
Atelier van Lieshout	Cascade	
B., Silvia	Zonder titel (Ode aan het oude)	
Baas, J.	Reizigers	
Backer, Anne Mieke	Het Uiverbeen	
Backer, Anne Mieke	Kunstproject Park Zestienhoven	
Backer, Anne Mieke	Tulpenspoor	
BadBoyz Inc.	BadBoyz Inc. Overzichtsexpositie	geen openbare kunst
Bade, David	Anita	

Bakel, Michiel van Herman, Martine	FastForward	
Bakel, Michiel van	Scheepshoorn MS Noordereiland	geen beeldende kunst
Bakianyor Bakia, Alfred	Haiku	
Bakker & Bleker	Labyrinth	
Bakker, Joan	Vogels	
Baljeu, Joost	Space time	
Baranov, Leonid	Tsaar Peter de Grote	
Barendregt, Tanneke	Muurkunst in Bloemhof: Op een dag in mij	
Bastiaanssen, Peter	De Pui	
Bastiaanssen, Peter	Het beeld voor Bimbola	
Beek, Felix van de	Muurschildering	
Bemmel, Marcelle van	Nu was toen later, later is nu toen	
Bemmel, Marcelle van	Verblijfsplek Diergaarde Blijdorp	
Benschop, Nico	De aarde is een bol met een laag schimmel er omheen	
Bentem, Hans van	Guard	
Berkel, Johan van	De Pelikaan	
Berkhof, Trix Mohanlal, Aniel	Muurproject Jaffa	
Berkulin, Arie	Twee Harten	
Biemans, Rini	Creatief Beheer	geen beeldende kunst
Bijl, Marc	Transit	
Bijlsma, Femke Roeterink, Allard Nout, Ron	Container Origami	
Bildircin, Saniye	Tulp	
Birza, Rob	Krokodil	
Bisscheroux, Jeroen Voet, Michiel	Reflecties	
Blaaker, Carlos	Dichter bij de buurt: Eén	
Blake, John	Buizenreeks	
Blake, John	De Hals, Kunsthalle Witte de Withstraat	
Blok, Adri	De Trommelslager	
Blok, Adri	Het Beertje	
Blok, Adri	Koos Speenhoff	
Blok, Adri	Manenschaap	
Blok, Adri	Zonder titel (Zittend meisje)	
Blom, Rik	Zonder titel (breekbaar beeld bruut materiaal)	
Blom, Ron	Zonder titel (enecohuisje)	
Bodewits, Jeroen	Dichter bij de buurt: Ouderdom	
Boer Lichtveld, Frans Boer Lichtveld, Marja	Zonder titel	
Boet, Marja	Haiku	
Boezem, Marinus	Polaris & Octans	

Boezem, Marinus	Schaduwboom	
Bommel, Frans van	Kopgevels in Crooswijk	
Bonies, Bob	Zonder titel	
Boom, Harry	Nacht en dag	
Bout, Rien	Schot in de roos	
Box, Dick	Mobile	
Brandle, Julia	Klimmende Kinderen	
Brandle, Julia	Praalwagen	geen openbare kunst
Bree, Harold de Vink, Thom	Pool	geen openbare kunst
Breems, Gerrit den	Miereneter	
Breems, Gerrit den	Pleinmeubels	
Breytenbach, Breyten	Poetry International	
Brinkman, Wolf Hoostraten, Jeroen	Ontmoetingszuil Aegidiusstraat	
Broek, Joop van de	Le Jardin	
Brouwer, H.	Michael te paard	
Buckens, Kees	Shelter	
Buckens, Kees	Vrouw II	
Burgering, Toni	Question of balance	
Burgering, Toni	Schoolrapport Bob den Uyl	
Burgering, Toni	Wie meer wil weten moet woorden eten	
Burgering, Toni	Zonder titel	
Burton, Scott	Westersingelbrug	
Cai, Li de	Bamboe en rots	
Calder, Alexander	Le Tamanoir	
Camp, Geert van de	Monument voor een ezel	
Carasso, Fred	Nationaal Monument voor de Koopvaardij de Boeg	
Cariffiti/Ubehave	Pierre Bayle	
Chabot, Henk	De Voetballer	voor 1945
Cillen, Joe	Karuna Gate	
Cillen, Joe	Muurschildering: Papegaai	
Cillen, Joe	Ruim II	
Cillen, Joe	Stuur- en bakboordbaken	
Cillen, Joe	Vlaggenproject	
Cillen, Joe	Zicht op Kaap Hoorn	
Citroen, Hans	De aftrap van Jayne Mansfield	
Citroen, Hans	Muurtje Coen Moulijn	
Citroen, Hans	Sparta goes on art	geen openbare kunst geen beeldende kunst
Claassen, Tom	Konijnen	
Coenen, Arno	Dichter bij de buurt: De stemmen van bloed in mijn zakdoek	
Couzijn, Wessel	Corporate Entity	
Cox, Paul	Monument voor Pierre Bayle	

Croon, Anuli	Zonder titel	
Cruz, Ruben la Helweg, Karolien	Mobiele zwerfarchitectuur	
Dam, Cor	Staalplastiek	
Dam, Cor	Zonder titel	
Dam, Cor	Zondertitel (glasmosaiek)	geen openbare kunst
Dings, Nicolas	Zwaar Weer	
diverse kunstenaars	FollyDOCK EXPO	
diverse kunstenaars	Kunst in Fascinatio	
Doing, Karel	Elvenland	geen beeldende kunst
Dolz, Dora	Chaise Longue	
Dolz, Dora	Fauteuil	
Dolz, Dora	Fauteuils	
Donker, Robbert Jan	Charley de sandwichman	
Donker, Robbert Jan	De Koe	
Donker, Robbert Jan	Nijlpaard	
Driessens & Verstappen Holleman, Arnold	Time Warp	
Drooglever-Fortuyn, C.M.	Voormalig hoofdkantoor van de Holland Amerika Lijn	geen beeldende kunst
Droppert, Leen	Zonder titel	
Dubz, Lucky	Islemunda	
Dunnen, Rolf den	Satelliet Tuin	
Ebinger, Moritz	Hydra	
Ebinger, Moritz	Muurkunst in Bloemhof	
Elenbaas, Wally	Bewoners verdedig je nest met vrede	
Elenbaas, Wally	Golven	
Elenbaas, Wally	Gymnasten	
Elenbaas, Wally	Zonder titel	
Elffers, Chris	Evenwichtskunstenaars	geen openbare kunst
Elffers, Chris	Groeigemeenschap	
Elffers, Chris	Pieter Caland	geen openbare kunst
Elffers, Chris	Vruchtbeginsel	
Elffers, Chris	Zwemfiguren	
Engelen, Rolf	Van Vlinderbuurt tot Takkenwijk	
Engelen, Rolf	Vrije Tijd	
Engelen, Rolf	Zilverwolk	
Engels, Pieter	Ten Times as Red	
Ephraim, Jeanette Kullberg, Gusta	Monument voor Kane-lee Ricardo Rustveld	
Ephraim, Jeannette	Vogels	
Evers, Ode	Calandmonument	voor 1945
Feenstra, Wapke	Een beter uitzicht	
Ficheroux, Mathieu	De stoel van Ficheroux	
Ficheroux, Mathieu	Het vergeten bombardement	
Ficheroux, Mathieu	Louis Davids monument	
Ficheroux, Mathieu	Multatuli	
Fikkes, Johan	Lichtmast	
Forg, Gunther	Tor und Stele	

Franse, Kees	Appels	
Freijzen, Lizan	Muurkunst in bloemhof: Oma Suijkerplein	
Gabo, Naum	Zonder titel	
Gameren, Rob van	Animotion	
Geefs, Josef	Gijsbert Karel van Hogendorp	voor 1945
Geerlings, Anton	Zonder titel	
Geest, Arie	Pinokkio	
Gidding, Jaap Wijsbroek, Jan	Zeemeerminnen	voor 1945
Gijzen, Wim	Vulcana	
Ginneken, Liesbeth van	Cool in beweging	
Goan Lim, Han	Zonder titel	
Golden, Daan van	Zonder titel	
Graaf, Jan de	Liggend Naakt	
Griendt, Yvonne van de	Zonder titel	geen openbare kunst
Grimdalen, Anne	Zonder titel	
Gubbels, Klaas	In de verte een zwaan	
Gudmundsson, Sigurdur	R	nooit gerealiseerd
Gudmundsson, Sigurdur	Zonder titel	
Haar, Robin van 't	Passage, editie Metrostation Beurs	geen beeldende kunst
Haar, Robin van 't	Passage, editie Metrostation Eendrachtsplein	geen beeldende kunst
Haar, Robin van 't	Passage, editie Metrostation Rijnhaven	geen beeldende kunst
Haar, Robin van 't	Passage, editie Metrostation Schiedam Centrum	geen beeldende kunst
Hage, Frans	De Doorsnijding	
Hamelberg, Arnold	Zonder titel	
Hans, Hanke	Moeder en kind	
Hans, Hanke	Sterker door strijd	
Haraji, Ahmad	Rumi en Erasmus	
Harmsen, Vera Kievit, Hans	Muurkunst in Bloemhof: Wereldboom	
Hartog, Evert den	Ballerina I	
Hartog, Evert den	Ballerina II	
Hartog, Evert den	Ballerina III	
Hartog, Evert den	Eenden	
Hartog, Evert den	Evenwichtje	
Hartskamp, Marjet van Timmermans, Maureen	Spreekwoordenproject	
Heeswijk, Jeanne van	Dwaallicht	geen beeldende kunst
Heeswijk, Jeanne van	Freehouse-Monsterboek Oude Westen Rotterdam	geen openbare kunst geen beeldende kunst
Heman, Gerald	De Drie Vissen	
Henkes, Dolf	Overslag in Haven	
Herman, Martine	Twee elektriciteitshuisjes	
Herzberg, Judith	Nu alles is zoals het geworden is	
Hettema, Auke	Hugo de Groot	

Heyer, Maryann den	Haiku	
Hilgemann, Ewerdt	Spanning	
Himmelb(l)au, Coop	The Long Thin Yellow Legs of Architecture	
Hoeven, Rob van der	Indulgence	geen openbare kunst
Hofman, Florentijn	Beukelsdijk	
Hofman, Florentijn	Konijntje Snoeples	
Hofman, Florentijn	Vijf papieren boten	
Hofman, Florentijn	Zwarte Kraai	geen openbare kunst
Holslag, Berry	City Walk	
Hoogstraten, Jeroen	Tafelbank	
Hoop, Harmen de	Proposal for a Permanent outdoor sculpture Huisvrouwen	geen beeldende kunst
Hoop, Harmen de	Proposal for a permanent outdoor sculpture Schilder	geen beeldende kunst
Horst, Wim van de Degenhart, George	Zonder titel	
Horst, Wim van de Degenhart, George	Zonder titel (verschuivingen)	
Horvers, Toine Cox, Paul	Beijerkoppen	
Hosman, Ben	Tegel op brughoofd	
Houthoff, Henk	Gedicht	
ID Eddy	The Flying Grass Carpet	
Idenbrug, Tjalling	Zonder titel	
Iersel, Ger van	Pauluskerk	
Iersel, Ger van	Zonder titel	
IJlstra, Bouke	Zonder titel	
IJzendoorn, Jan van	Obelisk	
Irodjojo, Laan	Schieland	
Jacklin, Michael	Zonder titel (stalen constructie elementen)	
Jacob, Teun	Kinderen	
Jansen, Peter	Zonder titel	
Jansen, Peter	Zuilenreeks	
Janssens, Felix	Inkijk-Uitruil	geen beeldende kunst
Janzee, Leendert	Spacebulbs	
Jong, Paul de	Botanica	geen beeldende kunst
Kaijser, Eddy	The Laundry	
Kaper, Carla	Zonder titel	
Kata Nunez, Jorge	De merel zingt	
Kata Nunez, Jorge	De Vogelklas	
Kata Nunez, Jorge	El Trotamundos	
Kata Nunez, Jorge	Van Chili naar Rotterdam en terug	
Keersbergen, J.	Zonder titel	voor 1945
Keijzer, Karin	Muurkunst in Bloemhof: Bloemen voor Bloemhof	
Keyser, Hendrick de	Erasmus	voor 1945
Kheradpiche, Ferial	Grote Visserijstraat Verlicht	
Kheradpiche, Ferial	Vrouwen van Middelland	
Khouw, Gracia	Dichter bij de buurt: Glaura Revivida	

Killaars, Piet	Zonder titel	
King, Phillip	Quill	
Klomborg, Diederik	Het perfecte pentagram	
Kneulman, Karel	Zonnehoofd	geen openbare kunst
Knorr, Daniel	Miss you	
Koelewijn, Job	Formule B.	
Koning, Krijn de	Sikkensprijs 2007	
Kooning, Willem de	Reclining Figure	
Kooning, Willem de	Seated Woman	
Kooning, Willem de	Standing Figure	
Koorstra, Peter	Lichtobject	geen openbare kunst
Kormeling	1989	
Kraan, Axel van der	Ornamentlijst Anjerstraat	
Kraan, Helena van der	Ornamentlijst Anjerstraat	
Kraat, Cor	De lijst	
Kraat, Cor	Kraatpaal	
Kraat, Cor	Langs de Maas, Ode aan Jaap Valkhoff	
Kraat, Cor	MS Rottebocht	
Kraat, Cor	MS Rottebocht 2	
Kraat, Cor	Nieuwe Delftse Poort	
Kralingen, Cor van	Gedenkteken	
Kralingen, Cor van	Hofpleinfontein	
Kralingen, Cor van	Knielende vrouw met Duif	
Kralingen, Cor van	Zonder titel (zittend meisje)	
Kriemann, Susanne	Lake Bermuda	
Kriemann, Susanne	Not Quite Replica - Meteorite	
Kroon, Odine de	Muurkunst in Bloemhof: Stokroosstraat	
Kuiper, Floor	Fotoproject Cool	
Kunst en Vaarwerk	De Hoed	
Kunst en Vaarwerk	Maquette oude Maasbruggen	
kunstenaar onbekend	Blokfiguratie	
kunstenaar onbekend	Componisten	
kunstenaar onbekend	Figuren in optocht	
kunstenaar onbekend	Fonteinikker	voor 1945
kunstenaar onbekend	Groeivormen	
kunstenaar onbekend	Het Oosten	voor 1945
kunstenaar onbekend	Het stenen jongetje	
kunstenaar onbekend	Spelende Kinderen	geen openbare kunst
kunstenaar onbekend	Sterker door strijd	
kunstenaar onbekend	Vogels	
Laaper, Peter	Herdenkingswand Kinderhof	
Lacombe, Gogel en	Stieltjesmonument	voor 1945
Lamers, Herman	De Reus van Rotterdam	
Lamers, Herman	Twee bronzen pinguins	
Lamers, Herman	Zonder titel	
Lampe, Katinka	Zonder titel	
Laurens, Henri	La Grande Musicienne	voor 1945
Leeser, Titus	Mariniersmonument	
Legerste, Marc	Heijplaat Monument	

Legerste, Marc	Schijven	
Legierse, Therese Somers, Michel	Lichtobject	
Lekowicz, Stan	Het Waterbekken	
Lemmen, Hans	De Boom	
Lerma, Luigi de	Zonder titel	
Letterie, Frank	Tijl Uilenspiegel	
Leutscher, Hans	Monument voor Terbregge	
Licari, Giuseppe	Tetris Wall	
Lippe, Klaar van der	De Palm	
Lith, Hubert van	Ongebroken verzet	
Looijsschelder, Louis	Positieve Schaduwzijde	
Lunteren, Hans van	Verzonken Fontein	
Lunteren, Hans van	Waterdiabolo	
Maingay, R. J.	Zonder titel	
Makkink, Herman	De Obelisk	
Malinowski, Antoni	Shadow Synchrony	geen openbare kunst
Mamamess	Say My Name Blog	
Manzu, Giacomo	Oorlog en Vrede	
Marica, Dwight	Space Objects serie 2099	geen openbare kunst
Marini, Marino	Il Grande Miracolo	
Mastroianni, Umberto	Het Afscheid	
Maters, Bas	Zonder titel	
McCarthy, Paul	Santa Claus	
Mees, W.A.	Entrepotgebouw	geen beeldende kunst
Meesters, Harry	Haiku	
Meijvogel, Albert Zee, Saskia de	Komma	
Meinen, Bert	Zonder titel	
Mengers, Truus	Steen van de miljoenen tranen	
Metz, Loeki	De Drie Schildpadden	
Metz, Loeki	De Weesmeisjes	
Metz, Loeki	Indiaan	
Metz, Loeki	Monument Joodse oorlogsslachtoffers	
Metz, Loeki	Zonder titel	
Miedema, Simon	Julianavaas	voor 1945
Miedema, Simon	Wilhelminafontein	voor 1945
Minnigh, Joost	De Trap	
Mitrovic, Jelena	The Secret Garden	geen openbare kunst
Mooij, Olaf	Waterfiets - Carroussel	
Moor, Heppe de	De Beeldhouwer	
Moore, Henry	Wall Relief No.1	
Moreno Robles, Julio Cesar	Ornamentenlijst Dag en Nacht	
Motavassel, Abdol	Dichter bij de Buurt: 4 Women	
Mul, Geert MUA	Loading Ready Run	
Muller, Dirk	Twee kleidelen	

Munster, Jan van	Energielijn	
Munster, Jan van	IK	
Nette, Adriaan	Twilight Nothingness Trip	geen beeldende kunst
Niehoff, Marcel	Meisje zonder stoel	
Nijs, Marnix de	Cross-Control	geen beeldende kunst
Noorden, Lisa van	Kunstwand Metrostation Voorschoterlaan	
Noorlander, Huib	De worstelaars	
Noorlander, Huib	Haan	
Noorlander, Huib	Het Gezin	
Noorlander, Huib	Ketelbinkie	
Noorlander, Huib	Lezend meisje	
Noorlander, Huib	Melkmeisje, Smid en Boer	
Noorlander, Huib	Thomas More	
Noorlander, Huib	Vogels	
Noorlander, Huib	Zonder titel (Bierdrinker)	
Nusink, Tineke	Boefje	
Observatorium	Die Bocht	
Observatorium	Kleinpolderplein beeldenpark	
Observatorium	Operatie Manna	
Observatorium	Perron Mozaique	
Oldenburg, Claes	Screwarch	
Oppelland, Karin I.	Drieluik	
Otter, Olphaert en co den Breuker, Sarianne Croon, Anuli Gubbels, Stang Ham, Milou Zegers, Ben	Raamvertellingen	
Otter, Olphaert den	Eedenmanden	
Pallandt, Charlotte van	Wilhelmina	
Pars, Hieke	Beeldvenster	
Pars, Hieke	Dichter bij de buurt: Asfaltgedichten	
Pars, Hieke	Het einde van de Puntstraat	geen beeldende kunst
Pars, Hieke	P.E.A.C.E / RZA	
Pennock, Lon	The River	
Pennock, Lon	Zonder titel	
Pennock, Lon	Zonder titel (gebroken zuil)	
Penone, Giuseppe	Elevazione	
Picasso, Pablo	Sylvette	
Pieters, Jan	De Eilanden	
Pieters, Jan	Golfbreker	
Pieters, Jan	Zonder titel	
Plas, Adriaan van der	Ontwikkeling van het vervoer	voor 1945
Plas, Adriaan van der	Sint Jacobus de Meerdere	
Plas, Adriaan van der	Sterrenbeelden	voor 1945
Plas, Hans van der	De Witte Bollen	
Plas, Hans van der	Zonder titel	

Poiesz, Onno	Schaduw	
Pols, Arthur van der	Luchtzone	
Postema, Dick	Zonder titel	
Qiang, Cai Guo	Tonight so lovely	
Quinones, Lee	De piece van Lee	
Raedecker, John	Gedenkteken Anton Verhey	voor 1945
Ramsair, Anna	Wijk aan het water	
Reede, Johan van	Sprong	geen openbare kunst
Reede, Johan van	Zonder titel	
Rehm, Han	Fanny Blankers Koen	
Reijgersberg, Maarten Roeland	ExitDesire	
Richters, Johannes	De opbouwwerkers	voor 1945
Richters, Johannes	Vissers	voor 1945
Rickey, George	Three Columns	
Rickey, George	Two Turning Vertical Rectangles	
Ridder van Mastrigt, Eliza	De Redder	voor 1945
Riebeek, Martin	Dreaming and Diving	
Rijnaard, Margit	Zonder titel	
Rijnhout, Sonia	Spelen met ordening en chaos	
Rist, Pipilotti	Cinquante Fifty	
Rnul	Internactieve geluidsinstallatie Jan Prins	
Rodin, Auguste	L Homme qui Marche	
Rollingswier, Ruud Meer, Rene van	Literaire Route Spangen	
Romijn, Gust	De Schietschijf	
Romijn, Gust	Het Oneindige Huis	
Romijn, Gust	IJzeren Bloem	
Romijn, Gust	Zonder titel	
Roode, Louis van	Erasmus	
Roode, Louis van	Het Gezin	
Roode, Louis van	Vogels	geen openbare kunst
Roode, Louis van	Zonder titel	
Roode, Louis van	Zonder titel (1962)	
Roode, Louis van	Zonder titel (glas in betonraam)	
Roorda van Eijsinga, Cora	Coming to your town	geen beeldende kunst
Roosegaarde, Daan	Duin 4.2_de Esch	
Rotterdams Kunstenaars Collectief	Groeten uit het Vrije Westen	
Saalfeld, Christine	Wolkenboomhuis	
Sackl, Thomas	Anti-Gay Spray	geen beeldende kunst
Santen, Joost van	Zonder titel	
Schalie, Eric van der	Tableau	
Schleiffert, Charlotte	Wwhhhaahh!!!!	
Schoonhoven, Arjan	Wie dit aanraakt, bestaat	
Schoonhoven, Jan van	Gevelrelief	
Schouten, Ad	Toekomst	
Schouten, Lydia	Muurschildering	
Schouten, Lydia	Rozenwand	

Schouten, Lydia	Zonder titel	
Segbars, Jack	Van alles is weer waardeloos	
Sengers, Harry	Muurschildering	
Sengers, Harry	Plaquette voor Achilles de Khotinsky	
Serafijn, Q.S. Snoek, Hans Westen, Jeroen van	Stedelijke restruimten A20, Muizengaatje	
Shapiro, Joel	Zonder titel	
Simak, Joeki	Fikkie	
Simons, Egied	Business op Zuid	geen beeldende kunst
Smit, Bas van der	Zeeman aan stuurrad met madonna	
Smits, Wim	Dierenverkeersborden	
Snoek, Otto	Fotoimpressie Spoorbrug	
Soest, Pierre van	Wanddecoratie	
Somaini, Francesco	Zonder titel	
Starreveld, Piet	De Welvaart	
Stichting BLIKsum	Start Up	
Stichting DSPS	DeLI-Light	geen beeldende kunst
Stoopman, Pauline	Muurkunst in Bloemhof: onder de Huizen	
Strackee, J.T.	Tollens Monument	voor 1945
Striskovic, Dragan	Dichter bij de buurt; het land en den mensen	
Struycken, Peter	Zonder titel	
Studio VollaersZwart	Blow Up	niet in Rotterdam
Stuivenberg, Piet van	Dolle Jans Droom	
Stuivenberg, Piet van	Zonder titel (1950)	
Stuivenberg, Piet van	Zonder titel (1965)	
Swaansdijk, Lucebertus	Het verhaal is zo goed dat het nog lang niet uit is	
Swarovsky, Danielle	Nieuwe Culturele Locaties	geen beeldende kunst
Tas, Henk	Double trouble, Elvis in Rotterdam	geen openbare kunst
Terwindt, Eugene	Zonder titel	
Teunissen, Rudolf	Broken Light	
Thakoer, Navin	Club Lau	geen beeldende kunst
Thakoer, Navin	Zonder titel	
Thuys, Erne	Afscheid van een straat	
Thuys, Erne	Give the dog an bone	geen beeldende kunst
Timmer, Kees	Phoenix	
Timmerman-Papenhuijzen, L.H.	Monument	
Tordoir, Narcisse	Het Landschap	niet in Rotterdam
Tordoir, Narcisse	Zonder titel (hek)	
Transister	Tranisterviaduct	
Tuinstra, Frans	Zonder titel	
Tuytel, Piet	Illusionaire Horizon	
Ueda, Maki	Dichter bij de buurt: Aangenaam	
Ueda, Maki	Gat in de aarde	
Uitdenbogaard, Paul	Haiku	
Urban Arts	Odeon	

Valkonet, Mildred	Red Light District	geen openbare kunst
Vandekop, David	Zonder titel	
Vanden Eynde, Maarten	Dakpark Hudsonstraat	geen openbare kunst
Venceremos, Brigada	Muurschildering	
Verbon, Willem	Baden Powell	
Verbon, Willem	Bep van Klaveren	
Verbon, Willem Roode, Louis van	Gevelbekroning Nederlandse bank	
Verbon, Willem	Karel Doorman	
Verbon, Willem	Kees van Dongen	
Verbon, Willem	Koningin Wilhelmina	
Verbon, Willem	Lodewijk Pincoffs	
Verdonck, Benjamin	Hirondelle/Dooi vogeltje	
Verhulst, Marinus	Rietvoorns	
Verkade, Kees	Triomf	
Vermeeren, Arnold	Haiku	
Verschuren, Kamiel Ten Bosch, Ties	De Lange boom	
Verschuren, Kamiel	De schaduw van het beeld	
Verschuren, Kamiel	Maastunnel Monument voor Verkeersslachtoffers NL	
Verschuren, Kees	Sjatoodoo	
Verzijlberg, Yvonne	Regenbogen	
Visch, Henk	AUB - au mijn benen	
Visch, Henk	De Kameel en zijn begeleider	
Visch, Henk	Marathonbeeld	
Visser, Carel	Moeder en Kind	
Visser, Ineke	Zonder titel	
Vlijmen, Bas van	Relief	
Voet, Michel	Bushalte 67	
Vos, Henk de	De Lasser	
Vrede, Anton	Muurschildering	
Vries, Auke de	Maasbeeld	
Vries, Auke de	Zonder titel	
Waakop Reijers, Tom	Coen Moulijn	
Waakop Reijers, Tom	De Zonnebaadster	
Waakop Reijers, Tom	Everzwijn	
Waakop Reijers, Tom	Muskusos	
Waakop Reijers, Tom	Poseidon	
Waardenburg, Bram van	Zellij: zachte geometrie	
Wagenaar, Koosje	Zonder titel	
Wall, Jeff	Lost Luggage Depot	
Wall, J. S. C. van der	Poortgebouw	voor 1945
Wap, Hans	Amnesty International	
Wapenaar, Dre	De Volkstuin	
Wapenaar, Dre	Recital-Pavilion	
Wenckebach, Oswald L.	Monsieur Jacques	
West, Franz	Qwertz	
Westerik, Co	Bloem met regendruppels	

Westerik, Co	Touwtje springend meisje	
Weyer, Tine van de	Whispering the South	
Wezelaar, Han	De Barmhartige Samaritaan	
Wiegman, Diet	Wachters	
Wijk, Ch. van Ingen Housz, B.	Schurmann Fontein	voor 1945
Wijk, Ch. van	Johan van Oldenbernevelt	voor 1945
Wijk, Ch. van	Van 't Hoffmonument	voor 1945
Wilderom, Coen Horst, Wim van de	Zonder titel	
Wit, Frans de	Vierkant eiland in de plas	
Wolde, Harkes ten	Museumnacht 2004: Een lopend vuurtje	geen beeldende kunst
Woods, Lebbeus	The Hermitage	
Wotruba, Fritz	Liggend Figuur	
Wouda, John	Hommage St. Franciscus Gasthuis	
Zadkine, Ossip	De Verwoeste Stad	
Zanten, Ek van	Dijkwerkers	
Zegers, Ben	Vaart vrij, monument voor de Vakbondsleider Edo Fimmen	
Zijlmans, Sylvie Jongenelis, Hewald	Bellenboom	
Zoche, Stefanie Stidworthy, Imogen Visser, Bea de Ver Licht Amacher, Maryanne Coenen en Bosma (onder diverse kunstenaars)	Tunnel Vision	
Zwier, Jaap	De Doorbraak	

B.2 Codeerformulier

Onderstaand formulier wordt gebruikt voor het coderen van de kunstwerken uit het archief openbarekunst.nl. Alleen de kunstwerken die voldoen aan de criteria van het onderzoek zijn opgenomen in codeerformulieren. De ingevulde codeerformulieren zijn, wanneer dat wenselijk is, te overleggen.

Kunstwerk			IBC					
Kunstenaar								
Herkomst kunstenaar	Lokaal		Nationaal			Internationaal		
Jaar plaatsing			Deelgemeente					
			Wijk					
Kunstdiscipline	Schilder	Grafiek	Beeldhouw		Media	Foto	Mozaïek	
Materiaal			Plastiek					
			Sculptuur					
			Assemblage					
			Installatie					
			Omgeving					
			Landschap					
			Reliëf					
Figuratief			Abstract					
Wandkunst			Vrijstaande kunst					
Autonome kunst			Kunst in opdracht					
Categorie	Herdenking/hommage		'Art for art's sake'			Sociaal geëngageerd		
						'Community art'		
Opdrachtgever								
Motivatie								
Betrokkenen								
Financieringspartij	Stadsverf	SV	CBK	Woningbouwver/coop	Gem	Deelgem	%	Anders
Volgnummer				Datum				